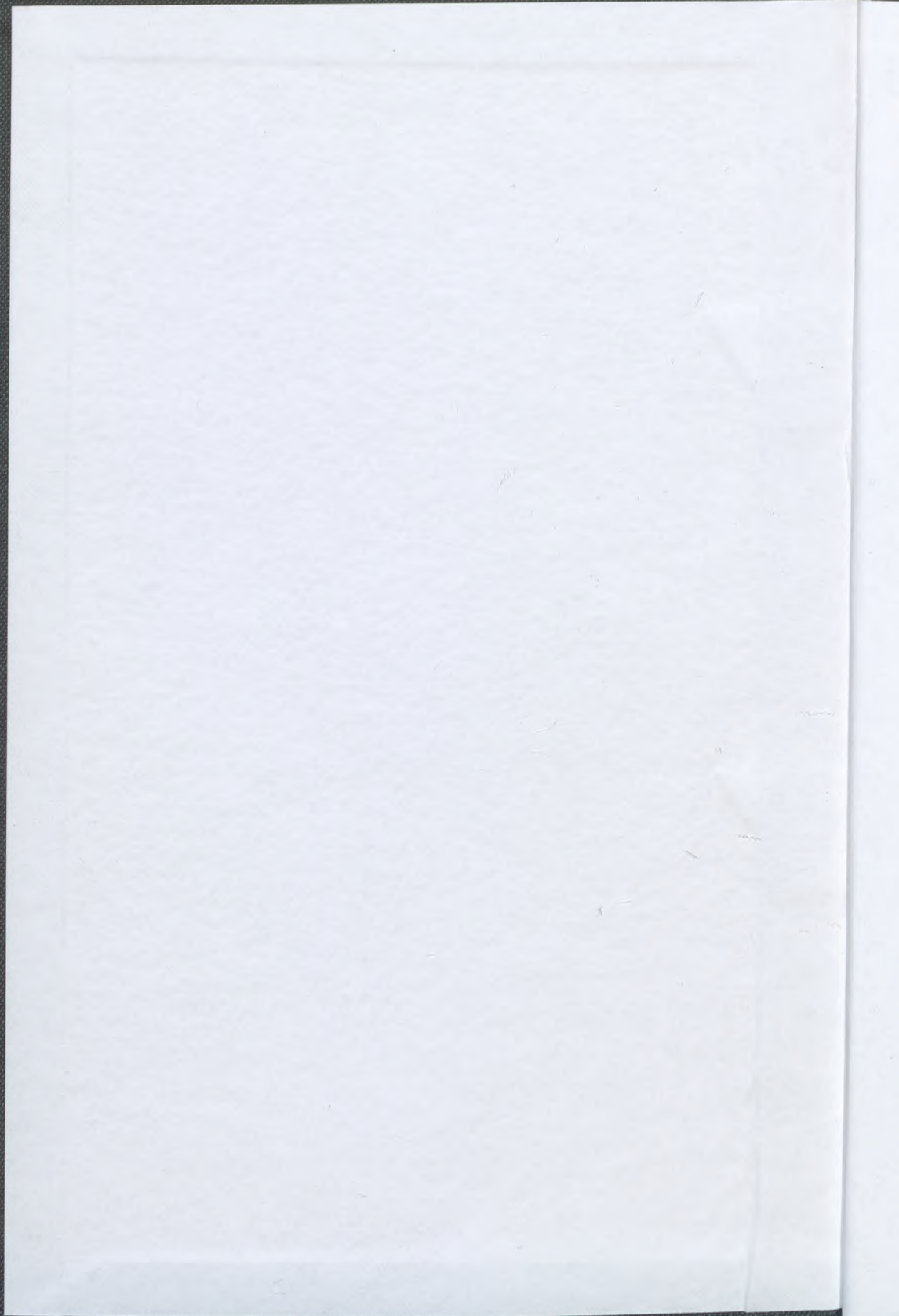
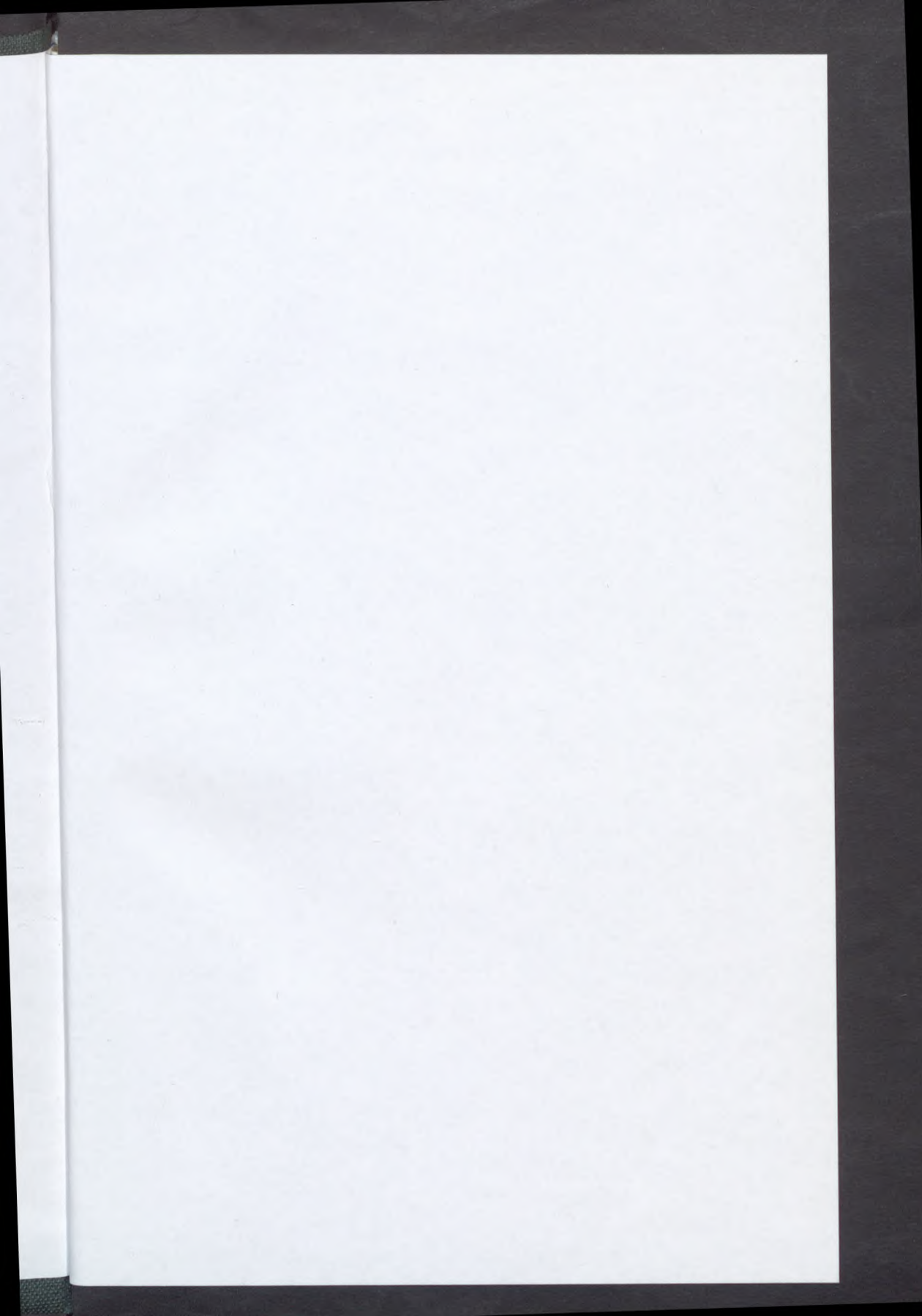

Q.11.203
41.

9/10

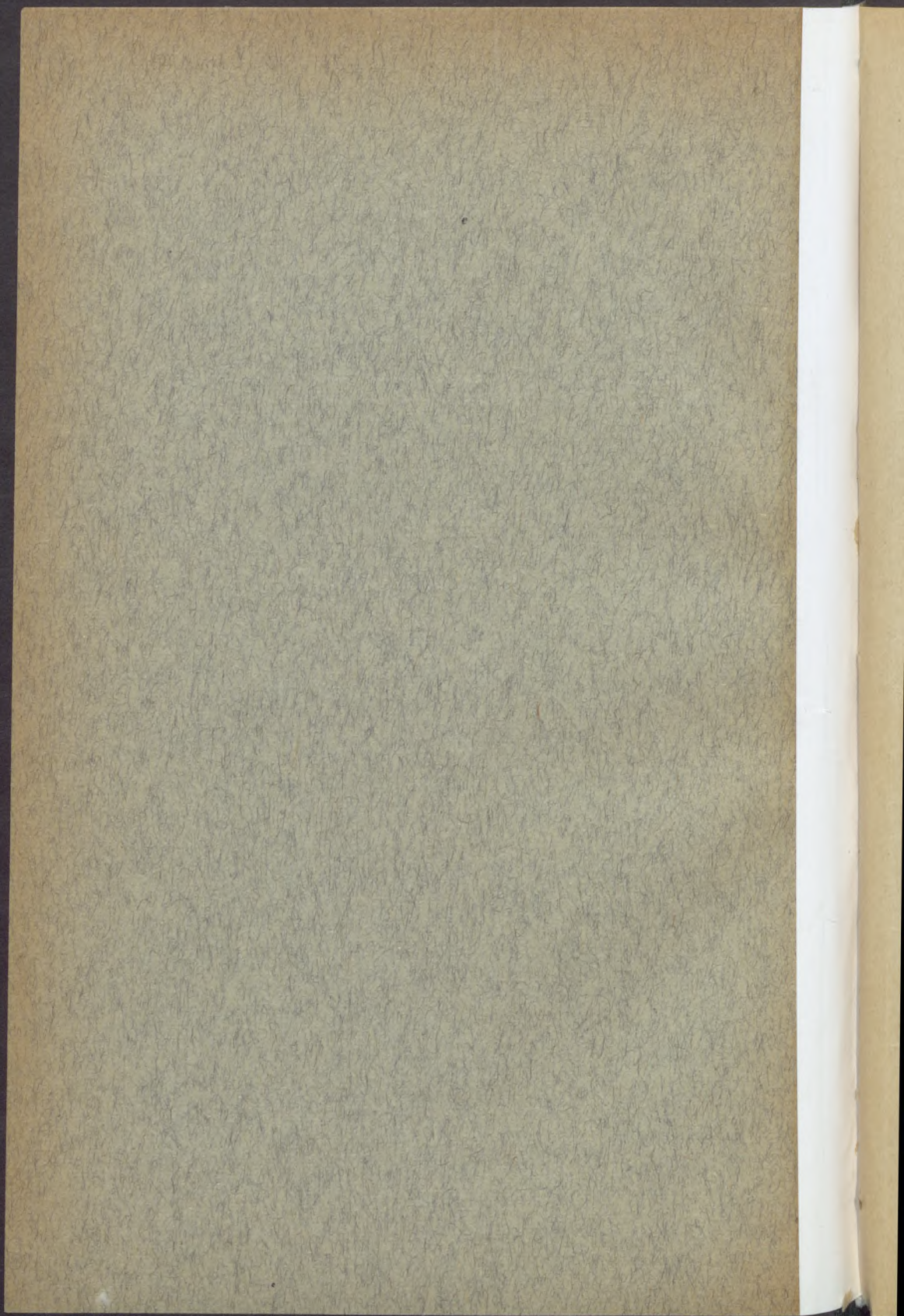
**A MAGYAR
PROTESTÁNS EGYHÁZALKOTMÁNY
KIALAKULÁSA
A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN.**

IRTA:
DR. MIKLÓS ÖDÖN.

A Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai — 41. szám.

PÁPA, 1942.

FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDA.

A MAGYAR
PROTESTÁNS EGYHÁZALKOTMÁNY
KIALAKULÁSA
A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN.

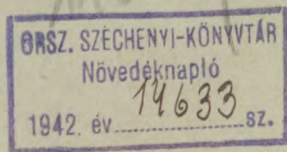
IRTA:
DR. MIKLÓS ÖDÖN.

PÁPA, 1942.

FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDA.

11209/41

Pápa, 1942. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető: Nánik Pál.)

ELŐSZÓ.

Habent sua fata libelli, — régi igazság, mely erre a tanulmányra is érvényes. Még diákkoromban, amikor közelebbről kezdtem foglalkozni egyháztörténelmi tanulmányokkal, éreztem egyházalkotmányunk multjának kérdéseiben többoldalon hiányokat. Közben egyéb kutatások elterelték figyelmemet erről a területről. Amikor, mint külsősomogyi lelkipásztor, megbízást kaptam egyházmegyénk történetének megírására, ismét közel léptek hozzám ezek a problémák. Maga az egyházvidék a reformáció idején különleges helyen, a magyar végeken, két hatalom torkában feküdt. Ugyanitt érintkezett a későbbi dunántúli, valamint a baranyai egyházkerület területe egymástól eltérő történelmi létfeltételekkel. Az egyházmegye kialakulása elsősorban szervezetétől függvén, hol merre keressük ennek körvonalait? Így jutottam a baranyai kerület kérdéseihez és szervezkedésének alkatelemeihez, főleg a hercegszöllősi problémán keresztül, mely a dunántúli reformációval is szoros kapcsolatban van. Ismét csak kísértett ifjúkorom megfigyelése: valami zavarnak kell lenni a magyar protestáns egyházszervezet több mint kétszázéves rajzában és felfogásában.

Eljutottam a témámhoz. Az egész ország területére kiterjedően meg kellett vizsgálnom a kérdést, bármilyen nehézségeket láttam magam előtt tornyosulni. Valóban nem is ment könnyen a munka. Évszázadok óta történetírásunk tudatában beidegződött megállapításokat kellett újra felülvizsgálni, néha jelentéktelennek látszó adatokból új képet rajzolni, rejtett dolgokat napvilágra hozni. Mint valami hétfejű sárkány őrizte a titkot a leltűnt századok avarja, amíg előtűnhetett a magyar protestáns egyházalkotmány valódi arculata.

Tanulmányaim hiányait magam ismerem legjobban. Elsősorban falusi helyzetemben nem dolgozhattam úgy, mint akinek jól felszerelt könyvtár a szükséges segédeszközökkel áll rendelkezésre. Sok felesleges idővesztést és haladékot okozott ezeknek pótlása. Másodszor maga a munka támasztott különös igénye

ket. Nem titkolom, hogy emiatt a következő lapokon megtárgyalt kérdésnek némely apróbb részlete még felderítetlen maradt vagy kellő megvilágításban nem részesülhetett. Kutatásaimban nem egyszer új utakat kellett törnöm és eddig figyelembe nem vett szempontokra kiterjeszkednem. Eredményeimet azonban az elem tűzött feladat minden lényeges részében biztosnak látom, a feltételek kívánatos vizsgálatokat hozzájuk elvégeztem. Valójában sokszorosan többet dolgoztam, mint amennyi e tanulmányból kitűnik. Belőlük végül egy eddig hamupipőkének kezelt, önálló hazai történelmi disziplinának: a magyar protestáns egyházalkotmánytörténetnek körvonalai bontakoznak ki előttem, melyet még ezután kell megteremtenünk.

Kutatásaim, úgy látszik, a magyar reformáció bonyolult folyamatának megértéséhez is jelentékenyen hozzájárulnak azon a belső, rejtett összefüggésen keresztül, mely az élet minden jelenségében a forma és tartalom között fennáll. Mint feladatom megoldásának melléktermékei új távlatokat nyitnak, melyek közelebbi vizsgálatra érdemesek. Lehetséges, hogy még magam is foglalkozhatom velük, de bizonynyal lesznek, akiknek figyelmét előtérbehelyezésükkel felkeltettem.

Mindenesetre nyugodtan állítom, hogy jó munkát igyekeztem végezni, de sikerét, — magam is tudom, — az idő fogja megmutatni. Az idő, mely a maradandót megőrzi és az elmúlásra ítéltet eltemeti. Nemcsak a történelemben, hanem a történetírásban sincs megállás.

Azok számára, akiket a következő lapok tartalma érdekel, ezeket el kellett mondani s talán nem voltak hiábavalók!

Hátra van még, hogy megköszönjem azt a sokféle segítséget, melyben úgy felettes hatóságom: dr. Ravasz László püspököm, valamint a barátaim részesítettek. Hadd említsem azért dr. Pongrácz József, dr. Révész Imre, dr. Csekey Sándor és dr. Szabó István nevét, valamint a pápai ref. főiskolai, a budapesti Ráday és a debreceni kollégiumi nagykönyvtáron kívül a budapesti és debreceni egyetem könyvtárainak vezetőségeit. Fogadják támogatásukért meleg köszönetemet és hálámat!

Nagycsepely (Somogy), 1941, karácsony.

A szerző.

TARTALOM.

I. A probléma felállítása	7. l.
II. A presbitérium vagy senatus ecclesiasticus	12. „
III. A protestáns szervezetek kialakulása az ország külön- böző területein :	
a) Tiszántúl	19. „
b) Erdély	57. „
c) Északkeleti Felvidék	100. „
d) Dunamellék	122. „
e) Nyugatmagyarország	140. „
IV. A hazai egyházalkotmányi berendezés áttekintése . .	150. „
V. Egyházalkotmányunk elvi alapjai a 16. században .	178. „

I. A probléma felállítása.

A magyar protestantizmusnak a reformáció korában kifejlődött szervezetéről, illetve egyházalkotmányunk kialakulásáról írodalmunkban idők folyamán sokféle nézet került forgalomba. Szinte lehetetlenség lenne valamennyit felsorolni, de szükség sincsen erre, mert aki akarja, olvashatja ezeket kézikönyveinkben és egyes tanulmányokban. A kérdés felfogásában jelentkező eltérések mindenesetre arra mutatnak, hogy a megítélések különbözősége elsősorban adataink hiányos voltában rejlik.

A legújabb időkben ellenben nagyon figyelemreméltó körülményre mutatott rá *Révész Imre*. Megállapította, hogy reformátoraink külföldi társaikhoz gyakran fordultak különféle kérdésekkel, de »egyházalkotmányi, kormányzati és szervezeti kérdésekben egyáltalán nem kérnek útmutatást«.¹ Amire nyilván az lehet a magyarázat, hogy nem volt rá különösebb szükségük. A magyar reformáció valamely természetes okból kezdettől fogva annyira egységesen állhatott bizonyos szervezeti forma mellett, ami miatt fel sem merült köreikben nézeteltérés, annak következtében az óhaj, hogy külföldi hittestvéreink hasonló berendezéseit és elgondolásait megismerjék.

Szemmel láthatólag még németországi viszonylatban sem, ahol hazai reformátori nemzedékeink tagjai közül a legtöbben tanultak. Melancthon-t nemcsak mint praepceptor Germaniae-t tisztelhetjük, de a magyar reformáció atyjaként is, akinek véleményét még a későbbi időszakokban is kikérték, holott felfogását meg lehetőségen ismerhették. Semmi nyoma azonban annak, mintha szervezeti kérdések valaha is felmerültek volna, ami annak bizonyítéka, hogy e tekintetben nem volt szükség útmutatására.

Ha a magyar reformáció eltekinthetett külföldi egyházalkotmányi képzetek átvételétől, annak továbbmenően az lehet az oka, hogy hazai protestáns egyházalkotmányunknak túlnyomóan

¹ *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. (Debrecen, 1938.) I. köt. 188. l.

hazai gyökerei vannak. *Abban az egyházi szervezetben, ahol a magyar reformáció gyökeret vert, kellett lenni olyan tényezőknek és kereteknek, amelyeket felhasználhatott, illetve a reformáció eszméihez alkalmazhatott.* A probléma tehát, ami előttünk megoldásra vár, nyilvánvalóan nem az, vajjon honnan eredhetett a magyar református egyházalkotmány? Hanem inkább az, miként tudott a meglevő keretekből, ha ilyenek voltak, odafejlődni, aminek a 16. század végén teljes kialakulásában látjuk! A tudományos megoldás szempontjából viszont ez nem egyházjogi, hanem elsősorban az egyháztörténelmi kutatás feladata lenne.

Ehhez járul az a már korábban is hangsúlyozott felfogásunk,² hogy a magyar reformáció mindenekfelett dogmatikai jellegűnek mutatkozik. Benne a theologiai elem az uralkodó. Aminek magyarázata viszont az, hogy a reform gondolatát nálunk nem a nép szélesebb rétegei, sem nem a főurak, akik számára a reformáció főleg egyházpolitikai kérdés volt, hanem az alsópapság tömegei hordozták. Az egész folyamatnak természetes okát a teljes magyar biblia hiányában, illetve abban véljük megtalálni, hogy szélesebb rétegek számára a meglevő fordítások elérhetetlenek voltak. Amikor a teljes bibliát Károlyi Gáspár a nép kezébe adhatta, akkor már a reformáció befejeződött és megállapodott volt, de a kiadás terjedelme, kevés példányszáma, mindebből kifolyóan drágább volta miatt szélesebb rétegek kincse még ekkor sem lehetett. A magyar reformáció nem volt soha laikus tömegmozgalom, hanem szorosan *egyházi reform*, melyet a lelkészkedő papság a szakmabeliek hozzáértésével teljes theologiai látókörben vívott meg. Ez a papság azután természetesen csak olyan kereteket alkothatott, amelyekben a saját léte nagyobb mérvben nem volt veszélyeztetve, egyúttal senki mástól különösebb függő viszonyba nem hozta magát a testületet.

Amivel nem mondunk olyanfélét, mintha a reformáció papsjai hazánkban mindenekfelett megélhetésük biztosítását keresték volna az új eszmék elfogadása révén. Elvégre, ha akadtak talán ilyenek, — mert konjunkturalovagokban soha sem szűkölködött a világ, — egy Dévainak, Kálmáncsehinek vagy Szegedi Kis Istvánnak és sok másoknak példája, üldöztetése, kergetése stb. az ellenkezőről tanuskodik. Maga *Szegedi Kis István* már sokkal

² Prot. Szemle, XLI. (1932.) évf. 596. l.

nyugalmasabb időkben még mindig elpanaszolhatja: »sed quid nunc sit in Reformatis, ut vocant, Ecclesiis? In illis vix tantum datur verbi ministris, ut semetipsos cum famulis suis sic alant, ut aeri alieno non fiant obnoxii, quo modo ergo poterunt esse hospitales? De communi ministrorum sorte loquimur«. Ha úgy folytatja is tovább, hogy tud viszont szuperintendensekről és egyéb főpapokról (praepositi), akik segíthetik a szegényeket,³ megállapításunkkal csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy szervezeti kérdésekben, melyek a reformáció lefolyásának mindenekfelett a szükséges kereteket biztosították, a vezetőknek nagy körültekintéssel, vagyis a lehetőségig konzervatív szemlélettel kellett eljárni. Ellenkező magatartás az időközönként elért eredményeket bizonyára csak kockára tette volna!

Aminthogy aránylag későn látjuk felbukkanni az első, kifejezetten protestáns orientációjú egyházi szervezeteinket. A reformáció kétségtelen bizonyítékaival rendelkezünk már a mohácsi vész előtti időkből, utána még jobban szaporodnak jelei az ország területein mindenfelé anélkül, hogy protestáns szervezeteknek csak nyomaira is találánánk 1545 előtt. Az I. erdői zsinatról sem bizonyos azonban, hogy egészen új szervezettel, — sőt, amint látni fogjuk, még inkább a régi keretek egyikével van dolgunk. Mire mutatnak ezek? Ha semmi másra nem, arra okvetlenül, hogy a hazai reformációnak nem a szervezet volt az elsőrendű fontosságú kérdése, mert a meglevő a reformáció fejlődésére egyideig elég kezességet biztosított.

Megfigyelésünk szerint továbbá a később mégis kialakult protestáns egyházalkotmányi tisztségek pusztán nevéből magára a tartalomra, másszóval jogkörükre, nem következtethetünk. Különösen a későbbi időkben, amikor szervezeteink már kialakultak, még ezeknek a kifejezéseknek használatában is néha bizonyos ingadozás észlelhető annak jeleként, mintha korábbi szervezeteiken eszközölt módosításaik nehezen ölténének egységes formát. A szuperintendens kifejezés pl. amint később látni fogjuk, csak szorosabb erdélyi területen fedte némileg a németországit, — bár itt sem teljesen, mert a generális szuperintendens jobban megfelelt volna. Az erdélyi szuperintendensek bizonyos tekintetben ugyanis még ennél is nagyobb hatáskörrel rendelkez-

³ A »Loci Communes«-nek a püspökökről (de episcopis) szóló fejezetében.

tek. Sokkal kifejezőbb hazai gyakorlatunkban egyházalkotmányunk első tisztviselőjére az »episcopus« cím, bár ennek használata esetén is fordulnak elő különleges kifejezések. Sztárai pl. magát »episcopus de Laskó«-nak írja, Skarica Bakonyi Albertet mint »pastor et episcopus in eadem Ceglediensi ecclesia« vagy »episcopus Ceglediensis«-ként említi. Ugyancsak Skarica Baranyában Szegedit generális szuperintendenssé választatja, míg Kálmáncsán szerinte »antistes«-nek nevezte Horváth Márk, a szigetvári kapitány. »Supremus senior« vagy »senior primarius« sűrűn jönnek elő az ország különböző vidékein anélkül, hogy ugyanazt jelentenék. A baranyai eskümintákban⁴ »főszénior avagy püspök« említetik, ugyanezen a területen és időtájban már a »főpüspök« equivalense egyszerűen »superintendens«. A borsodi kánonokban a széniorok egyikét »episcopus«-nak mondják és így tovább folytathatnánk a példákat. Amikkel csak azt kívánjuk illusztrálni, hogy a pusztá nevek és cimekből a szorosabb tartalomra visszakövetkeztetni nem lehet, amire pedig nagy hajlam jelentkezett nem egyszer kutatóinknál.

Általában az európai reformáció egyházainak alkotmánya nem annyira elvek, mint a kialakulásánál jelentkező történelmi erők és tényezők eredőjének látszik. Még a legerőteljesebben a kálvini hatások alá került egyházakban érezhetők a nagy genfi lekipásztornak szilárd jogi képzetei, de Institutiojából valójában két különböző — elsődleges és másodlagos —, egyházalkotmányi koncepció körvonalai bontakoznak ki. Nagyon jellegzetes különben, hogy a lengyelek esetében nem idegenkedett attól, ha a hierarchikus egyházalkotmány megmarad, csak a reformáció elveit vigyék keresztül.⁵ Hasonlóan az ú. n. wittenbergi reformációban 1544-ben Luther, Melanchthon stb. kész volt arra, hogy a középkori német hierarchiát elfogadják, ha a pápától elszakad és püspökeik a reformáció elveit érvényesülni engedik.

Semmi különöst nem láthatunk azért abban, ha a magyar reformáció hasonlóan mindaddig őrizte a régi kereteket, amíg csak lehetett. A legtermészetesebb védekezési módhoz, a szervezet kiépítéséhez kellett nyulnia viszont, mihelyt korábbi szer-

⁴ Mokos Gyula: A hercegszöllősi kánonok. (Budapest, 1901.) 269. skk.

⁵ Rieker, Karl: Grundsätze ref. Kirchenverfassung. (Leipzig, 1899.) 119. l. V. ö. Loesche—Szabó: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. (Debrecen, 1912.) 51. skk.

vezeteik nem nyújtottak neki szabad fejlődési lehetőséget. Ha tehát azoknak a tényezőknek szemszöge alatt vizsgáljuk a szervezkedés folyamatát, amelyek azt kiváltották, akkor kétségkívül rátalálunk azokra a reformátori alkatelemekre, melyek alkotmányunk kialakításában közreműködtek. A magyar egyházalkotmány tartalma ennél fogva belső és külső történelmi tényezők vizsgálatából lesz megállapítható.

Mivel pedig hazánk történelmét a reformáció időszakában a részekre osztás szomorú politikai ténye uralta, — célunkat csak úgy érhetjük el, ha az ország megosztása következtében területét részenként vesszük vizsgálat alá. Amint hogy szervezeteink ennek megfelelően területiálisan alakultak is ki, melynek hatását mindmáig észlelhetjük.

II. A presbitérium vagy senatus ecclesiasticus.

Hazai prot. egyházaink ősi *kormányzati* formáját illetőleg körülbelül az a nézet alakult ki szakköreinkben, hogy az ú. n. lelkeszsinati típusú volt, vagyis benne egyrészt a világi elem intézményesen képviselőt nem nyert, másrészt a kialakult kormányzat bizonyos mértékig hierarchikus formákban jelentkezett.

Közismert, hogy a magyar protestáns egyház erőteljes helvét hatások mellett sem fogadta el a reformáció korában egyházalkotmányi életének szerves alkotórészéül a *gyülekezeti* presbitérium nagy prot. elvét. Viszont annak, aki egyházalkotmányi be rendezkedésünk egyes részletkérdéseiben tanulmányokat folytatott, bizonyára már feltűnt, hogy ez a kifejezés »presbitérium«, nem egyszer bukkanik fel, mint egy bizonyos egyházkormányzati testület közelebbi megjelölése. *Kanizsai Pálfi János* említi pl., hogy Szenczi Csene Péter mátyusföldi püspök »impositione manuum presbiterii« avatott fel 1617-ben.¹ Ugyancsak *Kanizsai Pálfi János* 1630-ban szervezett Dunántúl egy állandó egyházkerületi tanácsot, melyet presbitériumnak nevezett el.² A baranyai magból kialakult dunamelléki kerület tanácsát pedig még a 18. században is, — akkor már használatban volt más neve mellett, — alkalmilag szintén jelölik »presbitérium« névvel az egykorú források.³ Rendelkezünk azonban más területekről is, részben a legkülönbözőbb időkbeli adatokkal, hol a presbitérium név szóban forog, mégpedig rendszerint egy külön, magasabb egyházhatósági szerv közelebbi megjelölése gyanánt.

Ez adatok magyarázatául bizonyára felmerülhetne az a fel-

¹ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár (a következőkben MPEA) VII. évf. 197. l. Ezt a fejezetet, mint külön tanulmányt, bővebben közreadtam a Protestáns Szemle 1935. évf. 457—464. lapjain.

² Előbb is használja ugyan ő ezt a nevet körülbelül éppen erre az egyházkerületi tanácsra vonatkoztatva, l. az előbbi jegyzetben idézett helyet.

³ *Mokos Gyula*: A hercegszöllősi kánonok. (Budapest, 1901.) 272. l. *Földváry László*: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházker. történetéhez. (Budapest, 1898.) II. köt. 79. l.

tevés, hogy ezekre az eddigi tudomásunk szerint nem egy helyütt mégiscsak a 17. században létesített felsőbb egyházhatósági tanácsokra ugyanakkor alkalmazták csak először e nevet, amikor egyidejűleg egy alacsonyabb fokú hierarchikus tisztséget is létesítettek, amelyet »presbyter« névvel jelöltek. Mint e testület legalsóbb, mintegy közrendű tagjának nevére nyert volna tehát esetleg ez az egész papi kollégium a maga nevét.

Közelebbi vizsgálat folyamán azonban egy ilyen feltevés nem állja meg a helyét. Kanizsai Pálfi János presbitériumának »presbiter« tagjai ugyanis már 1618-ban beállították hivatalukba, sőt az 1630-as presbitériumát megelőzte már pl. a Felsődunamellék »senatus ecclesiasticus«-ának szervezése (Komjáti kán. II. 10, 11.), bár kifejezetten csak a szűkebb értelemben vett egyházi jurisdikció gyakorlására. Sőt már a 16. század egyes kánonaiban (Borsodgömörkishonti, a tarcali és tordai cikkek, a debreceni »Nagyobb cikkek«) szó van bizonyos »presbyter«-ekről, ahogy a vonatkozó kánonok tartalmi vizsgálatából is megállapítható, nem csupán általában lelkészjellegű egyének, hanem ezenkívül még különleges egyházkormányzati ténykedéssel felruházott, bizonyos egyházi tisztelet viselő férfiak.

Komplikálja a helyzetet egyebek között az a körülmény, hogy pl. a dunamelléki egyházkerületi tanácsnak közrendű tagját a dunántúlival szemben nem presbiternek, hanem »szenátor«-nak hívták, legalább is a 17. században. Holott amíg egyfelől mindenképen szilárdan áll ma már, hogy a baranyai egyházalkotmányt vette át később a dunántúli szervezkedés, épp olyan bizonyos, hogy a presbiter név a szenátorinál korábbi eredetű. Azok a kérdések tehát, amelyek ennek a problémának a vizsgálatánál felmerülnek, végleges megoldásukhoz más bizonyítékokat is igényelnek, mint amit a pusztán nevükből következtetni lehetne. Annyi kétséggel való, hogy a magyarázatot, mivel főleg a baranyai egyházalkotmány hatása alatti területek szolgáltatták a megoldandó problémát, elsősorban baranyai területen kell megkeresnünk.

Ebben a tekintetben Szegedi Kis István fennmaradt és aránylag elég világosan körvonalazott egyházbírói elvei és nézetei érdemelnek elsősorban figyelmet, mivel egyrészt kétséggel való korai állapotokat tükröztetnek, másrészt feltehetőleg a baranyai egyházalkotmány elvi alapjait tartalmazzák. Az általa a »Loci communes«-ben közreadott fejtegetések közül azután bizonyára

egész egyházjogi felfogásának tengelyét nyújtja abban, amit az egyházi jurisdikcionális hatalomról előad. Ezek szerint ez a hatalom a püspököt (episcopus) és a »presbyter«-eket illeti, részei pedig 1. a potestas legum constituendarum, vagyis a kánonalkotás, 2. a ministrorum ordinatio, vagyis a lelkészavatus, amelyhez egyuttal a lelkészek elhelyezése is tartozik (kiknek feladata ez? teszi fel a kérdést és rá feleletül adja: presbyterorum videlicet et magistratus ex populi consensu), 3. az egyházi bírászkodás (judicium ecclesiasticum) a lelkészek ügyeiben és házassági esetekben, végül 4. az egyházi fenyték alkalmazása (correctio ecclesiastica). Vagyis alapján ugyanazon jogkör, amellyel a középkori püspöki hatalom volt felruházva s amelyet Szegedi reformátori felfogása egy kollégiális jellegű testület hatáskörébe utal, amelynek alkotórészei a »püspök« és a »presbíterek«.

Ez az egyházjogi alapvetés kétségtől tiszta és világos körvonalakat mutat és teljesen a kánonjog évszázadok alatt kialakult síkjában mozog. A kérdés itt csak az, kiket kell értenünk ama presbíterek alatt, akik ennek a püspöki kollégiumnak tagjai?

Erre a most már sarkalatos fontossággal felmerülő kérdésre, fejtegetéseink egy másik helyéről derül megközelítően világosság. A »de electione« c. szakaszában jelzett művének ugyanis a lelkészek elhívásáról szólva megjegyzi, hogy ezek, mint »seniores, episcopi et pastores« választatnak el és pedig »ab episcopis, senioribus cum omni consensu clericorum et laicorum«. Ezt az elhívást kísérő egyéb megjegyzései is világosan mutatják, hogy itt más értelemben ugyan, de lényegileg szintén a lelképásztori szolgálatra való alkalmazásról van szó, legfeljebb a különleges egyházi tisztségre való megbízást érti még hozzá, — tehát itt is kapnánk magyarázatot feltett kérdéseinkre. Ugyancsak ebbe a püspöki jurisdikcionális jogkörbe tartozó cselekményeknek egyrészét máshelyütt általában az egyház »presbítereinek« hatásköre alá sorozza, egyebek között az összes liturgikus szertartások rendjének meghatározásával együtt (»de ministris verbi« és a »de cerimoniis in genere« szakaszokban). Amely kijelentések, azt hiszem, elegendők először is annak megállapítására, hogy Szegedi Kis István szerint ebben, az egyházi jurisdikcionális hatalmat gyakorló püspöki kollégiumban egyszer a »presbíterek«, máskor a »széniorok« neve

alatt szereplő egyházi tisztet viselők *voltaképpen* ugyanazok, sőt valójában, mint gyűjtőfogalom, mindkét név a püspöki hatalom részeseit, illetve nagyobb részben csak segéderőit jelenti.⁴

Másodszor pedig, — minden félreértés elkerülése végett, — rá kell mutatnunk arra is, hogy nem tartjuk véletlennek a presbiterek = széniorok, illetve püspököknek külön fogalmi csoportosítását a papság nagy részétől, vagyis nem értjük és nem érti Szegedi Kis István sem e kollégium presbiterei, illetve széniorai alatt a papság *egészét*. Amit a lelkészek elhelyezéséről tőle két részletben is idéztünk, abból kitűnik, hogy annak munkálása jórészt ennek a *szűkebb* papi kollégiumnak jogköre, amihez a lelkészi elem nagyobb részének kifejezetten csupán a »consensus«-a kívántatik éppúgy, mint a világi elem tömegeinek vagyis a népnek is. Ezekkel az adatokkal kapcsolatban értehetők meg Szegedi más kijelentései is, illetve az abban foglalt közlések, amelyek fejtegetéseinkkel teljesen összhangban vannak. Láttuk ugyanis, hogy az egyházi fenyíték alkalmazását, amit *correctio ecclesiastica*-nak nevezett, a püspök és presbitereinek kollégiumába utalta. Máshelyütt azután ennek a testületnek nevét is megmondja. »Potestas excommunicandi penes Ecclesiam est, quae deligit sibi velut *senatum ecclesiasticum*, cui potestatem hanc excommunicandi committit exercendam...« mondja az exkommunikációról írt kánonjaiban. Mi az exkommunikáció? teszi fel a kérdést a *correctio ecclesiastica*-ról szóló szakaszban s felel rá: *est enim excommunicatio sententia Presbyterii... qua declaratur quispiam juste exclusus ex Sanctorum communione*. Kinek adatott a kiközösítés joga? — amire azzal felel, hogy a »Presbyterorum collegium« — vagy másutt »Seniorum collegium«-nak. Hogy minden félreértést e presbiterium esetleges laikus jellegéről eloszlasson, ugyanazon szakaszokban kérdi: »A quibus excommunicatio fieri debeat? Ab episcopis, pastoribus, at non sine Ecclesiae consensu«.

Felvethető azonban talán a kérdés, hogy e kollégiumszerű egyházi testület csupán elméletileg élt Szegedi elgondolásaiban, de a valóságban nem létezett. Amivel szemben az a nagyon érdekes tény áll, hogy ugyanez a szervezet kimutatható még egy

⁴ Jellegzetes pl. a későbbi időkből a Kanizsai kánonok magyarázata (IV. 1.): *communiter omnes in universum ministros, proprie istos seniores, late autem seniorum collaterales, presbyteros dici et esse intelligimus*.

másik magyar egyházjogász nézeteiben és pedig Hodászi Lukács tiszántúli püspök 1610-es, Szilvásújfalvi Anderko Imre ellen felállított, közismert »orthodox« tételeiben.

Bár minden további nélkül el kell ismernünk, hogy a tételek a 17. század kezdő évtizedeiből valók, azonban egyrészt olyan kijelentéseket tartalmaznak, amelyeknek az alapján a reformációkori állapot rajzolására felhasználhatók, másrészt Szegedi Kis István koncepcióival egyeznek.

Az egyházi disciplináris, helyesebben jurisdikcionális hatalom mondja a 8-ik tételben »non penes unum est, sive sit Papa, sive Episcopus, sive Superattendens, ut pro suo arbitrio ac privata auctoritate quidvis faciat, sed penes *Presbyterium*, id est, *consessum Seniorum*, Ecclesiae ipsius consensu et suffragio electorum, qui sunt in Ecclesia, quod est senatus in urbe.« Az egyházi hatalom más, mint a világi, »illa ab Ecclesia per moderationem *Presbyterorum* regitur«. Ugyanígy nyilatkozik a 14. és 16. tételeiben.

Mindezek után az a kérdés kerül előtérbe, vajjon vannak-e bizonyos történelmi adatok, amelyek ennek a presbitériumnak a hatásköréről és működéséről az ország egyes részein említést tesznek?

Erre a kérdésre válaszul mindenekelőtt érdemes utalni a tarcali és tordai cikkek némely megjegyzéseire. Ezekkel szemben gyakran merül fel a kifogás, hogy a Béza által lefektetett presbitériális elveket mellőzték, — valójában azonban e cikkek egyik legkorábbi emlékei annak a sajátos presbitériális kormányformának, amelyet a magyar prot. egyház hívott életre. Belőlük egyelőre csak két megállapítást idézünk. Az egyik hely az V. rész 25. art.-a, ahol a lelkészi ordinációról van szó, amely szerint a becsúszott pogány és más szertartásokat Krisztus rendelkezéseivel óhajtják helyettesíteni s benne a *presbitériumnak* méltóságával... összekötjük, hogy a cerimónia minden ő részében álljon...« vagyis teljesen ugyanaz az álláspont, amelyet Szegedi is vallott. A másik hely még érdekesebb, amennyiben a potestas jurisdictionist tárgyalva azt mondja: »ez a hatalom semmi bizonyos embernek nem tulajdoníttatik..., hanem az egész egyházi tanácsnak gyülekezetinek, mert építéletű emberknél nyilván vagy, hogy a Krisztus erről beszélván... az *ekklézsiának* nevén *synedriumot*, avagy *presbitériumot*, az egyházi tanácsnak gyülekezetit értette«. (V. 27.) Egy elv, amely a

kálvini theológiában nem ismeretlen s benne az egyház egyetemének a presbitériummal való azonosítása talál kifejezést.

Ezt a presbitériumot emlegetik a debreceni »Nagyobb cikke« is egyebek között akkor, amikor rendelik, hogy a lelkipásztori ordinációt »vagy a vének tanácsában, vagy a zsinatban teljesítsék az egyház tudós és gyakorlott főpapjai és szuperintendense« (19. art.).

Hasonlóan kimutatható e berendezés a hercegszöllősi kánonok szövegéből. Itt a 3. kánon kimondja, hogy a »főpüspök« a »szénioroknak és akik többen arravalók lesznek« tudtával járjon el egyházkormányzati munkakörében, — amely intézkedéssel kizárták egyfelől a generális zsinat közvetlen befolyását egyes egyházkormányzati ügyekben, másrészt egy szűkebb körben osztották meg a püspöki hatalmat: ennyit világosan tartalmaz ez a cikk. A 13. kánon szerint az egyházközség nem küldheti el lelkipásztorát a »főgondviselőknél híre nélkül«, sem másikat nem alkalmazhat, ami teljesen összhangban van szintén Szegedi fejtegetéseivel. A 15. szerint a két zsinat közötti időszakban felmerült ügyeket a lelkészek a »főgondviselő előtt« elvégezhetik, — akik tehát valaminő formában mégis csak összejöttek. Sokkal érdekesebb azonban ugyane kánonok latin szövege, amelyet, mint másutt kifejtettük,⁵ régibb redakciónak tekintünk, mint a magyart. Ezt az imént említendő adatok is, melyekben nyilván régibb joggyakorlat van kodifikálva, megerősíteni látszanak. Ezekben a kánonokban ugyanis a senior, praepositus, praelatus kifejezések kivétel nélkül többesszámban szerepelnek (4, 5, 6, 13, 15, 16, 19, 22, 26.), ami nézetünk szerint nem lehet egészen véletlen, hanem ez a többesszám egyes kánonokban kétségkívül azt a presbitériumot vagy más néven talán senatus ecclesiasticus-t takarja, amiről Szegedi is beszél. Így lesz világossá egyúttal az is, hogy e nevek nem szorosan csak a bennük rejlő tisztséget, hanem alkalmilag a meglevő valamennyi hierarchikus tisztelet, tehát itt egy gyűjtőfogalmat is jelölnek.

Van azonban még más adatunk is arra nézve, hogy a hódoltság területén, így különösen Felső- és Alsóbaranyában az egyházkormányzati teendőket valóban nem a generális zsinat, hanem e szűkebb kollégium látta el. Elsősorban helyi akadémiai is voltak a zsinatok összeüléseinek. Abban a baranyai

⁵ Theologiai Szemle, V. évf. 155. l.

maggal szervezkedett, nagy kiterjedésű területben, amely a Duna két partján szinte Gyöngyöستől Kálmáncsaig s Budamögöttes területeitől Szlavóniáig húzódott, nem is lett volna mód arra, hogy az összes lelkészeket évenként kétszer összegyűjtsék, mint a Herc. 15. art. tervezte. Ezek a papok elsősorban ugyanis gyülekezeti lelkipásztorok voltak, akik nem maradhattak hetekig távol gyülekezeteiktől megfelelő helyettesítés hiányában, — hiszen a vonatkozó artikulusokban elég nyomatékosan kellett gondoskodni már csak a »főgondviselők« helyettesítéséről is. Ugyancsak akadályozólag hatott a török hatalom is, amelynek engedélyétől függött a zsinattartás, amint a decsi zsinat következményei is mutatták. Jellemző azonban, amit *Pathai P. Sámuel* közismert levelében az itteni gyakorlatról elmond. Amikor előadta, hogy melyek voltak Veresmarti idején a széniorátusok, így folytatja: »si quando generalis synodus convocanda erat, praecipui duntaxat ac delecti aliquot ecclesiarum ministri cum senioribus Hercegszöllősinum descendebant in synodum«. ⁶ Itt van tehát világosan, Szegedi idejéhez is aránylag közeleső nyoma annak a generális zsinat helyett működő szűkebb kormányzati hatóságnak, amelyről a Herc. kán. 3. art.-a (magyar) beszél s amelyet a főpüspök, az esperesek és egyes »arravalók« lelkészek alkottak. Sőt azt kell hinnünk, hogy azok a Skarica előadásában félig-meddig barátnak látszó összejövetelek, melyekben Szegedinek Ráckeviden része volt, sem voltak egyebek, mint a baranyai »presbitérium« legfőbb tagjainak, a »főgondviselők« nek tanácskozásai. Legalább is feltűnőknek kell tartanunk, hogy az őt meglátogató lelkészek közül Skarica éppen Szováti Gáspárt, Bakonyi Albertet és Veresmarti Illést emeli ki, akik voltaképpen mindnyájan magasabb hierarchikus tisztet viseltek ezen a területen.

Az előadottakból le kell vonnunk tehát most már azt a tanulságot, ami levonandó. *A magyar prot. egyházak ősi alkotmánya egyes országrészekben nem zsinati rendszerű, hanem eredetileg ókeresztyén presbitériális típusban alakult ki és az egyházi jurisdikcionális hatalmat ez a későbbi fejlődésben már hierarchikus tagozódású papi kollégium birtokolta, valamint gyakorolta.*

⁶ *Lampe—Ember: Historia eccl. ref. in Hungaria. (Utrecht, 1728.)* 666. l. A jelek szerint valóban úgy áll a dolog, mintha bizonyos meghatározott gyülekezeteknek lelkipásztorai lettek volna ennek a presbitériumnak tagjaiul elválasztva, legalább erre enged következtetni az is, amit a zempléni dioecesis eljárásáról olvasunk. *Történelmi Tár, 1909. évf. 204. l.*

III. A protestáns szervezetek kialakulása az ország különböző területein.

a) Tiszántúl.

A történelmi Erdély és a Tisza vonala között fekvő hatalmas területnek, a Tiszántúlnak, protestáns szervezkedését rendszerint az I. erdői zsinat idejétől szokták történetíróink számítani. Ennek a zsinatnak nyomán a szatmárvidéki részeken kialakult szuperintendenciát tekintették különösen régebbi íróink a későbbi tiszántúli kerület magvának. Ez az egyházvidék ugyanis, — mert gyülekezetei 1550—60 között állítólag nagy részben helvét felfogásúak lettek volna, aminek viszont semmi bizonyítéka nincsen, — csatlakozott ahhoz a szuperintendenciához, melyet Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni plébános Petrovics Péter segítségével 1556 táján alkotott meg. Ettől az időponttól számított azután rendszerint a tiszántúli református szuperintendencia fennállása.

Tudnak viszont történetíróink egy harmadik szervezkedési gócpontról a csanádmegyei és szomszédos részekén, mint ahol időrendben a legelső hazai protestáns szuperintendenciát alakították volna meg. Még pedig már 1550-ben Gönczi Máté vezése alatt, akiről nevén és állítólagos szuperintendenciáján kívül semmi egyebet nem tudunk. Ennek az egyházvidéknek szervezete azonban rövid, alig néhány évi fennállás után teljesen megsemmisült volna.

Hazai egyházalkotmányunk kialakulásának tanulmányozása közben viszont arról kellett meggyőződnöm, hogy a kérdés problémáinak sorozatában lettünk, sajnos, súlyos félreértések áldozatai. Különösképpen a tiszántúli református egyházkerületnek, amíg eljutott odáig, hogy így volt nevezhető, kialakulása hosszú és bonyodalmas folyamat volt, amelyben majdnem minden másként történt, mint ahogyan azt eddig elképzeltük.

Amíg most már, azt hiszem, sikerült világosságot deríteni az alábbiakban legalább a főbb ténykörülményekre, amelyek kö-

zött ez a nagy kiterjedésű egyházvidék kialakult, másfelől már előljáróban nagyszabású esemény körvonalainak felismeréséről adhatunk számot. Nem kisebb dologról van szó, mint arról, hogy a legelső, egyetemesen nagyhatású reformátorunknak, Dévai Bíró Mátyásnak is része volt ebben. Nemcsak a hazai reformáció megindításában, valamint dogmatikus fejlődési irányának kijelölésében, de ezenfelül még szervezési viszonylatban is sikerült megtennie az első lépést. Sőt az itt nyitott részen keresztül bepillantathatunk azokba a módszerekbe, amelyek segítségével ez az átalakulás bekövetkezett.

Dévai Bíró Mátyás ugyanis bizonyos egybevágó adatok szerint 1544 elején Debrecenbe került, de nem egyszerű papnak, sem nem esperesnek, mint eddig gondoltuk, hanem plébánosnak, ahol ilyen minőségben reformátori tevékenysége előtt különös lehetőségek nyíltak meg, amelyeket sikerült kihasználnia.

Életének körülményeit 1543 végéig, bár nagy körvonalakban, de meglehetősen pontosan ismerjük. A következő év elején kelt Stöckel-féle levél szerint¹ (febr. 2.) azonban eltűnt Dévai a felsőmagyarországiak szeme elől, sőt a levél írójának hallomása szerint »egész Brassóig ment«. Nem tudjuk mennyi ebből az értesülésből a valódi történelmi mag, — a szász történetírók némelyike nem tartja lehetetlennek ott tartózkodását,² — de a szál longó hír szintén odamutat, hogy Dévai Erdély és kapcsolt részei felé orientálódott ezidőtájt. Mindenképpen valószínűsíti ez az adat is, hogy 1544-ben tényleg ezeken a részekén kereshetjük őt, bizonyos szálak pedig egyenesen Debrecenbe vezetnek, amint arról a hagyomány régtől fogva beszélt.

Még *id. Révész Imre* érvényesítette Dévairól írott életrajzában azt a Wagner-féle adatot, amely szerint Dévai debreceni lelkipásztor lett volna. Sőt azt a másikat is, amelyet Xylander feljegyzése nyomán a huszonnégy szepesi város fraternitásának jegyzőkönyvéből *Klein* tett közzé, hogy ezenfelül Debrecenben »széniori« tisztelet is viselt (melyet *id. Révész* »esperes«

¹ Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay—Karácsonyi—Rapaics, később Kollányi és Lukcsics. (Budapest, 1902—12.) A következő lapokon E. T. E. IV. köt. 338. l.

² Schullerus, Adolf: Luthers Sprache in Siebenbürgen. (Hermannstadt, 1923—28.) II. köt. 414. l.

nek fordított) és nem engedte pappá lenni azokat, akik vele nem voltak egy véleményen.³

Amilyen szilárdan meg volt győződve id. Révész Imre ezeknek az adatoknak történetyszerűségéről, bár azoknak csak egyike látszik egykorúnak, annyira feltűnő, hogy véleményét hazai történetírásunk meglehetősen bizonytalanul fogadta. Bár történetíróink egyrésze nem tartotta lehetetlennek Dévai debreceni papságát, nyilatkozataikból kitetszőleg mégis kétségeskedtek benne. Állítólagos »esperesi« működése még inkább kéte-lyeket támaszthatott, mint amelyet, — protestáns értelemben, — ilyen korai dátummal még nem fogadhatunk el. Még gyanúsabb az a hatalom, amellyel Xylander szerint rendelkezett. Ami nem lehet más lényegileg, mint az ordináció joga, holott ezzel Dévai »esperesi« minőségben sem ekkor, sem később semmikor nem rendelkezhetett.⁴

Holott figyelemreméltónak kell tartanunk Xylander állításait. Belőlük komoly szemrehányás érezhető a »sakramentáriusok dogmáját« hazánkban először terjesztő reformátorral szemben, aminek az adott esetben valamilyen tradíciószerű okának kellett lenni. Másrészt ugyancsak határozottabb, írásban lefektetett adat szolgálhatott alapjául e nézetnek, mely a felvidéki lutheránusoknak a század fordulóján szemetszúrt, amikor az a kezük ügyébe került. Egyáltalán, honnan vették éppen a szepességiek az idézett állításokat, melyek felől, az ország egyéb területeiről nem beszélve, a legilletékesebb helyről, Debrecenből, semmi közvetlen tudósításunk vagy adatunk nincsen?

Sajátságos módon, már több mint hatvan éve rendelkezünk egy írásos dokumentummal, amely nézetünk szerint ebben a kérdésben világosságot nyújthat, értve alatta az ú. n. váradi tételeket 1544-ből. *Hörk József* adta ki őket az eperjesi városi levéltárból, közlésekor minden kommentár nélkül, szem mellé tétlenül, sejtelve sem lévén azok eredetéről.⁵ Legbehatóbban Zoványi Jenő foglalkozott velük a magyar reformációról írott mo-

³ Révész Imre: Dévai Biró Mátyás. (Pest, 1863.) 53—4. l. *Klein J. S.*: Nachrichten von den Lebensumständen ... Evangelischer Prediger. (Leipzig u. Ofen, 1789.) II. köt. 104—5. l.

⁴ Az »esperesi« a reformáció korában csak püspöki segéderőt jelentett, ilyen értelemben használja Sztárai Mihály Athanáziusról írt énekében.

⁵ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1880. évf. 44—45. sz.

nografiajában, valamint egy kisebb tanulmányban.⁶ Az egész munkálatot Dévaitól eredőnek tekintette, mint aki azokat, valahol Nagyvárad közelében működve, egy különlegesen a protestánsok és katolikusok között tervezett vitára, mely Váradon volt megtartandó, 1544-ben összeírta.

Már most előttünk is kétségtelennek látszik, hogy e tételek csakugyan Dévaitól valók, vagyis ezek ismeretlen, késői emlékei teológiai állásfoglalásának. Egy különleges alkalmúnak tervezett és ilyen értelemben előkészített vitára összeállítottaknak nem tekinthetjük azonban őket, mert semmi módon elhelyezni nem tudjuk. Annál kevésbbé, mert világosan elárulja rendeltetésüket a címük, teljesen híven hordozva magán eredetiségének bélyegét. Hörk fordításában szóról-szóra így hangzik: »Tételek azok számára, akik a Krisztus evangéliumát prédikálják és akik az apostolok oszlása ünnepét követő vasárnapon Váradon vitatkozni fognak«. A cím után áll az évszám (1544), a kettőből kiderül, hogy a vita napja 1544 július 20. volt.

Tartalmánál fogva reformátori szellemben, de kizárólag lelkipásztorok számára készültek azért e tételek és ezek körében voltak megvitatandók. Egy papi gyűlésre állította össze őket Dévai Biró Mátyás, a »rudimenta salutis« egykori szerzője. Évtizedekkel előbb »többek kértére«, most, a jelek szerint, hivatalos tisztében írta tételeit. Természetesen nem valamely régtől fogva protestáns papi testület részéről kapta e tiszteletre méltó megbízást, hanem az akkor még változatlanul meglevő középkori egyházi keretekben, ahonnan egyedül érthető meg azután a felőle Szepességen megőrzött tradíció!

A helyzet tiszta megítéléséhez a következő egyházalkotmányi tényezőket kell figyelembevenni.

A középkori egyházalkotmány szerint a püspökségek archidiaconátusokra oszlottak, amelyek élén közvetlenül az archidiaconus állt. Ebben az időben e püspöki officiálisok már majdnem mindenütt a székesegyház papjaiból, illetve annak kanonokjaiból kerültek ki. Akik viszont a 16. század első felében már központi szolgálatuk megnövekedésével, úgy látszik, hivatalos kötelességeik ellátását a vidéken átengedték helyetteseiknek, a vicediaconusoknak. Az archidiaconátusok ugyanis továbbmenő

⁶ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. (Budapest, 1921.) 174—5, 182—3. 1. Protestáns Szemle, XXVIII. (1916) évf. 39—42. 1.

leg dekanatusokra oszlottak, melyeknek székhelyei nagyobb helységek, így, ahol voltak városok, azoknak plébániái voltak. Neveztek ezeket nálunk vicaria-knak is, amint a veszprémi egyházmegye plébániáinak 1550 tájáról fennmaradt lajstromaiból látjuk.⁷ E plébániák vezetőpapja, paróchusa, azután a középkor végén már egyszerűen eme hivatalánál fogva decanus, illetve vicearchidiakonus volt. Az adott esetben éppen nem is valószínű, hogy Fráter György, a politikai ténykedéseivel bőségesen elfoglalt váradi püspök, külön-külön alkalmilag nevezgette volna ki őket Biharban vagy egyebütt püspöksége területén, amint azt a kánonjog megszabta.

Debrecen, mint a bihari archidiakonátus egyik jelentős plébániája, nagy lélekszámánál (1550 körül 1200-nál több csak a porták száma!) és egyéb okoknál fogva kétségkívül ilyen dekanátus székhelye, 1544-ben plébánosa tehát vicearchidiakonus volt.

Ezen a ponton kapcsolódik azután az események láncolatába az a papi szervezet, amit a középkorból hazánkban »fraternitás« néven ismerünk. E fraternitások nálunk részben a dekanátusok, de részben az egész archidiakonátusok területére kiterjedőleg alakultak. Mint testület bizonyos önkormányzati jogokkal rendelkeztek, tisztviselőiket szabadon választhatták, statutumokat alkothattak. A bihari archidiakonátusban a maga egész területére kiterjedőleg létesült ilyen fraternitás. Aminek kiemelése azért fontos, mert a váradi tételek előállításához ez a körülmény nyújtja az egyik magyarázatot.

Ha ugyanis e tételek papi összejövetelel kerültek megvitatás alá Váradon, szerzőjük viszont Dévai, mint a tradíció szerint Debrecenben működő »pastor ecclesiae«, vagyis plébános volt, úgy az alkalom, amelyre készültek, csak a bihari archidiakonátus egészét összefoglaló fraternitás gyűlése lehetett. Vagyis annak hatóköre az egész archidiakonátusra kiterjedt, ahová tartozott egyfelől Debrecen, másfelől maga a székesegyház, — ez magarázná váradi gyűlésezését, rajta Dévainak, a debreceni vicearchidiakonusnak szereplését!

Az évenként legalább egyszer rendszeren tartatni szokott összejövetelekre, amit nálunk »zsinat«-nak (synodus) neveztek, viszont állandó gyakorlat volt bizonyos dogmatikus tételek kitűzése, amelyeket egy ilyen külföldi fraternitási szabályzat kifeje-

⁷ E. T. E. V. köt. 454—62. I.

zése szerint »more dialectico« vagyis vita formájában kellett megtárgyalni.

Nem ismerjük ugyan még pontosan sem a hazai, sem a külföldi hasonló papi fraternitások zsinatainak rendjét, de úgy látjuk, hogy ahol a fraternitás az archidiakonátus egészét magában foglalta, ott ilyen tételeknek más rendeltetése is volt. Még pedig arra szolgáltak, hogy az ordinándusok vizsgáját (vagy annak egy részét?) alkossák, melyek alapján kérdéseket kaptak. Az ordinációt megelőző vizsgát a középkori egyházjog szerint az archidiakonus vagy annak helyettese vette fel és sikeres megállásáról jelentést tartozott adni a püspöknek az ordináció kiszolgáltatása alkalmával.⁸ A vizsgatételeket maga az archidiakonus vagy helyettese állította össze, felhasználva megtárgyalására a fraternitás zsinatát. Ezt a szokást megtartotta a protestáns egyház is, amint azt egész sereg ilyen fennmaradt tézis igazolja. A 16. századból különösen bizonyító erejű az a két, éppen tiszántúli eredetű téziskiadvány, amelyek közül az egyik 1589-ben a váradi, a másik 1590-iki nagybányai zsinatra készült, »de quibus responsuri sunt ordinandi« — hirdeti a fejléc.⁹ Összeállítójuk társai nevében az akkori szuperintendens, Gönczi György volt.

A váradi tételeknek lehetett tehát az a rendeltetése is, hogy azok alapján Dévai a lelkészjelöltektől a vizsgát felvegye, aminek következtében azonnal világos lesz a tételek címe, valamint az a Xylander-féle adat, amely szerint csak a vele egy nézetten levőket engedte pappá lenni. Mert akár, ha jelentést tett Dévai az archidiakonus útján püspökének, akár, ami valószínűbbnek látszik, az ordinációt saját maga elvégezte, — ebben az évben, az adott helyzetben csakugyan tőle függött, hogy ki legyen pappá Biharban?

Mielőtt azonban a kérdés e részletét vennénk vizsgálat alá, utalnunk kell arra a feltűnő körülményre, hogy megállapításainkat nagyon alátámasztják bizonyos chronológiai adatok. Még pedig azok, amelyek a bihari archidiakonátus fraternitási gyűlésének idejére vonatkoznak.

A váradi tételek az apostolok oszlásának emlékére rendelt

⁸ Hinschius, P.: System des katholischen Kirchenrechts. (Berlin, 1869—95.) I. köt. 108. l. — Werminghoff, A.: Verfassungsgeschichte d. deutsch. Kirche im Mittelalter. (Leipzig u. Berlin, 1915.) 156. l.

⁹ Régi Magyar Könyvtár, írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. (Budapest, 1879—98.) A következőkben R. M. K. II. köt. 204. 210. sz.

ünnepet (Divisio Apostolorum, jul. 15.) követő vasárnapra teszik a vita napját. Jellegzetes, hogy már a protestáns korban a bihari papság nevében a Debreceni Hitvalláshoz adott hozzájárulás ugyancsak az apostolok oszlásának ünnepét követő vasárnapon kelt. Ezen a napon, 1561 július 20-án írta alá az előszót Czeglédi György Váradon.¹⁰ Sajátságosabb azonban még egy adat. A Körösszegi-féle, a tiszántúli püspökök névsorát magában foglaló lajstrom szerint Méliuszt Váradon 1562 július 19-én (14. Cal. Aug.) avatták püspökké,¹¹ ami ismét csak a Divisio Apostolorumot követő ünnep vasárnapja ebben az esztendőben.

Ezek a feltűnő időrendi megegyezések arra mutatnak, hogy a bihari fraternitás a nyilván régibb eredetű, állandó dátumú, évi rendes összejövetelét az apostolok oszlásának ünnepét követő vasárnapon és talán a hozzá közvetlen kapcsolódó hétköznapiakon tartotta, amely terminust sajátságos folytonossággal még a reformáció korában is egyideig megőrzött. Az adott esetben viszont visszahatólag azt igazolják, hogy kiindulópontunk nem téves, a váradi tételek a bihari archidiakonátus rendes gyűlésére 1544-ben csakugyan készülhettek, *lévén még évek multával is az itt megjelölt vasárnap a szóbanforgó fraternitás zsinatának napja.*

Már most, ami azt a kérdést illeti, hogyan jutott Dévai Biró Mátyás ahhoz a megtiszteltetéshez, hogy 1544-ben a többi vicearchidiakónusok között a bihari papság fraternitásának vezetőszemélyisége épen ő legyen, nem tudunk teljesen pontosan felelni. A Klein-féle megjelölésből (Senior zu Debrezin) azt kell azonban következtetni, hogy ebben az évben ő lett a bihari fraternitás első vagy egyik széniora, amely tisztség a középkorban eredetileg évenként, később pár évi időközökben változott. Fraternitási szénior és nem debreceni esperes lehetett azért Dévai, ami valójában két különböző dolog, — az egész félreértés a »szénior« későbbi protestáns jelentésének anticipációjából származott. Ami a Xylander kezeügyében levő egykorú adat valószínűségét igazolhatja éppen, mint amelyet ő 50—60 év távlatából már félreértett. Mindenképpen bizonyos, hogy e tételeket Dévai

¹⁰ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. (Budapest, 1881.) 83. l.

¹¹ Lampe—Ember Pál: Historia ecclesiae ref. in Hungaria. (Utrecht, 1728.) 605. l.

írta,¹² mint debreceni vicearchidiakónus írhatta, akikből választották nagyobb fraternitásokban a széniorokat, a fraternitás évi rendes zsinatára készültek, másrészt a tradíció jogokról beszélt, amikkel csak ebben a viszonylatban rendelkezhetett. Megerősíti mindezeket az a körülmény, hogy csak erről az egyetlen esztendőről lehet szó, mert a következő gyűlést már nem érte meg. Vagy ebben az évben és itt Váradon ordinált vagy sohasem!

¹² A váradi tételek a reformáció minden fontosabb dogmatikai kérdését tartalmazzák. Szólnak a Krisztusba vetett hitről, az egyházzal és annak hatalmáról, a bűnbánatról és a bűnvallásról, a szentek tiszteletéről, a keresztényi szabadságról s ezzel kapcsolatosan a szerzetesi fogadalmakról, a bűjtről, végül a sákramentumokról, melyeket *symbolum*oknak vagy jeleknek (*signa*?) neveznek. Szerzőjük kifejezetten reformátori gondolatvilágban élő papiember, aki a 25. tétel szerint hitének megvallására Isten és emberek előtt nagy súlyt helyezett. A szóbanforgó kérdéseknek csaknem valamennyije megtalálható Dévai teológiájában, egyes pontokon pedig jóformán szószerint, de legalább értelem szerint azokkal egyezik. Sajnos, összehasonlító anyaggal csak azzal rendelkezünk, amit Révész Imre, Dévai Bíró Mátyás tanításai c. munkájában szemelvényesen közölt. Ezekkel összevetve, a 6. és 7. tétel, mint dogmatikum, azonos Dévainak a *Disputatió*ban lefektetett egyházfogalmával (51. l.). A 16. tételben a szentekről mondottak majdnem szószerint egyeznek az ugyanítt és egyebütt (84. l.) kifejezésre juttatott Dévai-féle nézettel. Általában más, mint Dévai, 1544-ben már aligha hozakodott volna elő a szentek kérdésével, mely eredetileg, mint egyetemes humanista probléma került a theologiai gondolkodás előterébe. A bűnbánatot (14. tétel) épűgy három részre taglalja, mint Dévai a maga kátéjában ugyanazonos okfejtéssel teszi (122. l.), Péter és Judás bűnbánatát hasonlóan emlegeti, mint Dévai az *Apológiában* (76—77. l.). A 15. tételben ugyanűgy érvel, mint Dévai a 35. tételében (91—92. l.), az egyházi »confessio»-ról szószerint egyezően nyilatkozik Dévai 40. tételével (96. l.). Ezek az egyezések nem lehetnek véletlenek, amint közös forrásból sem lehettek merítve, mert belőlűk több Dévai hiteles munkáiban is eredeti fogalmazásű. A hasonlóság egy és ugyanazon elmének több év távlatából ugyan, de mégis összecsengű, szilárd és leszűrt elgondolása, melyet ez alkalommal legfeljebb a rövidségre törekvűs szabályozott. E tételekben foglalt úrvacsorai tanításról már többben nyilatkoztak, de különféleképpen ítélték meg. Zoványi (A reformáció Magyarországon, 232. l.) helvét felfogásűnak, míg Révész kereken lutherinek tartotta (Magyar ref. egyháztört. 62. l.). Súlyom (Luther és Magyarország, 126—7.) Zoványi megállapításait tompítani igyekezett, de a tételek tartalmi vizsgálatába nem bocsátkozott. Mi alapján túlrovidnek tartjuk a tételekben mondottakat ahhoz, hogy szerzőjének úrvacsorai álláspontját pontosan megítélhessűk, mert meghatározásai erősen szűkszavűak. Egyébiránt megfelelhet ez a magatartás éppen Dévai akkori helyzetűének, aki bővebben nem kívánt nyilatkozni, mivel korábban félreérthették őt, amire Súlyom is célzott. Annál valószínűbb előtűnk, hogy

Azt kell hinnünk, hogy a tradíciónak ebben is igaza van, vagyis Dévai túltéve magát minden kánonikus előírason, a váradi zsinatra jelentkezett lelkészjelölteket a maga hatalmi körében élve az alkalommal, elvi szempontjainak haladéktalan érvényesítése mellett a papságra egyidejűleg felavatta, azaz ordinálta.

Többféle okai lehettek, mielőtt erre a lépésre elszánta magát. Fráter Györgynek bizonyára nem sok ideje szokott lenni a váradi dioecézis kormányzatára és benne papjainak ordinálására. Kánonszerű püspöki consecratioval bíró suffraganeusai viszont nem igen lehettek, másként nem kérte volna éppen 1544-ben káptalanja ilyen segédpüspökök engedélyezését a pápától.¹³ Valószínűleg eltúrta, sőt szorultságból egyenesen alkalmazhatta azt a kiegészítő megoldást, ami a középkorban visszaélésként ugyan, de előfordult, hogy az archidiakónusai szolgáltatták ki időnként ezt a sákramentumot. Ennek a példának láttára Dévai társaival együtt remélhette, hogy nekik sem rójják fel talán túlságosan, ha mint egyébként csak az archidiakónusnak helyettese, hasonlóan járnak el. Ha többé nem is mint sákramentumot szolgáltatja ki Dévai az ordinációt, hanem protestáns módon »manuum impositione« adja a felhatalmazást. Különben sem az az ember volt, aki valaha is megijedt volna a maga árnyékától, amikor meggyőződéséről volt szó. Élete nagyobb részét addig is börtönben vagy üldözés és menekülés között, itthon vagy külföldön

Dévai maga az, aki tanításait itt újraformulázza. Feltétlenül gyanús a »lelkéi test« kifejezés. Ugy Luther, mint Kálvin egyetértett abban, hogy az úrvacsorában Krisztus »mennyei testiségéről« van szó (Gollwitzer, Coena Domini, [München, 1937.] 113. l. Niesel, D. Theologie Calvins [München, 1938.] 208—9. l.) Viszont kérdéses, vajjon mit értett alatta Dévai 1544 nyarán, az adott helyzetben, amikor kifejezéseinek súlya és különleges jelentősége volt? Ezt nem tudjuk, mert senki sem hagyta ránk. Ezen a ponton épügy lehetett »media sententia«, amit nem fejtett ki bővebben, mint akár a kálvini táborhoz történt elhajlás. Sőt, mint a szentek problémájában, vajjon úrvacsorai tanításában is nem kereshetnénk-e humanista elemeket? Wessel Gansfort Dévainak kátéjában kifejezett nézeteivel azonosan vallja, hogy az úrvacsorában Krisztus »megdicsőült teste« van jelen (Van Rhijn, Wessel Gansfort, [Hága, 1917.] 211. l.). Sajátos az is, hogy a tételek a sákramentumokat *symbolumnak* minősítik. Egyébként az egész vitaanyag, amint azt megállapítottuk, vizsgatételek, amiket a jelölteknek megvitatni és nem velük vagy ellenük állást foglalni kellett. Iskolásgyakorlat és nem teológiai differenciák kiélezése volt a céljuk. Dévainak nemcsak oka, de indítéka sem volt többet mondani erről a kérdésről.

¹³ E. T. E. IV. köt. 355—56. l.

élte le. Ha bármikor megalkudni hajlandó lett volna, nem most 1544-ben kezdte volna el. Az adott esetben maga mögött tudhatta paptársainak többségét, akik bizalmukat helyezték vezetésébe, talán a főurat, akinek a debreceni plébániát is köszönhet¹⁴, végül nem hagyható ki a számításból meggyőződése, melynek éppen a szóbanforgó téziseinek utolsójában kifejezést adott. Szinte a wormsí Luther elszántságával, minden eshetőségre kész lelkiállapotban, zárta le ezzel mondanivalóit, amint az ott olvasható. Tisztában volt azzal, hogy az adott helyzetben mi a teendője, ráváll a körme az oroszlánra!

Hazánkban tehát minden jel szerint ő volt az első, aki a *protestáns értelmű ordináció első alkalmazásával megindította a reformáció egyházalkotmányi szervezkedését*, alapot vetvén ezáltal az új egyházi kereteknek, akárcsak Sztárai az »Igaz papság«-ával. Az általa adott példára vezethetjük vissza a következő évben az erdődi zsinat határozata nyomán, majd az utána valóban az öt szabad kir. város területén megindított protestáns ordinálásokat, melyek egyikében maradtak fenn éppen a váradi tételek. Az első erdődi zsinat 11. cikkulusa ugyanis egyébcélok között kétségkívül ezt a törekvést is takarja.

Dévai a következő évben valahol külföldön, ahol Melancthon szemei előtt élt és így haláláról tudott, meghalt. Ha nem külföldön következett volna be halála, Stöckel, a hű barát, bizonyára maga is értesült volna itthon róla. Külföldremenésének 1545-ben viszont más oka nem lehetett, minthogy éppen a váradi tételek és annak nyomán beállt következmények miatt, talán a pappá fel nem szenteltek feljelentésére, Fráter György bosszúja elől kénytelen volt Debrecenből is elmenekülni. Előző évben tapasztalnia kellett, hogy habsburgi területen nincs számára menedék, Erdély oltalma alatt vélt magának újabb működési kört teremteni, ami eleinte sikerülni látszott. Ellenei azonban bevádolhatták, túlságosan forradalmi lépésének igazi jelentőségét Fráter György éles elméje azonnal átlátta. Akárcsak amint egy évvel korábban Honter »Formula reformationis«-a vizsgálatra készítette, úgy készülhetett most arra, hogy Dévaira lecsapjon.

Nem sikerült neki, de az 1545-iki debreceni országgyűlés 26.

¹⁴ Serédi Gáspárra gondolunk, aki őt már Szikszón oltalmába vette és 1542 telétől fogva Debrecenét bírta. E. T. E. IV. köt. 152—3. l. *Lukinich, Imre*: Erdély területi változásai. (Budapest, 1918.) 143. l.

tc.ének létrejöttében kétségkívül része volt annak a lépésnek, amit a bihari papok Dévaival az élükön 1544-ben bátor elszántsággal, jobb jövő reményében megcselekedtek. Aminek emlékét a váradi tételek eddig hallgatagon őrizgették!¹⁵

A váradi dioecesis bihari archidiakonátusának papságát bizonyára sikerült Fráter Györgynek átmenetileg megfélemlíteni. Talán ebben az időben történhetett, hogy a protestáns papok közül egyeseket börtönbe vettetett,¹⁶ ahol a szóbanforgó fraternitás exponált szereplőire joggal gondolhatnánk. Mindenesetre néhány évig a fraternitásról közelebbi értesülésünk nincsen. Azt kivéve, hogy Fráter György maga panaszkolta Tiszántúlon a lutheránizmus terjedését, amiről elsősorban saját dioecézisében szerezhetett tapasztalatokat.¹⁷ A fraternitás protestáns elemei viszont idővel bizonyosan lélegzethez jutottak. Draskovich György aradi prépost 1552-ben a lutheránus eretnokséget a váradi püspökség területén már régibb eredetűnek mondja.¹⁸ Az idevonatkozóan általa használt »passim« kifejezést zártabb egyházvidékekre érthetjük elsősorban, nem pedig egyes helyi gyülekezetekre vagy éppen azokban jelentkező lutheránus hajlandóságokra. Ami aligha lett volna annyira súlyos eset szemében, hogy miatta a királyhoz forduljon. Ezt az adatot összevetve a másikkal, amely szerint 1551-ben (még Fráter György életében!) ugyancsak papi szervezet ülésezett Debrecenben, ahonnan a hódoltsági protestánsok papokat kértek,¹⁹ nem lehet kétségünk felőle, hogy a szóbanforgó gyűlést ugyancsak a bihari fraternitás tarthatta, amelynek keretébe Debrecen is tartozott. Maga a város vezetősége néhány évvel előbb léptetett életbe bizonyos reformokat az egyházi élet terén, mint Dézsi András énekéből tudjuk. Óvatos magatartását ismerve feltehetőleg nem állott egyedül

¹⁵ Helyesen utalt arra Zoványi Jenő (Prot. Szemle 1916. 39—42. l.), hogy a váradi tételek éppen azért kerülhettek másolatban Eperjesre, mert az eperjesvidéki papságot Dévai úrvacsorátana különösen érdekelte, amint Lutherrel váltott levelezésükből kitűnik. A tételek küldője, — hozzátelhetjük —, egyúttal megírhatta Dévai szereplésének körülményeit ezen a zsinaton, akinek leveléből maradt fenn a *szénior* név, melyet Klein vagy más *Senior zu Debrecinként* átfogalmazott.

¹⁶ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1921.) 175. l.

¹⁷ E. T. E. IV. köt. 436—7. l.

¹⁸ Századok. XXI. (1887.) évf. 398—99. l.

¹⁹ E. T. E. V. köt. 596—7. l.

emez eljárásával sem a vidéken, sem a bihari archidiakonátusban. A város egyházi állapotának adatait néhány év múltán tisztábban láthatjuk.²⁰ Mindabból visszakövetkeztetve, ennek a 40-es évek vége felé létesült reformnak még csak kultuszi természetűnek kellett lenni, amely — gyanunk szerint — az új tanfoglalmazás következményeként egyelőre főleg a mise újabb reformjában jelentkezhetett. Ezen a ponton ugyanis már Dévai módosíthatott valamit, ha talán akkor átmeneti volt is az intézkedése.

Sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a levélnek, amit ez évben Debrecenbe a hódoltságból küldtek, hol már égetően érzékeny lehetett a paphiány. Panaszolta ezt már két évvel előbb Eszéki Imre,²¹ most pedig a közvetlen alkalmat adhatták ennek a levélnek megírására azok a hírek, melyek oda Debrecen, — főleg talán a debreceni iskolának egyházi vonatkozásban bekövetkezett reformjáról — eljuthattak. Valószínű tehát, hogy a bihari fraternitás protestáns érzülete messze távolban, még a hódoltságban is, köztudomású lett, ami csak úgy volt lehetséges, ha az 1551. esztendő nem néhány hónappal, hanem *évekkel megelőzően többszörös életjelt adott magáról ebben a tekintetben.*

A bihari archidiakonátust ennél fogva a maga egészében túlnyomóan protestáns jellegűnek kell tartanunk a váradi dioecesis többi archidiakonátusaival szemben már a 40-es évek második felében, vagyis még Fráter György életében. Ez a közrülmény nyújt magyarázatot Debrecennek a reformációban vitt vezetőszerepe lassú kialakulására, mert a feltétlenül szükséges háttérret számára a bihari fraternitás már 1540—50 között biztosíthatta.

Ez a szervezet gyűlésezhetett a Draskovich jelentésében említett Ladányban 1552-ben.

Eredetileg Püspökladányra gondoltak történetíróink, amikor a zsinat pontos helyét keresték. Nemrég kombinációba jött Kőrösladány neve, szemben az előbbivel, mint amely a középkorban az eгри dioecézishez tartozott, míg Draskovich jelentése a váradinak területén észlelt eretnekségekről beszélt. Úgy látjuk azonban, hogy nincs okunk eltérni Püspökladánytól, mely a

²⁰ Papp Gusztáv: Kálmáncehi Sánta Márton. (Budapest, 1935.)
11. skk.

²¹ E. T. E. V. köt. 189. I.

16. században már Biharmegye tartozéka, mint ilyen pedig a bihari archidiakonátus egyik plébániájának kellett lennie.²²

Más nyomós okunk van ezeken felül is arra, hogy ezen a zsinaton szintén a bihari fraternitás papjait keressük.

Ez az ok ama komoly esemény, melyet Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni plébános exkommunikálása jelentett, ki 1551-ben kerülhetett Debrecenbe. Itteni szereplésének megítélésénél, nézetünk szerint, nem szorosan azon van a hangsúly, hogy zwingliánus volt, vagyis az úrvacsorára nézve erősen spirituális felfogást vallott. Ha csak ennyiből állt volna a dolog, úgy hiszem, senki sem ütközött volna meg túlságosan rajta. Felfogásának inkább a gyakorlatba átvitt következményei lehettek súlyosabbak a zsinat szemében, mert kultuszi téren jelentkezhetek, — az oltárok kihordásában. Előbb nem hiába említettem a mise reformját. Debrecenben, néhány évvel korábban, valószínűleg simábban mehetett végbe az új hit reformja, mert az oltárok a templomban maradtak és a miseruhák a papokon. Kálmáncsehivel szemben azonban Draskovichnak már az a panasza, hogy megelégszik oltár helyett egyszerű »asztal«-al és feleslegesnek tartja amazokat. Ruházatban hasonlóan beéri »suis quotidianis vestibus« még akkor is, amikor istentiszteletet végzett. Azután még egy szempont. A II. erdődi zsinat pár évvel később elítélte püspökének, Tordai Demeternek eljárását, amiért templomából kihordatta az oltárt, de — a határozat végén kivüláglik, hogy rosszalásának legfőbb oka az volt, amiért a földesúr idevonatkozó utasítását nem kérte ki!

A lényeg szerintünk mindenképpen az, hogy vele szemben a zsinat jogosan lépett fel, mert a debreceni plébánost, mint a bihari archidiakonátus egyik gyülekezetének papját, kötelékükbe tartozónak tekintették. Másként semmi közük sem lett volna hozzá! Ami egyuttal azt jelenti, hogy a fraternitás már egészében lutheránus volt ebben az esztendőben. Draskovich jelentéséből különben is erre lehet következtetni.

A bihari archidiakonátus protestáns érzülete tehát rövid lélegzetű elnyomását leszámítva, véleményünk szerint, Dévaitól

²² Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódoltság korában. (Budapest, 1918.) 133. skk. Ezenfelül Kőrösladányt a 16. században Nadánynak hívják és írják I. Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. (Budapest, 1893.) II. köt. 604. l. E. T. E. V. köt. 579. l.

kezdvé Kálmáncsehi Márton idejéig összefüggően nyomozható és kimutatható!

Kálmáncsehi megfegyvelzése, mint említettük, abban állott, hogy őt »omni antiquo ritu« exkommunikálták. Ami azt jelentette, — ha Debrecen magát nem is vethették már interdictum alá, — mégsem ismerték el papját többé jogosult papi személynek. Abban az időben sem volt ez teljesen jelentéktelen dolog, a reformáció minden látszólagos forradalmi tanítása dacára sem.

A szintén lutheránus kolozsvári »Consensus« 1557-ből körülbelül abban határozta meg az exkommunikáció lényegét, hogy az ezzel sújtottakat nem ismerik el az »ecclesia Dei« tagjának és vele minden közösséget megszakítanak. Kálmáncsehinek éppen úgy, mint Debrecennek az exkommunikáció kimondása után ennél fogva két eset között volt választása. Vagy kiszakítja magát Kálmáncsehivel együtt Debrecen a váradi diocezezből vagy odábbáll a város zwingliánus hajlamú paróchusa. Amint tudjuk, Kálmáncsehi egyelőre az utóbbit választotta, elment Munkácsra és ez év végén már a beregszászi zsinaton találjuk őt.

Igaz, hogy Draskovich július 10-én kelt jelentése szerint Kálmáncsehi hasonlóképpen kiátkozta a ladányi kartársakat és így »satanus divisus est« — mondja. Lehetséges, hogy mint debreceni plébános, egyúttal a vicaria dékánja, csakugyan megtette ezt a lépést és gondolt Debrecen szeparációjára. A magáról kimondandó exkommunikációhoz nem volt szüksége azonban semmiféle zsinati határozatra, — amint azt Draskovich jelentése kifejezetten nem is említi. Elvégezhetette ezt a szertartást maga is, a Szt. András templomban, hasonlóan a régi ritus minden szóvirágaival. Végeredményben azonban az exkommunikáció mégis csak komoly egyházi cselekmény volt az időben, hasonló eset még a 17. században is benyomást gyakorolt a csak közvetve érdekelt társadalomra.

Mintahogy végül hihetőleg mindkét fél, a város és plébánosa egyaránt, jobbnak látta az időleges válást. Arra az esetleg felmerülő kérdésre, vajjon a reformok útjára lépett tanács miért engedte el Kálmáncsehit, — másnak kell megkeresnie a feleletet. Ugyanez a város bocsátotta el kebeléből Dévait és hallgatott Félegyházi Tamás unitáriuskodásáról, míg Méliusznak 1564-ben nem akadt sürgősebb dolga, mint egy külön apológiában a város egyházi ügyeinek védelmére kelni a

rágalmakkal szemben. Jólétének alapja ipari és kereskedelmi élete volt, amelyben már akkor is nagy szerepet játszott az »információ«, — egyes gazdagabb tőzsérei pedig kontinentális viszonylatban dolgoztak. Az adott helyzetben nem volt más megoldás egyelőre, politikailag különben három hatalom torkában éppen ezidőtájt kezdte érezni versengésüket.

Debrecen azért egyelőre összébb húzta a vitorlákat, hivatalosan megmaradt a mérsékeltebb reformirányzat mellett, egyúttal a bihari fraternitás keretében. Nem is mutat semmi jel arra, mintha Kálmáncsehi visszatérése ezen a ponton bárminő módosulás állott volna be. Néhány év múlva ugyanis ismét Debrecenben találjuk őt, de ettől kezdve szaporodnak annak jelei, hogy az exkommunikációval sújtott Kálmáncsehi visszatérése úgy a bihari fraternitás egysége, mint általában a tiszántúli egyházvidék szervezeti alakulása szempontjából már változást jelentett. Kálmáncsehi Márton újabb debreceni papsága, vele kapcsolatosan a debreceni plébános vicearchidiakónusi tiszte, mint adottságok nyomán, nyilván nem volt más lehetőség a debreceni dekanátus számára, mint a bihari archidiakónátusból kiválni. Erre enged következtetni többek között Kálmáncsehinek éppen 1556-ban először felbukkanó püspöki címe.

Aminek ugyan valódi eredetét megmagyarázni nem tudjuk, mert róla semmi közelebbi adattal nem rendelkezünk. Szegedi Gergely »Petrovics püspökének« nevezi őt, de ennek a különleges megjelölésnek magyarázatát nem adja.²³ Lényeges az, hogy e cím alatt a püspöki jogkörnek kell lappangani, vagyis ordinációt, vizitációt végzett, valamint egyéb jurisdikcionális tevékenységet felytatott Kálmáncsehi bizonyos területen. Más szóval Kálmáncsehinek valamilyen közelebbről is meghatározható egyházvidék felett önálló joghatósággal kellett bírnia, mely az ő idejében és utána néhány évig nem lehetett más, mint a korábbi debreceni dekanatus esetleg néhány gyülekezettel a szomszédos területekről.

Eddig az volt ugyan a feltevés, hangsúlyozva a nézet e jellegét, hogy Kálmáncsehi püspöki tisztének nagyobb területre kellett kiterjedni, amint abból a »Consensus«-ból lehetne következtetni, melyet a felső és alsó Partium papjai 1557-ben maguk

²³ R. M. K. III. köt. 444. sz. a. felvett nyomtatványban.

között létesítettek.²⁴ Ami, egymagában, távolról sem szolgálhat ilyen feltevés alapjául. Ez a megegyezés kizárólag a különböző vidékeken az úrvacsoráról vallott sakramentárius felfogásokat hozhatta valamilyen közös nevezőre, nagyon könnyen lehetett állásfoglalás is, akár a kolozsvári nemzeti zsinat, akár az óvári zsinaton a szatmárvidékiek által magukévá tett »Wittenbergi Concordia« ellenében. A megállapodás címe után ítélve valószínű, az eddig felvettnél nagyobb területen kellene kereskedni, amelynek papjai a legkülönbözőbb szervezetekbe tartozhattak. A kolozsvári novemberi országgyűlés 1556-ban az »in superioribus regni Hungariae partibus« lakó nemesek részére Perényi Gábor abauji főispánt, az »in inferioribus regni partibus, cis Tibiscum« tartozók számára pedig Varkócs Tamás váradi kapitányt és társait jelöli meg, akik Izabella és fia részére a hűségesküt felveszik. Ez a törvénycikk megmondja, mely területeket kereshetjük 1557-ben a »felső és alsó partium« alatt.

Ekkora területre, eltekintve attól, hogy ezen az országrészen egyéb szervezeteket is ismerünk, viszont nem terjedhetett volna ki Kálmáncsehi joghatósága megfelelő segéderők nélkül, akikről bizonyosan hallanánk valamit. Az egész »Consensus« azért nézünk szerint sokkal jobban megérthető a marosvásárhelyi 1559-iki cikkekből.²⁵ Ennek létrejöttében része volt tiszáninnenieknek épúgy, mint tiszántúliaknak, valamint az erdélyieknek. Anélkül azonban, hogy ekkor vagy bármikor valamennyien együtt közös szervezetet alkottak volna. Ez az évtized még a tapogatózás és fegyvertársak keresésének kora. Valószínűleg nem volt egyéb azért az 1557-iki megállapodás, mint az 1559-ikinek azonos tárgyú elődje, — de az elfogadóra visszaható bármiféle szervezeti következmények nélkül.

Kálmáncsehi Sánta Márton visszavitele Debrecenbe, akár mikor történt, kétségtelenül Petrovics Péter befolyásának köszönhető, aki 1556 táján a politikai helyzet alakulása nyomán bizonyára igen súlyos tényezője lett Erdély és a kapcsolt részek reformációjának. Fellépése, Debrecen legszűkebb vidékét kivéve, szervezeti következményekkel mégsem járhatott. Magában Erdélyben sem tudta felfogása irányában módosítani a helyzetet,

²⁴ Kemény Lajos: A reformáció Kassán. (Kassa, 1891.) 73. l.

²⁵ Kiss Áron: i. m. 44—53. l.

hiába vitte oda többször is Kálmáncsehit. Ennél pedig jóval kisebb lehetett a hatása a Partiumban.

A bihari fraternitás viszont változatlanul továbbélt a maga kereteiben, sőt Debrecennel újra csak 1562-ben egyesült. Akár milyen újszerűnek és túlmerésznek tűnjék is fel ez az állításunk, a későbbi adatokból is kizárólag erre a korábbi tényállásra kell következtetnünk.

Elsősorban nincs semmi pozitív adatunk arra sem, mintha Szatmárvidékén, Kálmáncsehi életében, annyira túlsúlyra jutott volna a helvét irányzat hívei, hogy az itt alakult szuperintendencia már ekkor felbomlott és nagy részében a debrecenvidéki püspökséghez csatlakozott volna. E helyütt nem is kísérel meg ennek a feltevésnek cáfolatát. Sajnos, magam is túlsokáig osztottam benne összes hazai egyháztörténeteinkkel egyetemben.

Másodsorban a debreceni hitvallásnak az egriek részére létesített kiadása, a »Confessio Catholica« címlapja szerint »hui confessioni subscripserunt Debreciensis et vicinorum locorum ecclesiae«, ami alatt csak Debrecen legszűkebb egyházvidékét érthetjük. Nem gondolhatunk még Biharra sem a maga egészében, Szatmárvidékére pedig a legkevésbé, mert mindkét egyházvidék egyházai túlságosan messze vannak ahhoz, hogy Debrecennel szomszédosnak lennének mondhatók. A »Confessio Catholica«-t ugyancsak címlapja szerint, az Eger völgyében elhelyezett katonák, itteni nemesek és egyéb lakosok nyújtották be a királynak. Elfogadásuk helye alatt sohasem értettünk azért mást, mint azt a területet, ahol az egri püspökségnek ilyennevű dekanatusa vagy kisebb archidiakonatusa feküdt. Hasonlóan nem kételkedhetünk abban, hogy ez a hitvallás a debreceni egyház által ezidőtájt a reformációból elfogadott tanításokat összegezte, melyeket magáévá tett először szorosabb egyházvidéke, a korábbi debreceni dekanátus, — csak később a bihari fraternitás. Ezért volt aránylag rövid életű, mert eredetileg is kisebb körben volt érvényes.

Igen jelentősek ebből a szempontból azok az adatok, amelyek Arany Tamás pere szolgálatát. Az általa aláírt reverzális szerint,²⁶ mely egyúttal jegyzőkönyvi jellegű, a vitán négy pap volt jelen és egy sereg világi, köztük Szokolai Boldizsár szá-

²⁶ Legutóbb jó facsimile-kiadásban közreadta Révész Imre dr. a Századok, LXX. (1936) évf. -ban. Külön is Debrecen lelki válsága, 1561—71 (Budapest, 1936.) c. dolgozatában.

bolcsi alispán. Korábban az volt a feltevés, hogy a papok mindnyájan debreceniek, esetleg maga Arany Tamás is az. Milyen jogon bíraskodhattak volna azonban csak egyetlen gyülekezet papjai kebelbeli társuk felett? Ilyen lehetőséget sem a középkori kath., sem a magyar prot. egyházjog nem ismert sohasem.

Ez a négy papból álló kollégium nem lehet más, mint Aranynak szabályszerű és illetékes bírói fóruma. A Szegedi Kis István-féle senatus ecclesiasticus ez szűkebb körben, amely egyedül volt jogosult fegyelmi bíraskodásra. Az egész eljárás tényleg szorosan judiciális jellegű. Ha nem így lett volna, Arany bizonyára kifogást emelt és a reverzális aláírását megtagadta volna. A világi elem szerepe ugyanis kánonjogilag csak a consensus populi szolgáltatására szorítkozhatott.

Ebből a szemszögből nézve a dolgokat, Czeglédi György váradi szénior hiányát, — különben a bírói létszám teljes lehet, amit más helyen megvilágítunk, — csak az indokolja, hogy ennek az egyházvidéknek akkor még nem volt semmi közös szervezeti kapcsolata a bihari egyházvidékkel. Ellenben az Arany Tamásra nézve illetékes egyházvidék olyan kisebbszámú és jelentéktelenebb gyülekezetből állott, ami miatt vezetőségében a debreceni papoknak nagyobb szerepet, szinte azt mondhatnánk, túlsúlyt kellett biztosítani. Ez magyarázná Szegedi Gergely, a plébános és Méliusz Péter, a püspök szerepét, aki ebben az évben még csak másodlelkész (»káplán«) volt Debrecenben. A Gál és Miklós papok minden jel szerint a vidékből való vezető egyházi személyek, kik közül az előbbi talán azonos Fehérvári Gállal, akinek nevével a tiszántúli vezetőszeniorok sorában később is találkozunk.

Igen jellemző még az egész helyzetre némely adat Méliusz Juhász Péter püspökösködéséről. Első írásos dokumentuma ennek az imént tárgyalt reverzális, ahol először jelzi magát püspöknek. Az egész írásmű, az aláírást kivéve, Méliusz jellegzetes sajátkezü írásának mutatkozik, tehát nyilván az eredeti példány. A Körösszegi-féle tiszántúli püspököket magában foglaló lajstrom mégis azt az emléket őrizte meg püspökké tételéről, hogy 1562 július 19-én avatott Váradon.

A két dátum egyháztörténetírásunkban okozott már néha gondokat. Eredetileg erre az utóbbi évre tették Méliusz püspökségének kezdetét. Később Arany Tamás reverzálisa folytán 1561-től számították. Újabban 1559 óta tartották püspöknek,

legújában ismét 1561 került kombinációba. Az itt vázolt helyzetkép viszont minden adatot megvilágít. A debreceni egyházvidék 1562-ig szűkebbkörű lévén, *Méliusznak először ezen a kisebb területen volt püspöki joghatósága* még Kálmáncsehi utódként. Amikor pedig a bihari fraternitás többi része a Debreceni Hitvallás elfogadása által magáévá tette az ott kifejtett nézeteket, ennek nyomán Debrecennel 1562-ben egyesült, *Méliuszt püspökének elfogadva* beiktatta tisztébe a legnagyobbodott egyházvidéken, — amint láttuk, a bihari fraternitásnak még a katolikus korból fennmaradt rendes gyűlése napján.

Természetesen felmerül ezzel az állításunkkal kapcsolatosan az a kérdés, vajjon az említetteken kívül őrz-e ennek valami nyomát a leghitelesebb emlék, a Debreceni Hitvallás, amelynek ilyen szerepére eddig nem gondolhatott még senki sem?

Erre a kérdésre feleletül egészében sajátos körülménynek kell mindenekelőtt tartanunk, hogy a hitvalláshoz egyfelől Szegedi és Méliusz, másfelől Czeglédi György szintén külön, de közzelebbről meg nem nevezett lelkésztársai nevében, készítettek előszót. Mi oka lehetett, ha eddig is közös szervezetben éltek, Czeglédinek még külön is nyilatkozni?

Nem hiába adták bizonyára a kiadvány egyik lenyomatának a »Confessio ecclesiae Debreciensis« címet sem, mert nyilvánvalóan ennek és a környékbeli gyülekezeteknek problémáiból nőtt ki nagyobbrészt annak tartalma. Az előszóban több zsinaton esett tárgyalgatásról történik említés, amiből azt lehetne kiolvasni, hogy egyidejűleg Debrecenben és Váradon tartott zsinatokon fejtegették e problémákat, — de ez nem indokolná a hitvallás címét, különben is csak Szegedi és Méliusz említi, Czeglédi nem. A debreceni egyház szorosabb körzetéhez tartozó zsinatokról lehet azért szó, ahol évek során e kérdések, mint tételek »more dialectico« megbeszélés tárgyai voltak. Innen magyarázható csak a szomszédos egyházak aláírására történt hivatkozás.

A Németi Ferenchez intézett előszóban Méliusz és Szegedi azt is elmondja, mi adta az indítást erre a munkára? »Nem elég, — fejtegetik — az isteni tudomány elfogadása, hanem azt nyíltan meg is kell vallani. A hamis tanítók nem merik ezt tenni. Az apostolok is azért vitatkoztak a maguk gyűlésein, hogy a tudomány egybehangzó és egységes legyen. »Pál a maga evangéliumát közölte János és Jakab apostollal.« Szükséges, hogy a lekipásztorok szintén ehhez az apostoli módszerhez tart-

sák magukat. Kiadták azért ők is e hitvallást, hogy »tudományunkról és egyetértésünkről bizonytságot tegyünk«. Mindezek a kijelentések, nézetünk szerint, két külön tábor egységre törekvését árulják el, amelynek kezdeményezője Méliusz volt, kinek egyházvidéke ugyan kisebb, de reformátori súlya annál tekintélyesebb volt.

Lehetséges, lesznek, akik úgy vélik, hogy ilyen történelmi jelentőségű eseménynek, mint Debrecen és Várad vidéke egyesülésének, több nyomának kellene lenni. Az igazság viszont az, hogy valamely esemény történelmi jelentőségét rendszerint az a nemzedék nem látja át, amelyik annak közvetlen részese. Ezért nem mindig őrzi meg emlékét. Azután nem történt alapjában véve semmi más, minthogy egy kisebb egyházvidék visszatért néhány évvel előbb elhagyott szervezetébe. Hasonló változások e században egybeütt is végbementek, — a korábbi középkori keretek felbomlása és a határok újrarendezése világosan bizonyítja, — sajnos, anélkül, hogy különösebb tudomásunk lenne róla.

Az 1562-ik év végén Méliusz szuperintendenciája tehát csak Bihar és Szabolcs (Arany ügyének tárgyalásán ott volt a szabolcsi alispán!) bizonyos részeit foglalta magában, — ezen túlmenő területi változásoknak egyelőre semmi nyomát nem látjuk.

Az egyházalkotmány elvi alapjait és alkatrészeit egyidejűleg már ekkor szabályozta a debreceni hitvallás, vagyis az alapokat lerakták már az 1560 táján tartott zsinatokon. A lelkipásztorokra nézve megállapítják, hogy a pásztor (pastor), egyházi szolga (minister), püspök (episcopus), valamint a presbyter név minden lelkipásztorra ráillik, »noha az egyházi tanítók hivataluknál fogva különféle névvel neveztetnek is«. ²⁷ Isten és a természet törvénye parancsolja viszont, hogy a »papok, püspökök és presbyterek« házasságban éljenek. ²⁸ Az egyházi személyek választására nézve mérvadó a nép akarata, a püspököket azonban a »nép és az egyház tanítói« választják, sőt »a fejedelmek«, azaz a világi hatalom képviselőinek beleegyezése is szükséges. ²⁹ Az egyházi rend nem uralkodásra, hanem szolgálatra hivatott. ³⁰

²⁷ Kiss Áron: I. m. 181. l.

²⁸ U. o. 171. l.

²⁹ U. o. 185. l.

³⁰ U. o. 183. l.

Hivataluk elfoglalására az elhivatás, választás és megvizsgálás rendje a mérvadó, — vagyis a *vocatio, electio, examinatio* (*probatio*) által kifejezésre jutó ókeresztyén gyakorlat.

Az examinációt az egyház végzi kizárólag olyan alkalommal, amikor két vagy három széniorok más szomszéd lelkipásztorokkal összegyűlnek. »Ezt nyomban követi az avatás (*ordinatio*), mely az egész egyházat illeti, tehát bármelyik egyházi szolga végezheti, és kézrátétellel történik.«³¹ A kath. egyház által már ordináltakat *nem kell újra* felavatni, csak életüket és tudományukat megvizsgálni.³²

Szervezeti szempontból tehát püspököt, presbitert, pástort és egyházi szolgát ismert, sőt az elsőt többes számban említi a tiszántúli kerület legrégibb ismert hitvallása. Megemlékezik az »érsekek«-ről, akik a többi egyházi személyekhez hasonlóan avattatnak hivatalukba, ami nem rendkívüli, mert a baranyai egyházalkotmány is ismerte a »főpüspököt«. Bennünket mindenekfelett az érdekel, hogy a később tényleg e síkban kialakult alkotmány körvonalai már 1560 táján elvileg készen vannak, de valószínűleg gyakorlatilag is így álltak a dolgok a debreceni és nagyváradvidéki szervezet területein. Megemlítendőnek tartjuk azt is, hogy a szénior gyűjtőneve alatt ekkor még általában a magasabb egyházi tiszteket viselőket érthették e hitvallás szövegezői, amint a szó alkalmazásának körülményeiből kitűnik, — vagyis a presbytereket és püspököket — tehát e fogalom letisztulva — prot. egyházalkotmányi értelemben — 1560 előtt még alig lehetett ezen a területen.

Mindazáltal, mint előbb a kisebb területen, úgy 1562 után az akkor létrejöttön is szorosabban négy lehetett csak a legfőbb egyházi tisztséget viselők száma, míg mellettük némely vidéken a »presbiterek« tevékenykedtek. Ezt a négyes számú vezetőséget találjuk ugyanis az 1569-iki váradi zsinaton megjelent széniorok számában, valamint az 1571-iki nyirbátori zsinatra kibocsátott tételek alatt, amely beosztást az előző évekre szintén mérvadónak kell tekintenünk.

Azt a két évszázad óta egyetemlegesen vallott nézetet nevezetesen, mintha 1567-re a Méliusz-féle szervezet már 14 egyházmegyére oszlott volna, ugyanannyi esperessel az élen vett volna

³¹ U. o. 242—3. l.

³² U. o. 255. l.

azután részt már ez évben a debreceni zsinaton, — Szatmárvidék korai csatlakozásához hasonlóan szintén a mesék birodalmába kell utasítanunk. Az egész koncepció Szenci Csene Péter elgondolása volt csupán, aki a maga korabeli állapotokat vetítette át erre az időszakra, azon az egyszerű alapon, mert ezen a zsinaton csakugyan bevette a Helvét Hitvallást (II.) a Méliusz-féle egyházszervezet.³³ Hamis kiindulópontot nyújtott azután ezzel az autentikusnak látszó adattal a tiszántúli kerület kialakulására nézve történéseink egész sorának.

Mielőtt ennek igazolására rátérnénk, közben egy másik, nagyobb jelentőségű eseményről meg kell emlékeznünk. Körülbelül a nagyenyedi zsinat után kellett bekövetkezni annak, mely a Méliusz-féle szervezetet különlegesen megerősítette, egyúttal lehetővé tette, hogy Debrecen a további tiszántúli szervezkedésnek gócpontja lett. Méliust ugyanis püspöki tisztében megerősítette János Zsigmond, elismervén őt ezáltal a Partium szuperintendensének. A megerősítő okirat nem maradt ugyan fenn, sőt az idevonatkozó adatot sem vettük eddig még figyelembe, bár Méliusz hivatkozott erre abban a levelében, melyet a váradi zsinat előtt a fejedelemez intézett (1569. okt. 10.): »et quamvis nec mandatum a Majestate Tua super hac re (a zsinat összehívása) viderimus, nec ipse Dominus Franciscus (t. i. Dávid F.) ullam auctoritatem in ecclesiis Hungaricis, quae proprium, diversaeque professionis superintendentem vigore Litterarum Majestatis Tuae cognoscunt, habeat.³⁴

Ennek a tiszántúli egyházszervezet életében beállott nagy fordulatnak helyes megítéléséhez, mint látni fogjuk, tudnunk kell azt, hogy az erdélyi protestáns egyház eredetileg hármastagozódásban szervezkedett, még pedig a szász székek, az erdélyi magyar vármegyék, valamint a Szatmárvidék, mint az egykori

³³ Az »Articuli majores« végén I. Kiss Aron i. m. 612. l. Nincs ugyan semmi pozitív bizonyíték a kezeim között, csak bizonyos támpontok, mégis megemlítem, hogy meggyőződésem szerint Thretius Kristóf krakkói szénior ösztönzésére fogadta el Méliusz a zürichiek hitvallását, mint eszközt az antitrinitárizmus ellen való harcban. Thretius egész életében a svájciaktól várta az utóbbiak theologiai legyőzését, küzdelmeiben támogatta Méliust, sőt valószínűleg a váradi zsinaton személyesen résztvett. Általa került összeköttetésbe Méliusz a svájciakkal. Wotschke, Th. Christoph Thretius (Königsberg, 1907.) 74. l. U. a. Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen. (Leipzig, 1908.) 320. l.

³⁴ Lampe—Ember: i. m. 252. l.

tasnádi vikáriátus területe és a hozzákapcsolt részek külön-külön egy, összesen három, szuperintendenssel élükön. A János Zsigmond és Ferdinánd között kitört északkeleti várháború azonban e század hatvanas éveinek elején elszakította Erdélytől a szatmárvidéki szuperintendencia területeinek legnagyobb részét, úgy hogy 1565 táján már csak jóformán Bihar, Máramaros, a Körösök és Marosmentét foglalta magában a Partium. Ezeken a megmaradt részeken Méliusz egyházszervezete volt nyilván a legerősebb, egyúttal egyedül látszott alkalmasnak arra, hogy a Partiumban egyházpolitikai téren az erdélyi érdekeket szolgálhassa. Ekként lépett a politikailag elszakadt Szatmárvidék örökébe a bihari szervezet és lett Méliusz Erdélynek harmadik, kapcsolt részekén lakó szuperintendense. Mint Dávid és Hebler egyenrangú tisztvárosa, volt ettől fogva jelentős tényezője az erdélyi egyházpolitikának, ahol kifejtett tevékenysége kizárólag ebből a szémszögből érthető és értékelhető.

Sajnos, a fejedelmi megerősítés időpontját teljesen pontosan meghatározni nem tudjuk. Valamennyi időnek kétségkívül el kellett telni, amikor János Zsigmond és az erdélyiek lemondtak arról, hogy a szatmári részekkel az egyházi együttműködést még helyreállíthatják. Másrészt míg magában Erdélyben is rendbejött valamennyire az ekkortájt megingott egyházpolitikai egyensúly, a magyar egyházaknak református hitalapra történt helyezkedése után. A beállott fordulatot a nagyenyedi zsinat jelentette. Legkorábban ezt nyomban követőleg kaphatta Méliusz a megerősítést, de legkésőbb is még ennek az évnek folyamán kellett bekövetkezni a fejedelmi intézkedésnek, mert 1565-ben már észrevévéen Méliusz az erdélyi antitrinitárizmus jelentkezését, lépéseket tett a fejedelmi udvarban »generális zsinat« összehívására.³⁵ Mint »Rövid Hitvallás«-ának János Zsigmondhoz intézett ajánlásából kitűnik, az erdélyiekkel ezen az elsőnek nevezett gyulafehérvári zsinaton állt helyre az »egyezség« — vagyis az erdélyi protestáns egyház érzelmileg megingott alkotmányos egysége.

Más szóval azt jelenti mindez, hogy a debrecenvidéki szuperintendencia a fejedelmi elismerés után belkörüleg éppolyan önálló életet élhetett, mint akár a szászok, akár Dávid Ferencék,

³⁵ Blandrata tudósítja a tervről a lengyeleket. *Wotschke: Briefwechsel*, 263—8. l.

valójában azonban ettől kezdve az egyetemes erdélyi protestáns egyház szervezetének volt egyik alkatrésze, melynek keretében Erdély egyházpolitikai törvényeinek hatálya alá tartozott. *A tiszántúli részek néhány következő esztendejének történetét nem lehet azért megérteni másként, mintha ezt a körülményt mindekenélőtt figyelembe vesszük.*

Amint arról emlékeztünk az imént, Méliusz tehát mint a Partium szuperintendense kérte a fejedelemtől a generális zsinat egybehívását, mely Gyulafehérváron tartatott meg 1566-ban. Ezzel a zsinattal e helyen közelebbről nem foglalkozunk, itt egyelőre csak annyak megállapítása fontos, hogy Erdély és a Partium hitegysége helyreállt. A Méliusz-féle szuperintendencia további alkotmányos fejlődése szempontjából az erdélyi egyházpolitikai törvények ama hatását kell figyelembe vennünk, melyet azok az események alakulására gyakoroltak.

Amíg az 1564-iki országgyűlés lényegileg a községek hatás körébe utalta a vallás szabad gyakorlatát vagyis a törvény szavai szerint a papnak »azt a vallást és tant kell hirdetni, melyet az illető város vagy község óhajt«, — ez nagyobb veszedelmet Méliuszék szempontjából nem jelentett. Sőt, mert ez az állásfoglalás a »kolozsvári« és »szebeni« vallás közül bármelyiknek szabad választására vonatkozott, a tiszántúli egyházvidék 1562-iki hitvallása a kolozsvárral úrvacsorai téren kétségtől megegyezett. Az 1566-iki tordai országgyűlés viszont általában az »evangélium« prédikálását tette szabaddá mindenütt, ellenben »a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez« való ragaszkodást eltiltotta, amely utóbbi alatt a reformáció tradicionális musát értvén, olyan tágkörű dogmatikumot teremtett és tett egyházpolitikai jogszabállyá, mely az erdélyi antitrinitárizmus részéről Méliusz szuperintendenciáját ebben a viszonylatban már veszélyeztethette.

Amikor tehát Méliuszék az erdélyiek antitrinitárizmusáról világos képet nyertek, fennforgott egyfelől az a lehetőség, hogy ez a tan beférkőzik gyülekezeteikbe, ahol annak hirdetését követhetik,³⁶ másfelől Méliusz és társai közismert, 1562-ben talán túlélesen leszögezett tradicionálizmusuk miatt, — ezen a ponton

³⁶ Aminthogy Blandrata szerint magában Debrecenben is akadt egy sereg ember, aki az erdélyiektől antitrinitárius papot kért. Archiv f. Reformationgeschichte, XXVII. (1926) évf. 94. l.

fontosak dr. Révész Imre legutóbbi kutatásai,³⁷ — maguk kerülhetek a pápai tudomány és emberi szerzéshez való ragaszkodás gyanujába. Ez magyarázza meg legelső helyen, miért sietett Méliusz ismét újabb hitvallásokat alkotni. Aminthogy az 1567-iki februári zsinat után kettő is látott napvilágot, az egyik a világi elem részére magyarul, a másik a tudományos világ számára latinul, ez utóbbit egyenesen János Zsigmondnak dedikálta. A szervezetébe tartozó papság részére pedig minden felmerülhető közigazgatási kérdésre kánonok alakjában egy törvénykönyvet szerkesztett, mely az addig is követett és a jövőben követendő gyakorlatot írásba fektetve az egyházi közigazgatás egységét lett hivatva szolgálni a gondozása alatti területen. Az utóbbiak elkülönítése — szemben a debreceni hitvallással — a dogmatikai részekről, nyilvánvalóan taktikai célokat szolgált, mert az erdélyi vallásügyi intézkedések ellenében ezek a törvények a Méliusz-féle szervezet kormányzati egységét mindenféle hitvallástól függetlenül is biztosították.³⁸ Ezt a célzatot hasonlóan igazolja a kánonokban előírt amaz intézkedése, amellyel összeíratta a vezetőtisztet viselő lelkipászorokkal az összes felügyeletük alatt álló lelkipászorokat, vagyis valójában azoknak gyülekezeteit. Ami azt jelentette, hogy Erdély felé a határt lezárták és a szuperintendencia kereteit lerögzítették. Semmi sem bizonyítja jobban, mint a későbbi fejlemények, hogy jól számítottak és helyes taktikai érzékkel választották meg a védekezés eszközeit.

Mielőtt erre rátérnénk, foglalkoznunk kell azokkal a szervezeti intézkedésekkel, melyeket az »Articuli ex verbo Dei«, ahogy a Majores eredetileg címezve voltak, tartalmaznak. Ezek szerint az egyházkormányzat legfőbb szerve a zsinat, illetve a vének tanácsa, — ahogyan Kiss Áron fordítja a »Presbyterorum collegium«-ot, ahol az ordináció végbement. Ezt a szertartást a tapasztaltabb főpapok (praelati) és a szuperintendens végzi, elmentében most már a debreceni hitvallás tágabb intézkedéseivel. Amit szintén az egység biztosításának egyik eszközeül szántak. Némileg zavarja a helyzet tiszta megítélését, hogy a »szuper-

³⁷ A debreceni egervölgyi hitvallás és a Tridentinum. Budapest, 1934. Méliusz és Kálvin (Kálvin és a kálvinizmus c. jub. kiadványban). Debrecen, 1936. Folytatása megjelent Erdélyi Tudományos Füzetek 85. sz. Kolozsvár, 1936.

³⁸ Valamennyi itt felsorolt kiadványt magyar fordításban közli Kiss Áron többször említett művében.

intendens», illetve aequivalense, a püspök (episcopus), helyenként többes számban szerepel, amiből arra lehet következtetnünk, hogy e neveket a gyakorlatban ekkor még tényleg többen viselték. A »széniorok« neve alatt, alkalmazásából következtetve, helyenként a felsőbb és alsóbbrendű tisztségek viselőit szintén egyformán értik, helyenként pedig, úgy látszik, csak a későbbi presbitereket (31, 32. art.). A 65. art. szerint a dékánok és széniorok végzik a vizitációkat, ahol a széniorok kétségkívül, mint presbiterek értendők, míg a dékán alatt az archidiaconus, aki a középkorban a vizitációt végezte.

A tisztségek nomenclaturája ezek szerint még 1567-re sem tisztult le. A későbbi széniorokat ekkor még szuperintendens, illetve episcopus, (sőt dékán!) névvel egyaránt jelölhették, míg a széniorok segítőtársait, a presbitereket, még szénioroknak, illetve prelátusoknak, jelezvén ezáltal a közrendű papokkal szemben bizonyos tisztségüket. Az egész terminológia arra vall, hogy az egyházszervezet megállapodva még nincsen, inkább az elmúlt évek szervezeti módosulásait tükrözteti, illetve talán bizonyos vidékek még a terminusok használatában egymástól eltérnek. Ezért használnak a kétségkívül ugyanazon hatáskörbe tartozó feladatok végzőinek jelölésére annyiféle címet. Az a felfogás tehát, mintha az 1567-iki zsinat alkotmányozó lett volna és hatásában évszázadokra állapította meg Tiszántúl szervezeti rendjét, erősen túlzott. Inkább úgy látjuk, hogy az eddigi gyakorlatot és szokásokat igyekeztek valamilyen közös nevezőre hozni. Hiszen az egész munka egyházalkotmányi alapvetése semmivel sem több, mint amit a debreceni hitvallás már 1562-ben lerakott, legfeljebb némely irányban rendezettebb és pontosabb.

Ami már most azt az állításunkat illeti, hogy 1567-re még nem volt a Méliusz-féle szuperintendenciának 14 egyházmegyéje, ennek megfelelően ugyanennyi esperese (széniora), azt nemcsak a nagyváradi, valamint a nyirbátori zsinat ténylegesen négy tiszántúli széniorával igazoljuk, hanem egyebekkel is.

Elsősorban nem tartozhatott ide a volt szatmárvidéki szuperintendencia túlnyomó nagyrésze azért, mert a század hatvanas éveiben, amikor az északkeleti várháborúk nyomán egyszer János Zsigmond, másszor Ferdinánd felé hajolt a hadiszerencse, éppen ezen az országrészekén évekig egyik fél hatalma sem látszott végleg megerősödöttnek. Komoly egyházi tényező, mégha lett volna is ilyen, semmiesetre sem gondolhatott volna arra, hogy

az egész hatalmas területnek egyházait valamilyen irányban lekösse. Bogácsai Demeter püspökösködése után inkább, a jelek szerint, az egész szuperintendencia felbomlott alkatrészeire, melyek között évekig semmi kapcsolat nem állott fenn. Erre kell következtetnünk Gyarmati Miklós 1593-iki leveléből Bereg esetében, amikor eltiltotta papjait Gönczi György zsinatáról, ezeket írván: »minthogy azt a szabadságot, melyet őseinktől nyertünk s melyet az elődök számunkra eddig sértetlenül fenntartottak, Isten segedelmével épségben kívánjuk utódainkra hagyni, s nem akarjuk, hogy a szolgálatnak igájával ismét megköttetésünk, melytől ők igen sok és igazságos okok miatt régebben és folyvást vonakodtak, végezetre pedig azt magukról lerázták«. ³⁹ Szemmelláthatólag nem a Méliuszék idejére, hanem arra az időre célzott a levélíró, amikor az ötvenes évek elejétől sakramentárius és addig önálló beregi fraternitás politikai okokból, Izabella második erdélyi uralma idején, a lutheránus szuperintendencia kereteibe kényszerült lépni, amelynek »igáját« legkésőbb éppen 1567-ben rázhatta le, amikor ezt az egyházvidéket Svendi az erdélyiektől végleg elfoglalta. Innen kezdve élt fraternitási kereteiben újra önálló életet valameddig, de éppen elég hosszú ideig ahhoz, hogy Gyarmati Miklós 1593-ban arra hivatkozhatott. A szóbanforgó debreceni zsinaton semmiképpen nem vett azért részt Bereg, mint a tiszántúli szuperintendencia egyik egyházvidéke. Aminek nyomán kételkedhetünk a többinek jelenlétében, annival inkább, mert hiszen minden egykorú adat az ellenkezőt bizonyítja.

Egyebek között Mármaroséban is, melynek esperese, Szekeresi Bálint, állítólag 1578-ban, Dávid Ferencet tekintette esperesének és házassági felmentésért oda folyamodott. ⁴⁰ Annak a feltevésnek semmi alapja nincs, mintha az alig néhány gyülekezetből álló egyházvidék 1576 után unitáriussá lett és így hagyta volna oda Méliuszékat. Viszont az egészen kétséges előttünk, hogy ez az okmány 1578-ban kelt volna, amikor Dávid már nem »erdélyi«, hanem csak unitárius szuperintendens volt. Akár

³⁹ A levél egész terjedelmében latinul közölve: Prot. Egyh. és Iskolai Lap 20. évf. (1877) 125. h. V. ö. Magyar prot. egyházt. monografiák, szerk. Szilágyi Sándor stb. (Budapest, 1880.) 55. l. Vázlatok a papszenvelés multjából, különös tekintettel a beregiekre c. tanulmányában Szeremley Sámuel az általunk közölt részletet magyar fordításban adja.

⁴⁰ Sárospataki Füzetek, II. (1859.) évf. 779—80. l.

hogyan áll is azonban a dolog, mármarosai kapcsolatban is rosszúl áll a 14 egyházmegye dolga már a század közepén, mindenestre joggal kételkedhetünk debreceni zsinatokon való megjelésében. Ellenben nyilvánvaló, hogy Szatmárvidék felbomlása után Mármaros éppolyan önálló fraternitási életet élt, mint a többi, közvetlen szuperintendense azonban nem lévén, 1570 táján valamikor, mint különben Erdély tartozéka, fordulhatott Dávidhoz, az akkor valóban erdélyi szuperintendenshez házassági felmentésért, melyet a saját hatáskörében megadni mégsem méréselt.

Szinte bizonyosra vehető, hogy 1567-ben a »turi« és »máskói« egyházmegye sem volt még területileg elkülönülve egymástól, amikor Szegedi Lőrinc ennek az egyházvidéknek élén 1569-ben, mint a »Körös és Marosköz« széniora szerepel.

Általában megbizhatatlan Szenci Csene Péter állítása azért is, mert a tiszáninneniekéből sem lehetett jelen Zemplén a debreceni zsinaton. Ceglédi Ferenc 1568-ban zsinati meghívójában ugyanis társainak felpanaszolja, hogy két év óta nem volt gyűlésük és a tiszántúliakat annyiszor cserbenhagyták már az antitrinitárizmus elleni harcaikban, hogy ez okból is kell most már egybegyűlni és őket tanácsaikkal támogatni.⁴¹ Ha ő maga ott lett volna Debrecenben vagy társai közül valaki, ilyen határozottan bizonyára nem nyilatkozhatott volna.

Ellenben éppen mert szervezete aránylag nem túlnagy területet foglalt magában még a Partiumból sem, érezhette Méliusz a támogatás szükségét egyébképpen. Emiatt keresett támaszt először a tiszáninneneni részeken, ahol kapóra jött neki Egri Lukács mozgólódása, aki ellen az ottani széniorokkal együtt közös zsinatot szeretett volna tartani Szikszón.

Előzetesen megbeszélte a tervet a tiszántúli széniorokkal, amint Károlyi Gáspár meghívójából kivehető.⁴² Erős fegyverzettel, kész tervezettel készült a maga részéről a megjelésére, ezek a fennmaradt szikszói tételek. A későbbi csengeri és miskolci zsinatok esetében ugyanis azt látjuk, hogy az ott megvitatott tételek alatt áll: »Petrus Melius de Horhi et Seniores Ecclesiae«.⁴³ Másszóval előzetesen e tételeket aláírásával jóvá

⁴¹ Lampe—Ember: i. m. 218. l.

⁴² U. o. 173. l.

⁴³ R. M. K. II. köt. 125. sz.

hagyta a tiszántúli szervezet széniorollégiuma. Ugyhogyan nézünk szerint a szikszói zsinatra készült vitatételek aláírói nem a zsinaton jelen volt papok, mint Ember Pál vélte,⁴⁴ hanem valójában a Méliusz-féle szervezet széniorollégiumának tagjai az 1567. év végén. Még pedig az első négy név a főbb széniorok, a többiek pedig a presbiterek nevei Tiszántúlon.

E feltevés teljesen elfogadhatónak mutatkozik. 1562 után jóideig tényleg az első négy aláíró u. m. Méliusz Péter, Ceglédi György, Thury Pál és Fehérvári Gál lehetett a szénior Tiszántúlon. Közülük időközben hivatalosan szuperintendens címet kapott Méliusz, de még 1571-ben is írja magát széniorra,⁴⁵ Thury Pál viszont Szegedi Gergely halála után lehetett széniorra és volt az a zsinatra való előkészületek idején. A többire nézve pedig utalhatunk éppen az 1567-iki artikulusokra, ahol a presbiterek is neveztetnek szénioroknak, mint természetesen a széniorollégiumnak tagjai. Erre a széniorollégiumra mutat az aláírók száma, mely 13, de az eredeti Ember Pál féle szöveg még egy 14-ikét is tartalmazott, Károlyi Péter nevét,⁴⁶ aki 1567 végén már Váradon rektor volt. Épúgy tizenhattagú lehetett tehát ez a testület, mint a tiszáninneni, vagyis négy széniorból és tizenkét konszéniorból állt, akik közül kettő valamilyen okból ez alkalommal távol maradt a presbitérium üléséről. Debreceni Ember Pál tévedését, mellyel az aláírókat a szikszói zsinaton résztvevő papoknak vélte, könnyen meg tudjuk magyarázni. A Liszkay Péter féle kéziratban a tételek alatt állt a nevük, akárcsak a csengeri és miskolci zsinat hasonló tételei alatt. Ahonnan arra következtetett, hogy ezek voltak Szikszón. Ilyen számban pedig, úgy vélte, csak mint a 14 tiszántúli, illetve a 4 tiszáninneni egyházmegye széniorai lehettek jelen, semmi sejtelve sem lévén arról, hogy e nevek más viszonylatban is lehetnek illetékesek.

Akármilyen különösen hangzik tehát, a tényállás az, hogy úgy az 1568-iki Szikszóra tervezett, valamint az 1570-iki Csengerben és Miskolcon megtartott zsinatok tárgyalási alapjául szolgáló vitatételeket Méliusz Péter szolgáltatta, közvetlen tisztársai tekintélyükkel fedezték, akárcsak 1562-ben a debreceni Hit-

⁴⁴ Lampe—Ember: i. m. 179. l.

⁴⁵ Irodalomtörténeti Közlemények. XXXIX. (1929) évf. 361. l.

⁴⁶ Protestáns Szemle, VI. (1894) évf. 341. l. (Révész Kálmán cikke.)

vallásnak Egerbe történt átvétele esetében. Anélkül, hogy maga Méliusz ezeken a területeken bármiféle joghatósággal rendelkezett volna.

A szentháromság kérdésében kitört harc nyomán az erdélyiek megindították a maguk propagandáját a tiszántúli részekben is. Sőt a váradi zsinatot Dávid Ferenc a maga nevében hívta össze. Ekkor azonban felszólalt Méliusz a fejedelemnél, akinek hatáskörébe tartozott volna ez az intézkedés. Dávid Ferencnek itt semmi hatalma nincsen — írja János Zsigmondnak —, Felséged a saját levelével rendelt a magyarországi részek egyházainak külön szuperintendenst. Természetesen az 1567-iki artikulások nyomán a papok változásával és fegyelmezésével összefüggő, lényegileg szervezeti, akadályok miatt ellentétbe került az erdélyi propaganda módszereivel. Főleg a tiszántúliak címére intézettnek kell azért tekintenünk az 1568-iki tordai országgyűlés intézkedését, mely az antitrinitárius propaganda elől volt hivatva az akadályokat elhárítani. »Minden helyeken a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, — mondja a végzés, — hirdessék ki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig, senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ő lelke azonban meg nem nyugodván, de olyan prédikátort tarthasson, akinek tanítása öneki tetszik. Ezért pedig senki a szuperintendensek közül, se egyebek a prédikátorokat meg ne bántassa..., senkit fogsággal vagy helyéből való priválással fenyegeessen a tanításáért.« Szabadelvű intézkedésnek látszik kétségtávol, de Méliusz előtt végeredményben azt jelentette, hogy hatáskörében az ordináció és vizitáció minden fegyelmi jelentőségét elvesztette, a rend megbomlik, a hitvallások kötelező tekintélye hatályát veszti, az imént nyugvópontra ért reformációt olyan tanbeli és szervezeti anarchia fenyegeti, melynek pozitív értékmérője esetleg csak a világi hatóság lesz vagy — Dávid Ferenc. Semmi sem igazolja jobban, hogy csakis az 1567-iki artikulások és azok kezelője Méliusz volt egyik legnagyobb akadály az erdélyi antitrinitarizmus útjában, mint az a fenyegetés, amelyet a váradi zsinaton, illetve a vita folyamán János Zsigmond, részben az 1568-iki törvény szó szerinti idézésével, egyenesen hozzáfűzött.⁴⁷ Méliusznak éreznie kellett, hogy az erdélyiek megújított támadásaival és felügyelete alatt álló területek egyházközigazgatási

⁴⁷ Idézi a mondottakat egyebek között Kiss Aron i. m. 648. l.

kérdéseibe való beavatkozással (antitrinitárius prédikátorok lehethető elhelyezése Dávidék által) szemben csak úgy védekezhettek eredményesen, ha támaszt szuperintendenciáján kívül is keres, egyben hatalmát újabb területek beszerzésével növeli. Ennek jelét látjuk egyfelől a Körös és a Marosköz megszerzésében, másfelől a szatmári részek felé való orientációjában, melyek közül az előbbi körülbelül 1569-ben csatlakozott Méliusz szuperintendenciájához.

Ennek az egyházvidéknek első szervezkedését tulajdonképpen mély homály takarja. Erre a vidékre helyezték a toronyi (valójában toronyai) zsinatok tartását, de amint látni fogjuk, nem lehetett köze e zsinatoknak ehhez az egyházvidékhez. A török ezt a vidéket állandóan nyugtalanította, éppen 1560 körül és azt megelőzőleg, a szervezkedését tehát nyilvánvalóan Szegedi Lőrinc nevéhez és ottani működéséhez kell kapcsolnunk, aki 1565-ben lett békési lelkész. Mint ilyen kereshetett az egyházvidék számára támaszt Méliusz szuperintendenciájában, aki mint vezetőember minden politikai tényezővel igyekezett jóban lenni. Meg tudta nyerni és a bekövetkezett válságok ellenére később is megtartani János Zsigmond kegyét csakúgy, mint Ferdinánd vezetőembereiét, sőt a törökkel sem volt rossz viszonyban. Szegedi Lőrinc tehát, akinek széniorátusa részben a hódoltságba, részben a Partiumba tartozott, illetve odaszámították, helyes taktikai érzékkel csatolta egyházvidékét Méliuszéhoz. Akinek kapóra jöhetett ez a területgyarapodás. Mivel a tiszántúli vezetőhierarchák közül talán éppen 1569-ben üresedett meg Thury Pál helye, Perényi Gábor halála után visszamenvén Sajószentpéterre, utóda Szegedi Lőrinc lett, mint a Körös-Marosköz vezetőszéniora. Ebben a minőségben találjuk a váradi zsinat orthodox hitvallásának aláírói között.

Mert arra nyomatékosan kell rámutatnunk, hogy azokon a területeken, ahol nem a régi középkori keretekben szervezkedtek a protestánsok, ott az egyes kialakuló egyházvidékek határai lényeges eltolódásokon mehettek időnként keresztül. Másszóval eredetileg nem mindenütt azok lehettek az egyes egyházvidékek, melyeket később ilyeneknek ismerünk. Így a középkori bihari archidiakonátusban és annak szomszédos területein valójában három traktus alakult ki idővel, ú. m. Debrecen, Várad és Bihar-diószeg, más néven Érmellék. Az egyházvidékek kialakulásának folyamataát éppen az 1567-iki artikulusok indították meg, amikor el-

rendelték, hogy a vezetőhierarchák a gondozásukra bízott lelkészeket (valójában a gyülekezeteket) összeírják. Ebből az intézkedésből is következtethetjük, hogy az első időkben a tiszántúli széniorokollégium maga állított az egyes egyházvidékek élére széniorokat, akiket jónak látott, azaz bennük megbízott és nem az egyházvidékek maguk választották őket. Amint Szegedi Kis Istvánnak idevonatkozó megjegyzéseiből, amely szerint a kollégium maga egészíti ki magát, tudjuk. Az adott esetben lehetett azért Szegedi Lőrinc Thury Pálnak utóda e kollégiumban, ha a szuperintendencia területi gyarapodása következtében egészen más vidék felett gyakorolta is tisztségét mint az utóbbi.

Általában az 1569-iki nagyváradi zsinat, — mely generálisnak volt hirdetve, de nem mentek el rá a százszáz, — orthodox tagjainak névsora világítja meg legjobban a Méliusz-féle szuperintendencia szervezeti állapotát.

E névsorral behatóbban a magyar protestáns egyháztörténet még nem foglalkozott, holott teljesen autentikus és csekély toldás után is eredetinek látszik, abban az állapotában, amint azt előbb Ember Pál,⁴⁸ majd Bod Péter⁴⁹ (némi sorrendi változtatással) közzétette.

Mindenekelőtt megállapítható ugyanis, hogy néhány borsodi lelképásztortól eltekintve majdnem valamennyi aláíró neve mellett fel van jegyezve a szolgálati helye, aminek okát is adhatjuk. Méliuszéknak nemcsak az aláírás volt fontos, hanem ebből az alkalomból az is, hogy a világ előtt demonstrálják az erdélyi, sőt a szomszédos részekről is papjaik útján képviselt gyülekezetek orthodox álláspontját. Jellegzetes, hogy a széniorokat követő aláírások elején hiányzik csak néhány gyülekezet neve, de nyilvánvalóan figyelmeztetve az aláírókat, utána valamennyi pap odaírta szolgálati helyét. Ilyen adatokat utólag pontosan pótolni nem lehetett volna. A szolgálat megjelölésében sincsen rendszer, az aláírók nagy átlagban négy-ötfféleképen jegyzik minőségüket. Kivételek meglehetősen akadnak: P. E. (pastor ecclesiae) helyett M. V. D. vagy »minimus sanctorum«, P. E. Dei, P. E. Jesu Christi stb. Ami azt igazolja megint, hogy az aláírások egyéniek, legfeljebb egyik a másiknak követi az aláírási mo-

⁴⁸ Lampe—Ember: i. m. 248—9. l.

⁴⁹ Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. (Leiden, 1888—90.) I. köt. 420—22. l.

dorát, vagyis eredeti. Aki járatos kézíratos emlékek megítélésében, nem kételkedhetik ennek a névsornak hitelessége felől. Ember Pál úgy adta közzé ezt az okmányt, amint az megkészült, egyetlen módosítással. Bánfihunyadi Benedeknél vagy ő, vagy más későbbi kéz megemlítette püspökségét, amit a »postea« szócskával jónak látott későbbi hozzátoldásnak jelezni.

Pontos-e most már a széniorok lakóhelyének megjelölése, ahol szintén érezhető az egyéni jelleg? — nincs benne kétségünk. Thury Pál esetében sem, aki itt szentpéteri papnak, Oláh Jánosnál sem, aki egyszerűen széniornak van jelezve. Nem lehet kétségünk benne, mert Thury Pált más forrás is írja széniornak, csak ezt a működését a második sajószentpéteri szolgálati idejére kell tennünk.⁵⁰ Épúgy volt Szikszai Oláh János szikszói lelkipásztor ugyancsak odavaló szénior, illetve Hevesi Mihály mellett konszénior, amint azt a tiszáninneri szervezet tárgyalásánál látni fogjuk. A széniori minőség különleges jelzése inkább arra mutat, hogy konszéniorságuk más jellegű, mint a tiszántúli kars társaiknál, akiknek ebbeli, illetve presbiteri minősége külön jelezve nincsen. Holott lehettek ilyenek köztük, így pl. Tatár István Böszörményből, akit két év múlva már széniornak ismerünk,⁵¹ továbbá Somogyi Máté, aki viszont ekkor még aligha Debrecenben működött,⁵² esetleg mások, hiszen a tiszántúli presbiterek túlnyomó többségének kellett jelen lenni e zsinaton. Amiknek nyomán megállapíthatjuk, hogy Abaujból egy, Borsodból négy, Tiszántúlról szintén négy szénior vett részt a nagyváradi zsinaton, az utóbbiak Czeglédi György, Méliusz Péter, Károlyi Péter és Szegedi Lőrinc. A többi nyolc vagy éppen tíz talán otthon maradt? Valamennyi bizonyára nem volt elfoglalt vagy beteg? Egyetlen magyarázat van erre, amit eddig is val-

⁵⁰ Dudith András írja őt Méliusz *symmistesének* 1570-ben Camera-riushoz küldött levelében (*Wotschke, Briefwechsel*, 329. l.), mivel pedig e kifejezéssel az ókori terminológia a püspök segédjét jelölte (*Sohm, Kirchenrecht*, I. 208.), valószínű, hogy a humanista képzettségű Dudith Thury Pálnak széniori tisztét értette alatta. Thury megállapításunk szerint Tiszántúlon szintén viselte e tisztséget, melyre Borsodban is megválasztották, miután Perényi Gábor halála után ismét visszament Sajószentpéterre.

⁵¹ Tatár István szénior, *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1929. évf. 361. l.

⁵² Szegedi István neve mellett álló *Ditroiensist* hibás olvasásnak tartjuk *Debreciensis* helyett, vagyis Szegedi L. István debreceni lelkipásztorról lehet szó.

lottunk: nem volt több szénior még akkor a Méliusz-féle szervezetben és ha 1569-ben nem volt, úgy nem volt 1567-ben sem. Aminthogy nem volt 1571-ben sem, amely évben tartott zsinat tételei Báthori Miklóshoz intézett ajánló levelének aláírása szintén négy lelkipásztor nevét tartalmazza, a többit csak mint »ceteri fratres« említi. Méliusz Péter, Károlyi Péter, Tatár István és Kállai Mihály az aláírók,⁵³ köztük három biztosan szénior, tehát valószínűleg Kállai is az. Feltűnő, hogy Szegedi Lőrinc neve már nem szerepel, holott ekkor még békési pap volt. Czeglédi György viszont bizonyosan már elköltözött valahová Tiszán innenre, ahol néhány év múlva hasonlóan szénioroként látjuk működni. Szabályszerűen első széniorok tehát az itteniek is, összhangban azzal a gyakorlattal, amely szerint a presbiterium kiadványait a tagok aláírják.

A tiszántúli egyházkerület magva ennélfogva még Méliusz élete vége felé is jobbra csak a bihari és a szabolcsi részekre terjedt ki, miután nem sikerült megtartani az időközben hozzájuk csatlakozott Körös-Marosközét, melynek hosszabb ideig nyoma vész. Valószínűleg a török nem engedte el a papokat innen sem, erdélyi területen gyűlésezni, amint Szegedi Kis István lelkipásztori ténykedéseiben is a királyi területekre járogatását kifogásolta. Papjainkat ezáltal mindenütt a hódoltság keretein belül való szervezkedésre készítette, kivéve esetleg átmenetileg néhány szomszédos vagy éppen kétfelé adózó végvidéket. Ugyanez volt az oka különben az »alföldi« egyházmegye megalakulásának Tiszántúl a későbbi időkben.

A váradai zsinaton egyébként bőven találunk szatmárvidéki, sőt azon túl fekvő területről, így Máramarosból megjelent lelkészeket, de esperest egyet sem. Lehetséges, hogy a megjelentek között működött néhány széniori tisztében odahaza, de mert a korábbi, Erdély részéről elismert szervezetük felbomlott, itt ilyenként emlegetni magukat, nem tartották tanácsosnak. A volt szatmárvidéki szuperintendencia területeiről megjelentek nagy érdeklődése pedig nem azt igazolja, mintha azok már ekkor Méliusz fennhatósága alá tartoztak volna, mert akkor szénioraiknak hivatalosan jelen kellett volna lenniök, hanem csak azt, hogy a fenyegető antitrinitárius veszély ellen ez a vidék is támaszt keresett, amit néhány év múlva meg is talált ebben a szervezetben.

⁵³ Protestáns Szemle, XXVIII. (1916) évf. 45. l.

A következő évben tartott csengeri és miskolci zsinat egyikét sem lehet még, vagy már olyannak tekinteni, mint amelynek szervezeti következményei vagy előzményei lettek volna. Mindkét helyre a zsinati tételeket ugyan Méliusz készítette és szénior-társai aláírásukkal fedezték, mint a szikszói zsinat esetében, rajta meg is jelentek Méliuszék, de e területek, Csengert sem véve ki, még mindig kívül estek a Méliusz-féle szuperintendencián. A váradi »Confessio catholica« aláírásából következett a szomszédos részekkel való ilyen természetű együttműködés, célzata az antitrinitárizmus elleni propaganda illetve manifesztáció volt. Az bizonyos, hogy Méliusz a szatmári részeket gazdátlannak tekintve, a váradi zsinat után kereste az érintkezést velük, ezt igazolja már a csengeri, majd a saját fennhatósága alatt tartott nyírbátori zsinat 1570, illetve 1571-ben, de az egyesülés a jelek szerint még évekig váratott magára. János Zsigmond idején még semmi esetre sem következett el.

Sajnos, erről a kérdésről adatokat elővarázsolni onnan, ahol nincsenek, nem tudunk. Éppúgy, mint Szenczi Csene Péternek a 17. században kiagyalt képzelődésein kívül egyáltalán semmi bizonyíték nincs arra, hogy Szatmárvidék már 1570 előtt a debrecenvidéki szuperintendenciába tartozott volna, úgy nincs arra az időpontra sem, amikor a szatmári részek tényleg idecsatlakoztak.

A 14 tiszántúli egyházmegyére nézve Szenczi Csene Péter adatai annyira kétségekívül hitelesek, hogy a maga idejébeli, az 1616-iki állapotnak megfelelnek. Erre az időre már ennek a 14 egyházmegye kereteinek annyira megállapodottaknak kellett lenniük, hogy az *akkori nemzedék közfelfogása antedatálhatta keletkezésüket az 1567 előtti évekbe*. Ami a tiszántúli kerületben egy nemzedék életénél, 30—40 évnél, régibb fennállásukat igazolja, az egyházmegyék nagy részére legalább, még ha hozzávesszük is, hogy az ország nyugati felében élő ember semmiesetre sem lehetett tájékozva 30—40 évvel korábban lefolyt események felől.

Már most a tiszántúli kerület eredeti magjára vonatkozó eddigi fejtegetéseinket tekintetbe véve, későbbi szerzeménynek látszanak az egyházmegyék közül a mármaros, beregi, ugocsa, szatmári, szilágyi, nagybányai és a nagykárolyi, vagyis összesen hét. Túlnyomórészt a János Zsigmond korabeli Erdély határain kívülálló, vitás, de végeredményben ránézve elvesztett területek.

Amihez, ha hozzávesszük azt az 1554-iki óvári zsinatról fennmaradt egykorú adatot, melyet más körülmények is megerősítenek, hogy az akkor alakult szuperintendenciának nyolc »primarius antistes«⁵⁴, vagyis vezetőlelkésze volt, akkor nem lehet kétségünk felőle, hogy ez a hét, illetve a közben Debrecenhez társult Szabolcscsal talán együttesen, eredetileg nyolc egyházvidék alkothatta a szóbanforgó szuperintendenciát.

Aminek megállapításával kiemeltük volna a sötétség homályából ennek a kevéssé ismert, adatokkal meg nem világított tervüknek egyháztörténelmét!

Mindezek nyomán ugyanis határozottan merjük állítani, hogy az 1545 táján felbukkanó szatmárvidéki szervezet 1554-re már az egész, itt szóbanforgó területet magában foglalta. Az egykori tasnádi vikáriátushoz csatlakoztak tehát az egri püspökség területéről a szabolcsi, beregi és mármaroszi archidiakonátusok protestáns papjai, hogy magukat Erdély kereteiben velük együtt ismertessék el. Erre a célra tömörültek egységes szervezetté, — miután Szatmár környékén az előző években egy kisebb prot. egyházszervezet alakult, — mert hasonlóan nyolctagú szénior-kollégiummal szervezkedett, mint Erdélynél látni fogjuk, az egykori fejevári vikáriátus, valamint a szászok: együttesen létrehozván az erdélyi protestáns egyházat. Az 1560—61 táján kitört sakramentárius viszályok, nemkülönben János Zsigmond és Ferdinánd között megindult háborúskodás nyomán, Bogácsi Demeter csengeri lelkész elhunytával a szuperintendencia válságba kerülhetett. Amint Bereg esetében láttuk, egyes részei eredetileg sem szívesen vettek részt e lutheránus szervezetben, ugyanez okból lehettek jelen olyan kevesen vezetőpapjai közül a kolozsvári nemzeti zsinaton. Valamint emiatt csatlakozott Szabolcs egyrésze már korábban Debrecenhez. Amikor nyilvánvaló lett, hogy Erdély nem tudja őket a császáriak ellen a maga számára megtartani, egyfelől talán belső okokból is, — mint említettük, — nem látták szükségesnek a szuperintendensi állás betöltését. minek következtében mindegyik egyházvidék visszanyerte önállóságát. Kizárólag ennek a tényleges helyzetnek folyománya-ként lett azután Szatmárvidék helyett a debrecenvidéki szuperintendencia az erdélyi egyház harmadik alkotórésze, ennek feje

⁵⁴ Tóth Ferenc: Túl a tiszai ref. püspökök élete. (Győr, 1812.) 262. l.

Méliusz pedig, a Partium szuperintendensének elismerve, fejedelmi megerősítést nyert.

Az egyházvidékek többsége mindazáltal megőrizhette az egykori összetartozás emlékét, mert amikor azok zöme csatlakozott a debrecenvidéki szuperintendenciához, az összes korábbi részeket egyidejűleg társultaknak vették. Ezen az alapon támaszkodott Beregre is igényt Gönczi György 1593-ban, mert Bereg nyilvánvalóan még évtizednél is tovább kivonta magát a debreceni püspök fennhatósága alól. Mármaros hasonlóan későn tűnt fel a tiszántúli egyházvidékek sorában. Általában, hogy Bereg-Ugocsa-Mármaros vármegyék vidéke ide és nem máshová szervezkedett, holott Beregnek, mint az egri püspökség korábbi alkatrészének, különösen Borsod elszakadása után, kiválóan alkalmas lett volna a tiszáninneni unióhoz csatlakozni, egyedül az a körülmény magyarázhatja, hogy eredetileg a szatmárvidéki szuperintendenciában szervezkedtek. Mármaros esete még élesebben aláfesti megállapodásunkat. Ez a vármegye Erdély megalakulása óta állandóan odatartozott, de egyházi beosztásban végül mégis Tiszántúlra került, mert eredetileg szintén az egykori Szatmárvidék tartozékának kellett lennie. Amikor pedig az egyesülés bekövetkezett, Tiszántúl mindegyik egyházvidéknek biztosította önállóságát azzal, hogy széniorsággá szervezte valamennyit.

Akármennyire szeretnénk is ennek az eseménynek pontos időpontját megállapítani, adatok hiányában nem tudjuk. Amíg János Zsigmond haláláig semmi jel nem mutatja a debrecenvidéki szuperintendenciában való szereplésüket, addig Dávid Ferenc innovációs perének tárgyalásán, Erdélyben, már voltak jelen a tiszántúliak sorában szatmárvidéki papok.⁵⁵ A hetvenes évek első felében kellett azért bekövetkezni a két egyházvidék egyesülésének. Körülbelül Károlyi Péter püspöksége idején nyerték meg őket a tiszántúliak, esetleg Báthori István részéről alkalmazott némi fejedelmi nyomásra, aki köztudomás szerint Károlyival igen jó viszonyban volt. Mint titokban a császárnak hűségét fogadott fejedelem akarata ellen a szatmári részek politikai és katonai hatalmasságai sem mertek volna kifogást emelni, ha talán, legalább egyházpolitikai téren, kívánta befolyását növelni

⁵⁵ 1579-ben a nagybányai pap, — valószínűleg szénior, — felszólalt Dávid védelmére ennek pere alkalmával, l. egyebek között *Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke.* (Budapest, 1879.) 237. l.

az egykori Partiumban. Mindenképpen Gönczi György 1576-ban püspöki minőségében vezethette azt a csengeri zsinatot, amelynek emlékét két helyen is megörökítette a wittenbergi magyar coetus anyakönyve.⁵⁶

Időközben Szegedi Lőrinc egyházvidéke, a Kőrös és Marosköze, bizonyos átalakuláson ment keresztül és egy adott időpontban három részre, a túri, makói és böszörményi (más-ként zarándi) traktusra oszlott. A kialakult három traktus közül azután az egyiket, a böszörményit, melyet nem tudott elfoglalni a török, körülbelül a szatmárvidékiek csatlakozásával egyidejűen sikerült a tiszántúli kerületnek magához visszakapcsolni. *Ez-által az eredeti négy és a szatmárvidéki héttel együtt a traktusok száma tizenkettőre emelkedett.* Ilyen módon megeremthették valószínűleg még Sándor András idején az erdélyi magyar egyházzal a paritást, lévén huszonnégy a vezetőhierarchák száma a két magyar szuperintendenciában. Mindenesetre 1586 előtt történt a Kőrös-Marosközének visszacsatolása, mert az ezévi partiális zsinaton, Váradon, már ez az egyházvidék képviselve volt.⁵⁷ Meggyőződésünk szerint néhány évig azután nem változhatott a traktusok száma és eloszlása tekintetében a helyzet, amint az erdélyi egyházak is megmaradtak ezekben a keretekben. A tiszántúli kerület vezetőpapjainak szereplését Erdélyben a század hetvenes éveitől kezdve egyideig, csak ezen az alapon tudjuk megmagyarázni. *Változatlanul közös egyházi egységnek tekintette magát a két magyar szuperintendencia,* ha nincs is többé emlékünknél arról, hogy akár Károlyi Pétert, akár Gönczi Györgyöt az erdélyi fejedelem megerősítette volna tisztében.

Nem hallgathatjuk el mindezek ellenére azt a nézetünket sem, hogy a berekböszörményi egyházvidék csatlakozása után a túri és makói traktust, ha nem is tényleg, de hasonlóan hozzájuk tartozónak számították. Ennek jelét látjuk Gönczi György amaz eljárásában, amellyel Pankotai Jánosnak, az ottani széniornak, pontosan elküldötte az általa tartott zsinatok téziseit, nyilván azért, hogy ordinándusait vagy felküldhesse, vagy maga azok

⁵⁶ Mindkét feljegyzés csak az 1576-iki zsinatra vonatkozhatik, mert Derecskei Ambrus, aki a segélyt vitte, ebben az évben iratkozott be Wittenbergben. Iskolatörténeti adattár, II. köt. 37. 57. l.

⁵⁷ Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez. (Debrecen, 1894.) 5. l.

alapján tőlük a vizsgát kivegye és felavassa.⁵⁸ Az 1598-iki zsinaton azután már találkozunk a túri traktus képviselőjével.⁵⁹ A század utolsó éveiben tehát nemcsak az uniónak, de az egykori közös egyházalkotmányi alapnak emléke is halványulni kezd, — Tiszántúl kinőtte magát Erdély kereteiből. A tizenégy traktus együttes működése valóságosan megkezdődött. Szövetséges társakat ezentúl inkább a felsőmagyarországi részekben kerestek, ahol éppen a század vége felé indultak csaták, melyek a korábbi közös protestáns keretek utolsó kötelékeit is szétfeszítették.

b) Erdély.

Erdély területe bizonyos közigazgatási különállása ellenére a reformáció kezdetén egyházszervezeti szempontból nem volt egységes, amennyiben két püspökség között oszlott meg. A szászoknak két tekintélyes káptalanja, másként dekanátusa, a szebeni és brassói, az esztergomi érsekséghez tartozott, mint a néhai milkói püspökség jogutódához. A többi szász káptalan a hét magyar vármegye archidiakonátusainak részeként a gyulafehérvári püspökség kereteiben élt. Az utóbbinak, mint a szorosabban vett erdélyi püspökségnek, jurisdikciója az erdélyi magyar vármegyéken kívül viszont kiterjedt erdélyenkívüli, az ú. n. meszesentúli részekre is, ahonnan a krasznai, középszolnokai, szatmári és ugocsaai archidiakonátusok alkották még birtokállományát. Erdély területének legnagyobb részét ennél fogva a gyulafehérvári püspök uralta, aki ezt az óriási területet egy magában nem tudván gondozni, két vikáriust is tartott. Az erdélyi magyar vármegyék — így a szászok egy része felett is —, a gyulafehérvári, a meszesentúliaknál pedig a tasnádi vikárius látta el a közvetlen felügyeletet.⁶⁰

Erdély területének ez a tagoltsága jelölte meg a reformáció szervezkedésének irányait. A szászoknak nemcsak világi, de egyházi téren is voltak bizonyos kiváltságaik és kifejlődött joggyakorlatuk, melyeket a reformáció önálló szervezeteinek kiépítésére könnyen lehetett felhasználni. A vármegyék szász káp-

⁵⁸ V. ö. a R. M. K. II. köt. 204. 210. sz. ok alatt feljegyzettekkel.

⁵⁹ Tóth Sámuel: i. m. 11. l.

⁶⁰ Ottvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. században. (Budapest, 1891—2.) A II. kötet részletes tájékoztatást nyújt az ország különböző részeinek egyházgeográfiai állapotáról.

talánjai⁶¹ már a reformáció előtt külön testületet alkothattak abban az értelemben, hogy a XVI. század elején a mindenkor medgyesi dékán generális dékánjuk lett, akinek tiszte a szász papok adójárandóságainak beszedése volt. Működésének első évtizedeiben kizárólag a fehérvári vikáriátusban levő szász káptalanokra terjedt ki hatásköre, mert a medgyesi egyezséget 1545-ben az itteni öt főkáptalan (Medgyes, Beszterce, Kisd, Selyk és Szászsebes) nevében kötötte a szebeni és brassóiival. Ez időpont után ellenben már úgy látjuk, hogy valamennyi szász káptalant, vagyis a szebenit és brassóit szintúgy, ő hívta egybe zsinatra, amelynek tárgya ilyen adóügyek rendezése volt.⁶²

A tiszántúli szervezet kialakulása során emlékeztünk továbbá tanulmányaink ama különös eredményéről, amely szerint az erdélyi protestáns egyház kezdetben mint egységes nemzeti egyház szervezkedett. Ezt az egységet különösképpen az egyes részek vezetőségeiből alakult közös senatus ecclesiasticus fejezte ki, mely 24 tagból állt és az erdélyi egyház szervezeti változásait közepette mindenkor kimutatható. Szerepének a generális zsinatokon és egyéb közös összejövetelen kellett kifejezésre jutnia. A szám később is szerepet játszott a korábbi részekből lassankint önálló fejlődésnek indult és különböző konfessziókká alakult egyházak életében. Az unitárius egyház 1579-ben 24 tagú konzisztóriummal vetette meg, ettől kezdve teljesen különálló szervezetének alapját.⁶³ Hasonlóan a szászok a középkorban kialakult 22 kisebb-nagyobb dekanátusaik számát a sajói és tekei káptalan létesítésével a század hetvenes éveiben ugyancsak 24-re emelték.⁶⁴ A többségében végül reformátussá lett és szorosabban az erdélyi magyar vármegyék területén kialakult egyház pedig a század utolsó évtizedeiben a tiszántúliakkal koalícióban szintén 24 tagú közös vezetőséggel rendelkezett. Ez a berendezés erősen emlékeztet a János Jelenéseiben szereplő huszonnégynévre, akik ősi theologiai képzetek szerint az egyházat képvisel-

⁶¹ Helyzetükről Müller, Georg: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten (Hermannstadt, 1936.) tájékoztat.

⁶² Teutsch, G. D.: Die Synodalverhandlungen der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert. (Hermannstadt, 1883.) 1 skk. A következőkben: Synodalverhandlungen.

⁶³ Zoványi Jenő: Magyarországi szuperintendenciák a XVI. században. (Budapest, 1898.) 40. l.

⁶⁴ Müller, G.: i. m. 14—72. l.

ték az Örökkévaló trónja előtt,⁶⁵ ez az apokaliptikus gondolat lett az alapja kezdettől fogva Erdély reformációkori alkotmányának. Ehhez a számhoz igazodott az egyes részek helyi vezetőinek, illetve területi egységeinek száma úgy a Szatmárvidék, mint a szászok, nem kevésbé az erdélyi magyar vármegyék archidiekonátusai részéről. Éppen ez a szám vezetett annak felismerésére, hogy Szatmárvidék eredeti középkori egyházközigazgatási beosztásában maradt és Erdély keretében szervezkedett protestáns egyházzá.

A szászok. Időrendben először a szászok szervezkedését tudjuk rögzíteni, mert csak innen maradtak fenn megbízható emlékeink. A barcasági káptalan 1542-ben elfogadta Honter ismeretes munkálátát, a Formula reformationis-t, s ezzel életbe léptetett bizonyos reformokat. Ezek a reformok, mint elsődlegesek, a németországiakhoz hasonlóan főleg liturgikus természetűek voltak, a megváltozott hitfelfogás közvetlen eredőjeként. Egyházalkotmányi jelentőségük abban állt, hogy e munkálatot a többi szász városok hasonlóan megfelelőnek találták a maguk területén leendő alkalmazásra és a szász egyetem 1544-i határozata ráűtötte a pecsétet az így lassan kialakuló helyzetre.⁶⁶ A reform megindítója szász földön tehát a világi hatóság lett. A városok vezetőségei, a szász székek, illetve a szász világi univerzitás kezdeményezte azokat, mint akik »Isten törvényének őrei«.

A szász papság egyeteme, mint testület az egész átalakulásból még ezidőben nem vont le mélyebbre ható szervezeti következményeket. Az említett medgyesi megegyezés 1545-ben egyházjogilag még a régi állapot fenntartásához ragaszkodott.⁶⁷ A szász dekanátusok egyelőre megmaradtak régi kereteikben és csak privilégiumaik fenntartására, illetve ezeknek némi tágítására törekedtek. Az utóbbinak jeleit 1547 körül látjuk. Kolozsvári Péter ugocsai főesperes, törpényi plebános, ez év elején a gyulafehérvári káptalanban a besztercevidéki papság nevében reformokat jelentett be, melyeket »juxta morem et consuetu-

⁶⁵ A kérdés némely részletéről tájékoztat Michl, J.: Die 24 Ältesten in der Apokalypse des hl. Johannes (München, 1938.) c. doktori értekezése.

⁶⁶ Schullerus, A.: Luthers Sprache in Siebenbürgen, II. 408—10. l.

⁶⁷ Salvis amborum partium jurisdictionibus privilegiis ac libertatibus hactenus habitis... mondja a megállapodás. Teutsch, Synodalverhandlungen, 2. l.

«dinem primitivae ecclesiae ex verbo Dei» hajtottak végre, egyes lőre ideiglenesen.⁶⁸ Ugyanebben az évben a szász univerzitás pedig egy lelkipásztorokból álló bizottsággal átdolgoztatta és kiadta Honter korábbi munkálatát »Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania«, illetve »Kirchenordnung aller Deutschen in Sybenbürgen« címmel, melyet 1550-ben valamennyi szász közületre kötelező erővel érvényre emelt. Ebből a szabályzatból kiderül, hogy a szász papság az ordinációt már ezidőben maga gyakorolta.⁶⁹ Amint Müller írja,⁷⁰ a nagyszebeni plebános már korábban, 1543-ban megszerezte a wittenbergi ordináció formuláját, nyilván azért, hogy használja azt. Ha egyes adatokat mi nem is ismerünk, valószínűnek tarthatjuk, hogy ezt a jogot a nagyszebeni dékán hamarosan gyakorolta, ha másként nem, úgy korábbi lelkészbeiktatási jogkörén belül. Amire a sinki káptalan levele engedne következtetni.⁷¹

Mindazáltal nem tartjuk lehetetlennek azt sem, hogy az 1545. év folyamán, a május 17-iki megegyezést követően tartott zsinatok valamelyikén tényleg létrejött valamilyen félhivatalos, egyházalkotmányi természetű megállapodás, mely egyfelől a szeben—brassói, másfelől a medgyesi generális dékán által képviselt öt főkáptalan között az előbbinél talán szorosabb kapcsolatot létesített. Erdély néhány év óta önkormányzattal rendelkezett, fejlődése nemcsak egy okból az öncélú állami és politikai egység eszmevilága felé haladt, aminek a társadalom szélesebb rétegeire hatással kellett lennie, így a szász papságra is. Egyházpolitikai szempontból mérvadónak tekintjük mégis, hogy a központi kormányzat egyelőre nem engedte teljesen elszakítani a régi kötelekeket. Izabella királyné a szebeni káptalannal 1548-ban is Esztergomba fizettette a kathedratikumot, sőt ugyanide fizettek a brassóiakkal együtt még 1555-ben is, bár úgy lehet, utoljára.⁷² Az 1550—52-éi erdélyi vallásügyi törvények által megalapozott egyházpolitikai helyzet érlelhette meg a reformáció egyházai megszervezésének gondolatát, amint azt az erdélyi pro-

⁶⁸ E. T. E. IV. köt. 530. l.

⁶⁹ I. fej. (De vocatione ministrorum) 3. p.

⁷⁰ Müller, G.: i. m. 355. l.

⁷¹ Teutsch, Fr.: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. (Hermannstadt, 1921—22.) I. köt. 258. l.

⁷² U. o. 268. l.

testáns nemzeti egyház többi alkatrészeinek majdnem egyidejűen indult szervezkedései tanúsítják.

A szászok, mint mindenben, úgy ebben a kérdésben is óvatos körültekintéssel jártak el. A reformáció korában meglevő 22 káptalan közül a hét fentebb említettnek a többiekkel szemben bizonyos helyzeti súlya volt, mert a papságra kirótt közterhekből kvótális arányban egy-egy teljes egységet hozzáadott majdnem mindegyik közülük. 1540 táján a hét és fél egységre osztott terhekből a nagyszebeni 1, illetve 1545 után $1\frac{1}{2}$, a brassói, medgyesi, beszercei, szászsebesi, kiski (a kosdival együtt) szintén 1—1, a selyki káptalan pedig $\frac{1}{2}$ egységet viselt.⁷³ Néhol azért ezeket a többiektől megkülönböztetésül főkáptalanoknak nevezik, sőt egyik-másiknak dékánja némi püspöki jogokkal rendelkezett már a kat. egyházban. Általában privilégiumaik rendszeres kiépítése idővel egészen különleges helyzetet biztosított a szász káptalanoknak a középkori egyházjog kereteiben, úgyhogy sajátos berendezésük alakult ki. Anyagi ügyeik megbeszélése céljából, mint láttuk, már a reformáció előtt az öt főkáptalan a gyulafehérvári dioecesisből, 1545 után pedig a szebeni és brassói betársulásával mind a hétnek képviselői szoktak egybegyűlni. Ennek a hét főkáptalannak *generalis congregatio*-jából nőtt ki azután a jelek szerint az a szervezet, mely 1560-ig ebben az összetételben a szász protestáns egyház legfőbb irányítójaként működött. Természetesen adódhatott, hogy az ilyen zsinatokon megjelent vezetők, elsősorban a dékánok és melléjük adott káptalani képviselők, megbeszélhették a reformáció előhaladásával mindenkor a helyzetet, sőt bizonyosan közös magatartásukat is megállapították belső egyházi életük kérdéseiben. Az 1545—55 közé eső időkből a fennmaradt szász zsinati határozatok egy része mindenesetre ennek a testületnek megállapodásai lehetnek.

A szász világi univerzitással szemben ez az egyetlen, hivatalos közös testülete lévén a szász papságnak a reformáció szervezkedése előtt, teljesen kézenfekvő elgondolás lehetett ennek átalakítása, illetve természetes kialakulása legfőbb egyházalkotmányi szervvé. Lényegében különben is úgy tekinthetjük ezt az alakulatot, mint a szász káptalanok fraternitásközi bizottságát,

⁷³ Müller, G.: i. m. 111—16. l.

mert hiszen a káptalani szervezetük valójában a fraternitások eszmekörének volt a terméke.

A rendelkezésre álló adatokból megállapítható, hogy ebből fejlődött ki idővel újabb káptalanok bevonásával a szászok zsinati szervezete. A fennmaradt zsinati határozatok aláírásaiból ez a körülmény teljes világossággal kiderül. Az alapelv, amely a zsinatok összetételét, sőt időnkénti módosulásukat meghatározta, hasonlóan a káptalanok kvótális teherviselésének arányaiában találja magyarázatát. A század ötvenes éveiben még csak ennek a hét káptalannak közös zsinata, mint amelyet az átalakulás kovácsolt egybe, alkotta a legfőbb hatóságot. Ez a szervezet választhatta meg szuperintendensnek Wienert, majd Heblert, mindkettőt a legtekintélyesebb káptalanból: a szebeniből. Megválasztása azt jelentette, hogy a szász papság a katolikus egyházi keretből kikapcsolódott. Tulajdonképpen csak ekkor jött létre az »Ecclesia Dei nationis Saxonicae«, a szász nemzeti egyház, de ekkor még csak az erdélyi protestáns nemzeti egyház egyik alkotó tagjaként.

Ennek a szervezetnek négy tagja, a szebeni, brassói, beszercei és szászsebesi főkáptalanok képviselte vett részt a kolozsvári nemzeti zsinaton 1557-ben, a többi kisebb szász káptalannak tagjai még véletlenül sem szerepelnek a *Consensus* aláírói között.⁷⁴ A hét főkáptalan dékánja a szuperintendenssel az élen szabályszerűen csatlakozott az erdélyi protestáns egyház többi alkatrészeihez a közös vezetőségben. Wiener megválasztása után ebben a szervezkedésben a szatmárvidékiek, majd a fehérvári vikáriátus magyar egyházai hamarosan követték őket.

Szatmárvidék. A gyulafehérvári püspökség másik vikáriátusának, a tasnádinak területén körülbelül a szászok mozgalmával egyidejűleg vagy még azokat megelőzve indult meg valamilyen szervezkedési mozgalom, amely Drágfy Gáspár birtokain kezdődhetett. Az elsőnek nevezett erdődi zsinat 10. cikkében bizonyos liturgikus reformokra célzó megállapítások egyfelől különböző színezetű, másfelől évekre visszanyúló reformatóri törekvéseket árulnak el. A szertartások rendezése, mint az imént a szászoknál láttuk, az első lépés volt ugyanis a refor-

⁷⁴ *Consensus doctrinae de sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferiori Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania.* R. M. K. II. köt. 76. sz. Közölve *Deutsch: Synodalverhandlungen* 7–20. I.

máció egyházainak megszervezésére. Ezek nyomán lesz érhető az a levélrészlet, mely Drágfyt egy zsinati meghívónak látszó levéllel kapcsolatban 1544-ből emlegeti. Thury ennek az adatnak alapján az elsőnek ismert erdődi zsinatot 1544-re vélte áttenni. Amit, ha nem is tartunk elegendőnek arra, hogy ezt a zsinatot a hagyománnyal szemben egy évvel előbbre helyezzessük, a fentiek alapján szilárdan áll előttünk, hogy Drágfynak több köze volt a birtokain tartott zsinatokhoz, mint általában gondoltuk, másrészt az 1545-ikét sem tarthatjuk elsőnek az egyházvidék reformzsinatainak sorában.⁷⁵

Igen jelentősnek látjuk egyházalkotmányi szempontból a zsinat állásfoglalását a püspöki »successio« elvével kapcsolatosan (11. art.). Az összes ismert reformzsinataink határozatai között ez az időrendben legelső hivatalos megnyilatkozás, amelyben kifejezetten reformátori okfejtéssel szakítottak a római katolikus püspöki hatalommal. Másszóval ez az egyházvidék már az előző években valamikor kiszakította magát az erdélyi püspök kormányzata alól. Határozatuk élet nem gyengíti az a körülmény, hogy már 1542 óta tényleg üresedésben volt az erdélyi püspöki szék. Sőt még az a körülmény sem lényeges, hogy az erdélyi püspökség javainak egyrészét éppen Drágfy Gáspár birtokolta. Mindezek legfeljebb megkönnyítették a határozathozatalt. Egyházalkotmányi szempontból az a fontos, hogy a korábbi erdélyi püspökség egyrésze kifejezetten új alapokra helyezkedett szervezeti kérdésekben akkor, mikor még egyebütt nem merték ebben a formában nézeteiket nyilvánítani a reformáció papjai.

Ezenfelül más eredményeket is sejtetni engednek ezek a határozatok. A 10. art.-ban célzások találhatók a papság és hívek rendi tagoltságára, »est enim decens⁷⁶ ordo Pastorum Ministrorum et Auditorum« — mondják önmagukról. A pap-

⁷⁵ Prot. Szemle, XXII. (1910.) évf. 255—58. I. E. T. E. IV. köt. 340—41. I. Talán itt lappang annak titka, amiért a tradíció az u. n. első erdődi zsinatot Drágfy Gáspár védelme alatt tartottnak vélte, aki akkor már nem élt. A későbbi feljegyzők tudatában élhetett annak a kapcsolatnak emléke, mely Drágfyt a szatmármegyei reformzsinatokhoz fűzte, viszont csak az 1545-ről maradt fenn írásos emlék.

⁷⁶ A Bod-féle szövegben *certus* áll *decens* helyett. Bod, P.: Historia Hung. Eccl. (Leiden, 1888—90.) I. köt. 322—5. 1.

ságnak ugyanolyan hierarchikus rendjét vallják már ekkor, mint azt később Szegedi Kis István vagy a tarcali cikkek teszik.

A papság felosztását két rendre, a *pastores* és *ministri* csoportjára Luther szintén megtartotta. Ő maga többször emlegeti »Pfarrherren und Prediger« viszonylatban az Ige szolgáit. Ami Szatmárvidéken is azt jelenti, amit egyebütt a reformáció területein, hogy a parochiális jogelvet sértetlenül megőrizték. Amint Németországban a reformáció nyomán ugyancsak uralkodó maradt az az elv, mely szerint valamely egyházközségben csak egy lelkipásztor bír parochiális joggal, a többi különböző név alatt ettől függő viszonyba került, — Szatmárvidéken is ez a felfogás maradt az uralkodó.

A smalkadi cikkek függeléke azután elegendőnek tartja a lelkipásztori ordináció végzésére egyetlen lelkipásztor közreműködését.⁷⁷ Kizárólag a »pastores« rendről beszél, vagyis olyan lelkipásztorokról, akik parochiális joggal rendelkeznek. Aminek alapján az erdői zsinatnak az ordinációról tett kijelentései mélyebb tartalmat nyernek, mint amennyit negatív állásfoglalásuk nyomán lehetne feltételezni. Azt jelentik ezek, hogy az ordinációt végzik, illetve közülük valaki vagy talán többen. Ezáltal nagy valószínűséget nyerne az a föltevésünk, összevetve a püspöki szukcesszióról tett kijelentésekkel, hogy valamiféle szervezettel és ennek protestáns tartalmú vezetőségével már 1545 táján rendelkezett a szatmárvidéki reformáció papsága. Mindazáltal az első erdői zsinat által uralt terület semmiesetre sem lehetett nagyobb terjedelmű, az ellenfelek, — a cikkekből kitetszően, — közvetlen közelükben voltak. Egybehangzó feljegyzések szerint a zsinatnak 29 résztvevője volt mindössze, a megjelentek tehát túlnyomórészt a Drágfy birtokok papjai lehettek, amint azt már kiemeltük.⁷⁸ Mindenesetre magatartásukat lehetővé tette az 1540-es évek első felében az a bizonytalan helyzet,

⁷⁷ »Weil aber nach göttlichem Recht kein Unterschied ist zwischen Bischöfen und Pastoren oder Pfarrherren, ist ohne Zweifel, wenn ein Pfarrherr in seinen Kirchen etliche tüchtige Personen zum Kirchenamte ordnet, dass solche ordinatio nach göttlichen Rechten kräftig und recht ist.«

⁷⁸ A IV. fejezetben kifejtettek nyomán meg vagyunk győződve arról, hogy ez a zsinat a szatmári archidiakonátus fraternitásának volt rendes évi zsinata, amelyen Drágfy papjai többségben voltak. A megjelent lelkipásztorok száma megfelelne körülbelül az egyházas helyek innen ismert számának (Ortvay i. m. II. köt. 666—8. l.). Ebben az esetben a zsinat határozatainak első helyen aláírók a széniorok lennének.

amelyben Tiszántúl volt. Az ezeken a területeken lakó nemesség egyszer Ferdinánd, máskor Erdély felé tájékozódott, a papoknak a földesúri hatalomban kellett látniok egyetlen támaszukat. Közvetlen egyházi előjáróságuk, ha akarta volna sem tudta volna állásfoglalásukat befolyásolni.

Ha 1545 után egyidőre hiányoznak is e vidékről a zsinati emlékek, kétségtelen, hogy az erdélyi reformáció sorsfordulatai voltak azok a tényezők, melyek Szatmárvidék egyházalkotmányi helyzetét alakították. Ezidő alatt Erdély többi részeihez hasonlóan valóban rohamos változás állt be a tasnádi vikáriátus területén.

Jellemző a helyzetre, hogy a század negyvenes éveinek táján nem kisebb személyiség volt ennek a területnek püspöki vikáriusa, mint Károlyi Boldi Sebestyén. Mindössze ketten voltak vikáriusok Erdélyben és ha összevetjük azt a kötelezvényt, melyet 1543-ban a magyarigeni pap állított ki részére («domino vicario»), azzal a feljegyzéssel, mely ugyanebben az évben egy Sebestyén magistert említ Tasnádon vikárius gyanánt, kétségtelenné lesz előttünk, hogy ez az utóbbi azonos az egykori krakkói magisterrel, aki 1543-ban átmenetileg tartózkodott Gyulafehérváron.⁷⁹ A tasnádi vikárius azután 1554-re, az első óvári zsinat idejére, területe papságának túlnyomó részével maga is protestáns lett.

Sőt ugyane zsinatnak tanúsága szerint ezeken a részeken már az úrvacsorai viták is megindultak volt, aminek a különböző egyházvidékek egyesülésekor ezen a zsinaton a »wittenbergi Concordia« elfogadásával egyelőre élet vették. Mindenképpen sokatmondó adat a résztvevő papi személyek száma (88), valamint az a körülmény, hogy a zsinat vitatételeit előzetesen közzétették.⁸⁰ Általában ez a zsinat fordulópont Szatmárvidék életében.

A tiszántúli részek egyházalkotmányának tárgyalása közben, mint láttuk, arra az eredményre jutottunk, hogy a szatmárvidéki szuperintendenciát eredetileg nyolc egyházvidék alkotta. Miután az óvári zsinat határozatainak szintén nyolc, névvel nevezett »primarius antistes« írt alá, nem lehet kétség felőle, hogy a

⁷⁹ E. T. E. IV. köt. 253, 324. l.

⁸⁰ Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche A. B. in Siegenbürgen. (Deutsch=emlékkönyv.) (Hermannstadt, 1922.) 84. l.

szóbanforgó egyházvidékek ez alkalommal tömörültek egységes szervezetté. Még pedig akként, hogy a tasnádi vikáriátushoz csatlakozott Szabolcs, Bereg és Máramaros vármegyék, illetve archidiakonátusainak papsága. Ami egyszerre megvilágítja az eddig is jelentősnek tartott óvári zsinaton hozott határozatokat.

Először már ennek előtte kellett lennie ezen a területen bizonyos protestáns hajlamú szervezeteknek, amelyek részint korábbi fraternitások, részint talán kisebb protestáns alakulatok voltak. Az előbbiekből való a beregi fraternitás, amelynek zsinatairól tudunk már 1554 előtt. Ismeretes, hogy erősen sakramentárius irányzatú volt. Feltehető továbbá, hogy magát a zsinatot még a régibb, erdővidéki szervezet készítette elő, amikor Óvárba hívta. A kitűzött kérdések elsőrendben az ordinandusok vizsgájára lehettek szánva, mert tartalmuk világos feleletet jelentett a lutheri vagy a sakramentárius irányzat közül valamelyiknek elfogadására. A problémák egyúttal az egész egyházvidéket foglalkoztatni látszanak, amikor a zsinat többségétől is döntést várt a protestáns hatóság, mely azokat kitűzte.

Megérthető lesz a zsinati tételek közül a 9. kérdés és a ráadott felelet. Mindkettő a szuperintendensek (többes számban!) szükséges voltáról szól, holott a jelenlevőket, ha egyházvidéket külön és önállóan tartjuk, csak egyes számban érdekelte. Tordai Demetert és nem többet választották csak azzá a zsinaton.⁸¹ Másként áll azonban a dolog, ha a szuperintendenciát Erdély kereteiben képzeljük el. Az óvári zsinaton ebben az esetben nem arról volt szó, hogy nekik legyenek szuperintendensük, hanem *Erdély papságának* legyenek ilyen tiszttel bíró feletteseik, ahová tartozóknak tudták magukat, amely kérdésre igenlőleg és annak beállításával feleltek a maguk részéről.

Hasonlóan az itt aláíró nyolctagú vezetőség szintén odamutat, hogy az erdélyi protestáns egyháznak egyik önálló alkot-

⁸¹ Ha valaki különösnek találná, hogy Károlyit, egykori püspöki vikáriusukat, mellőzték Tordaival szemben a szuperintendensi tisztt betöltésénél, feltesszük a kérdést, vajjon miért nem választották Szegedi Gergelyt, a debreceni plébánost, Méliusszal, a »káplán«-nal szemben püspökké? Vagy miért volt Kopácsi István az I. erdői zsinat elnöke és nem a rangban előttelevő Székely Balázs? Tordai nemcsak régibb hive volt a reformációnak, mint a gyulafehérvári kanonokból lett Károlyi Boldi Sebestyén, hanem azonfelül a szatmári reformszervezetnek régibb vezetője, a jelek szerint konszéniorja volt.

részeként szervezkedett szuperintendenciává ez a terület, amint meg is jelent nemsokára a kolozsvári nemzeti zsinaton.

A szuperintendencia létrejöttét s vezetőkollégiumuk egyidejű megszervezését indokolja még a 9. kérdés. Egyetértés a tanban, a liturgiai szertartások egysége, továbbá az egyházi fegyelem azok a szempontok, amelyek miatt mindezekre szükség van. Az egyházvidék ugyanis hét korábbi archidiakonátus területéből alakult, amelyből az óvári zsinaton nyolc egyházvidék lett. Eddig mindnyája, vagy legalább nagyobb része önálló volt. Ennek a helyzetnek nyomán a szóbanforgó területen jelentős tanbeli eltérések (Bereg!), de liturgikus szertartási különbségek is lehettek. A fegyelem nem kevésbé lehetett laza, mert az egyik vidékről a másikra akadálytalanul költözködhettek meg nem felelő vagy különböző irányzathoz tartozó papi személyek.

Valójában pedig hallgattak a legfontosabbról, arról, hogy ez a zsinat valamely központilag irányított tervnek, mely az erdélyi protestantizmus egységes szervezeti kialakítását célozta, csak egyik részlete. A szászok az előző évben, az erdélyi magyar vármegyék papjai pedig körülbelül a következőben, a tasnádiak viszont most egyformán azzal a célzattal szervezkedtek, hogy a közben kinevezett erdélyi püspök rekatholizáló igényeivel szemben egységes szervezetet állíthassanak. Sőt, ha lehetséges, magukat ilyenként a következő politikai átalakulásban elismertessék. Izabella visszatérése már csak idő és alkalom kérdése volt. Semmi különös nincsen benne, ha az egri püspökség három archidiakonátusa szintén Erdély felé tekintett, mert tudnia kellett, hogy ez a visszatérés földesuraikat ugyancsak az erdélyi táborban fogja találni.

Megemlítjük még, hogy magyar területen, Baranyához hasonlóan, ugyancsak ebben az évben a zsinaton használják először a szuperintendens nevet egyházalkotmányi tisztség jelölésére.

Amíg az óvári zsinaton részletesebb közigazgatási kánonokat nem hoztak a zsinati atyák, addig a következő évnek (1555) elején, Erdődön tartott zsinaton ezt a hiányt is pótolták. A rész zsinat jelző, ha az eredetiben is szerepelt, nyilvánvalóan a közös erdélyi egyházzal szemben a szatmárvidéki részeket jelölhette, ennyiben tehát az egész szuperintendenciára kiterjedt határozatainak érvénye. Nem valószínű, hogy rajta Tordai elnökölt, mert nyilvánvalóan fegyelmileg ítélkeztek itt felette, melynek eredményeként helybenhagyták a földesurának intézkedését, aki

őt Óvárról kegyelemben elbocsáthatta. Ha egyházvidékét is elhagyta, ami valószínű, szuperintendensi tiszte természetesen megszűnt. A zsinat határozatai a szuperintendensről egyes számban szólnak, akit Károlyi Boldi Sebestyén személyében Tordai utódául ezen a zsinaton állíthattak tisztébe és kánonaik szerint püspöki jogkörrel felruházva jelentkezik. A felavatott lelképásztoroknak tisztársaival együtt ad bizonyítványt felavatásukról (1. art.), felettük az egyházfegyelmet enyhébb esetekben közvetlenül ő maga gyakorolja (12. art.). A vezetőség különálló kollégiális testület, amelyről *superintendens et symmistae*, illetőleg *seniores* gyűjtőnéven van most már emlékezés. A *pastores et ministri* rendjének megkülönböztetése még érvényben van. Korábbi feltevéseinkkel összhangban, — körülbelül a korábbi gyakorlat szellemében, — az ordinációt a *pastores* rendnek tartják fenn (20. art.), ami csak annyit jelenthet ebben a fogalmazásban, hogy a széniorok ezek közül választottak. Így az 1. és 20. art. közti látszólagos ellentét teljesen megmagyarázható. Jegyezzük még meg, hogy ennek a zsinatnak terminológiájában fordul elő először, adatszerűleg hitelesen, protestáns egyházalkotmányi tisztség jelölésére a *senior* név.⁸²

Néhány hónappal később ennek a szatmárvidéki széniorális kollégiumnak összejöveteléről van tudomásunk (1555 jún. 24.), melyből írt levelet Boldi Sebestyén mint »superintendens et ceteri coadjutores« szignálja.⁸³ Ami nemcsak az I. óvári zsinat 9. kérdésében foglalt »coadjutor« kifejezés eredeti helyes olvasását igazolja, de azt is, hogy már ezidőben és ezen a területen ez a testület bizonyíthatóan saját hatáskörében önállóan intézkedett, amint Erdélyben évekkel később a magyar részeken is számtalan esetben tapasztaljuk.

Az erdélyi magyar archidiakonátusok. Amíg a századok 1553-ban, a szatmárvidékiek 1554 elején szervezkedtek, addig az erdélyi magyar vármegyék hasonló mozgalmáról csak ennek az utóbbi évnek végéről vagy a következő évnek elejéről van biztosabb tájékozódásunk. A széki zsinat ez, melynek emlékei, saj-

⁸² Az első erdődi és az óvári zsinat határozatainak latin szövegét Tóth Ferenc tette közzé először a már idézett munkája függelékében (246—62. l.). A II. erdődi zsinat cikkei Bodnál (Hist. Hung. Eccl. I. köt. 327—33. l.) egész terjedelmükben megtalálhatók. Magyarul Kiss Áron idézett munkájában közölte őket.

⁸³ Kemény Lajos: A reformáció Kassán. (Kassa, 1891.) 64—5. l.

nos, csak töredékesen maradtak fenn, holott valószínűnek látszik, hogy jelentősége főleg szervezeti viszonylatban nagy, mint amelyik hosszú időkre megszabta Erdély új egyházalkotmányának körvonalait.

A fennmaradt töredékes feljegyzésekből kitűnik, hogy a zsinat az ágostai hitvallás mellett nyilatkozott, sőt hittani állásfoglalását külön apológiában védelmezte, lépésüket tehát határozottan újításnak tekintették ők maguk is. Így a zsinat kétségtelenül szervezkedési fordulópontot alkot az erdélyi magyar archidiaconátusok területén, ha előzetesen voltak is bizonyos más szervezeteik, mint talán régiebb fraternitásaik. Állást foglaltak Stancaro ellen, akinek tanításai Krisztus közbenjárói tisztét érintették. Mi más volt ez végeredményben, mint olyan magatartás, melyet a jövőre nézve egyetemlegesen mérvadónak tekintettek, vagyis a reformáció nagy elvi problémái között a tradicionálizmus hivatalos képviselőjében mutatkoztak be. Ennek a zsinatnak Erdélyben ugyanolyan alapvetőnek kellett lennie, mint az óvári a Szatmárvidéken úrvacsorai állásfoglalásával volt, — szilárd körvonalakban fektette le egyházának tanítását, amihez kötni kívánta tagjait. Dávid Ferencről értesülünk arról is, hogy a zsinat elnöke bizonyos Tamás nevű egykori szerzetes volt, akit egyhelyen egyenesen szuperintendensnek nevezett. Mivel semmi jel sem mutat arra, mintha szuperintendensük már előbb lett volna, feltehető, hogy csak ekkor, — a széki zsinat alkalmából állították őt tisztébe.⁸⁴

Az a szervezet tehát, mely két évvel később, 1557 június 13-án Kolozsváron, mint »nemzeti zsinat« gyűlt egybe, *valójában az egységes erdélyi protestán egyház zsinata volt*. Rajta nem mint vendégek jelentek meg a szatmárvidékiek, hanem mint Erdély egyházának törvényes alkatrészei. Az itt létesült *Consensus* aláírói azt kívánták kifejezésre juttatni, ami előzetesen már a részek keretén belül végbement, hogy Erdély egyháza protestánsná lett. Szervezetét pedig az őskereszténység eszmevilágának síkjában alkotta meg.

A nemzeti egyház válságban (1559—71). Az alig megalakult

⁸⁴ *Jakab Elek*: Dávid Ferenc emléke. (Budapest, 1879.) 17—26. l. *Zoványi Jenő*: Magyarországi szuperintendenciák a XVI. században. (Budapest, 1898.) 10. l. *U. ő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. (Budapest, 1921.) 202. l.

szervezetet két év múlva már nagy válság fenyegette, sőt hamarosan bomlásnak indult, melynek lefolyását a következőkben vázolhatjuk.

Az imént említett kolozsvári zsinat állást foglalt az erdélyi egyházak területén jelentkező sakramentárius irányzat ellen bizonyos meghatározott egyházjogi következményekkel.⁸⁵ Ez a megállapodás egyházpolitikai téren a következő évi tordai országgyűlés ama végzését eredményezte, amely a sakramentárizmust betiltotta. Ez volt a helyzet akkor, amikor az alig megalakult és törvényesen elismert új egyház egyik vezetőembere, Dávid Ferenc, éppen maga készült Erdély területén a mozgalomnak élére állni.

Megváltozott álláspontjának politikai és egyházjogi következményeivel kétségkívül teljesen tisztában lehetett. Előzetesen támaszt keresett ezért a Partiumban, ahol azt a tiszántúli és inneni helvétirányú papság köreiben természetesen meg kellett találnia. Ezen a területen helyenként szintén hódítottak a svájci szellemű úrvacsorai tanítások, melyeket esetleg éppen a kolozsvári zsinat ellenében körülbelül Kálmáncsehinek a felső és alsó partium papsága által létesített »Consensus«-ában 1557 nyarán sikerült közös nevezőre hozni. Ha a tordai országgyűlés fent idézett végzése időlegesen megakasztotta a helyzet további kedvező alakulását, 1559-ben a sakramentáriusok már módot kerestek a kibontakozásra.

Általában a keletmagyarországi egyházi helyzet kialakulása elsőfokon a politikai tényezőktől és helyzetektől látszik függeni, amikkel eddig nem számoltunk eléggé. Holott, mint a jelek mutatják, az 1550—70-es évek között döntő súllyal esik latba ezen a területen a politikai szempont, úgyhogy a bekövetkező változások a politikai helyzet alakulásával a legszorosabb kapcsolatban vannak. A Partium egyházainak jövőjét, különösen

⁸⁵ Az egész részlet, melyet érdemesnek tartunk egész terjedelmében közölni, a következően hangzik: »Haec simplex, brevis et perspicua est confessio, laus deo optimo maximo, omnium piorum pastorum et ministrorum ecclesiarum Christi in inferiori Pannonia et utriusque nationis in tota Transylvania, horumque omnium consensus unanimes, paucis quibusdam sectae sacramentariae adhaerentibus exceptis, quos nec pro membris ecclesiae dei agnoscimus, verum eos iudicio ecclesiae pro damnatis et excommunicatis ab omnibus fratribus nostris, nobis in unitate et puritate doctrinae conjunctis, haberi volumus«. *Teutsch*, Synodalverhandlungen, 18. l.

1557 után, amikor a területet politikailag is szorosabban igyekezett Izabella Erdélyhez kapcsolni, Szatmárvidék mintájára csak Erdély egyházi kereteiben lehetett elképzelni. (Azoknak a jelenségeknek, melyeket Pokoly Méliusz konföderációs törekvéseinek tulajdonít, ebben van a valódi magyarázata.)

Méliusz és Dávid összefogásának 1559-ben különös súlya lett, mert mindkettőnek kapcsolatai révén szélesebb körökre kiterjedt. Ez határozza meg a váradi értekezlet közelebbi jelentőségét, ahová gyülekeztek, körülbelül ez év július havában, a bihari fraternitás szokott zsinatát követő napra Tizsáninnen, Tizsántúl és Erdély helvét értelmű, vezető egyházi személyiségei.⁸⁶ Kopácsinak megjelenése a tiszamenti részekről, Méliusznak Debrecenből, Dávid és társainak Erdélyből világosan mutatja, hogy Erdély és a Partium vezetőpapjai mozgalmuk érdekében az úrvacsorára nézve közös alapelvekben kívántak megegyezésre jutni. A váradi értekezlet ebben a tekintetben kétségkívül eredményre vezetett, mert a néhány hónap múlva tartott marosvásárhelyi zsinat már csak azt a célt szolgálhatta, hogy azon ünnepélyesen megerősítsék és közvégetyék a korábbi megállapodásokat. Helyesen állapítja meg Schullerus,⁸⁷ hogy e cikkeknek magyar nyelven történt szövegezése a magyar egyházak részéről való állásfoglalást kívánta kidomborítani. Dávidnak és kolozsvári paptársainak frontváltozása a kolozsvári hitvallással szemben az imént létrejött erdélyi protestáns egyház kereteinek lazulását je-

⁸⁶ Az 1559 nyarán tartott váradi értekezlet pontos napja felől bizonyos ingadozás tapasztalható történetirodalmunkban. Eredetileg Schwarz Károly aug. 18-ára tette. Haner szerint viszont ugyane napon tartották a szászok zsinatát, ahol Dávid szintén jelen volt. Az is bizonyos, hogy a váradi értekezletnek előbb kellett lennie a medgyesi zsinatnál, mely ellenkező esetben elmaradt volna. Forrásaink szerint ugyanis az utóbbi *reginae jussu* tartatott, amelyen Izabella királyné a véleménykülönbségeket szerette volna kiegyenlíteni. A megoldás nézetünk szerint az lehet, hogy a kéziratban, — ahonnan Schwarz a kelteztét vette, — eredetileg »XVIII. Kal. Aug.« állt, de belőle másolás vagy törés folytán a »Kal.« szócska kiesett. Ez esetben ugyanis július 17-ikét jelöli, mely ebben az évben a bihari fraternitás már megállapított zsinati napját követő nap. Feltehető, hogy ezt a zsinati alkalmat találták alkalmasnak a megbeszélésre, amelyen megjelentek Méliusz, Kopácsi és Dávid. Miután pedig a fraternitás gyűlése végetért, másnap a váradi vezetőkből néhányan visszamaradva megtartották ezt a nevezetes értekezletet az úrvacsoráról.

⁸⁷ Schullerus: i. m. 240. l.

lentette, mert az aláírók egyrésze a tanfegyelmet megsértette, újításokat hozott be, illetve nyíltan sakramentáriussá lett.

Legalább ilyen vádak ellen kellett védekezniük nekik, miután az augusztus 18-iki medgyesi vitájuk a szászokkal eredményre nem vezetett. Amint említettük, a királyné rendelte el ennek megtartását. A szász papság állásfoglalását azonban Nagyszeben magisztrátusa a zsinathoz intézett levelében a lutheri hitfelfogás mellé erősen lekötötte, valószínűleg egyenesen magának Heblersnek ösztönzésére. Az egyesség ennél fogva nem jött létre, sőt Dávidot ez a zsinat olyan helyzetbe hozta, hogy a szuperintendensségről való lemondásra kellett gondolnia. Mindenesetre, ha valamikor bekövetkezett ez a lemondás valamilyen formában, úgy ebben az időben történt, mert egyébként Dávid és Heltai a »kolozsvári lelkészek«, akiket a szászok, mint ilyeneket, támadnak, az erdélyi magyar papságnak továbbra is vezérei maradtak.

Úgyükben a szászok ugyanis egyszerű fegyelmi esetet láttak, amit állásvesztéssel, illetve száműzetéssel szerettek volna megtoroltatni. Dávid »Defensio«-jában erről a lehetőségről szó esett,⁸⁸ melyre az 1558-iki törvény nyújtott módot. Ha Dávid kezdeményezése elszigetelt lett volna, talán be is következett volna. A váradi értekezlet, még inkább a marosvásárhelyi zsinat után ellenben számolni kellett a fejedelmi udvarban azzal, hogy Dávid tulajdonképpen a Partium papságának jelentős részével azonos hitfelfogást vall, mögöttük áll az erdélyi archidiaconátusok többsége és a nemesség egy részének hangulata. Dávid Ferenc számára jelentős helyzeti előnyt jelentett a Részek papságával létesült megállapodás.

A marosvásárhelyi zsinatot általában úgy fogtuk fel, mintha ez Magyarországra nézve is a református egyház megalakulását jelentette volna.^{88a} Holott a megállapodás kizárólag az úrvacsoratantra vonatkozott. Egyházalkotmányi tekintetben a református hajlamú Részeken sem jelentkezett eredménye, de nem tulajdoníthatunk ilyent neki magában Erdélyben sem. A magyar archidiaconátusoknak egy töredéke ugyan nemsokára elszakadt Dávidéktól, hogy más kereteket létesítsen, illetve ilyenben közreműködjek, de Dávidék állásfoglalása csak legfeljebb annyit jelentett, hogy táboruk és a kapcsolt részeknek addig Erdély

⁸⁸ Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. (Budapest, 1904—5.) I. köt. 130—31. l.

^{88a} Legújabbban Schullerus i. m. I. köt. 240. l.

egyházi kereteiben nem szervezett magyar papsága alkalmilag készen áll arra, hogy a korábbi »nemzeti« egyház helyébe Erdély és a kapcsolt részek magyar egyházát tegye. A marosvásárhelyi megállapodás címében legalább ilyenféle tendencia kiérezhető. Más kérdés, hogyan és mint gondolták ennek keresztülvitelét? Folytatása részükről nem is lett egyelőre, mert a politikai helyzet változásával, — az északkeleti várháború kitörésével, — megbukott minden elgondolás, mely esetleg a távoli tiszamenti szervezeteket Erdéllyel valami módon egyesíteni akarta.

E néhány hónap alatt, 1559 második felében, Dávid Ferenc helyzete mindenképpen módosult. Úgyhogy a védekezésből támadásba ment át és a szászokat újból vitára igyekezett rábírni. Akik adataink szerint erre vállalkozni nem akartak. Ellenben a marosvásárhelyi zsinat után a kolozsvári papok ellen panaszt tettek a fejedelmi udvarban, — az ügyet szem melláthatólag még mindig egyházfegyelmi útra kívánták terelni.⁸⁹ Ami arra mutat, hogy a szászok még tartották az eredeti szervezeti kereteket. János Zsigmond viszont a kifejtett okból nem tehetett eleget kívánságaiknak, hanem generális zsinat tartásával vélte áthidalni az ellentéteket. Ezzel megindította azoknak a zsinatoknak sorozatát, melyeknek segítségével Erdély területén az egyház egységét majdnem egy évtizedig minden módon helyreállítani igyekezett.

1560 január 10-én ült össze a szóbanforgó nemzeti zsinat Medgyesen. A szászok feljegyzései erről a zsinatról még semmi különösebb egyházalkotmányi változást nem tartalmaznak, sőt a történetek egyelőre éppen az ellenkezőt igazolják. A megindult vitában az ellenpártot a kolozsvári papok képviselték, akik a szászok úrvacsorai tételeivel szemben ellentételeket állítottak fel.⁹⁰ A vita megegyezésre most sem vezetett, de eredményeként Heltait és Dávidot kiközösítették a szászok, amint arról *Páriz Pápai Ferenc* emlékezik tartalmilag úgy, amint azt fentebb a kolozsvári Consensusból idéztük.⁹¹ Amiben nem lehet semmi lehetetlenség, mert mint a fejedelem által összehívott zsinat gyakorolhatott felettük fegyelmi eljárást. Tehette volna ezt még abban az esetben is, ha — ami valószínű, — a magyar részek

⁸⁹ Schullerus i. m. 241. l.

⁹⁰ Teutsch, Synodalverhandlungen, 25—32. l.

⁹¹ M. P. E. A. V. évf. 152. l.

papsága nem adta ehhez hozzájárulását, sőt Szatmárvidék, mint a nemzeti egyház harmadik alkotórésze, a politikai zavarok kitörése után többé egyáltalán nem jelentkezett Erdély zsinatain. Minden további nélkül megtehették ugyanis azt a szászok, hogy velük szemben a testvéri közösség fenntartását egyoldalúan megtagadják.

Nézetünk szerint az exkommunikációnak az utóbbihoz hasonló módját választották. Sőt mert láthatták, hogy nagy többség tart Dávidékkal, vagy egyidejűen vagy még ennek az évnek folyamán tartott zsinataik valamelyikén egyházalkotmányi berendezésüket is módosították. Amivel nem akartak sem többet, sem kevesebbet ők sem, mint amit körülbelül Dávid akart: egyserűen elfoglalni a nemzeti egyház helyét, amelynek vezetőségében a többséget a maguk emberei számára szerették volna biztosítani. Ezt a megállapításunkat azokból a körülményekből véljük levonni, amelyek szorosabb erdélyi viszonylatban egyházalkotmányi téren mutatkoznak.

Az erdélyi protestáns egyház alkotmányos berendezésének valódi tartalmáról nem alkothatunk viszont magunknak tiszta képet addig, amíg azokat a tényezőket nem tisztáztuk, melyek az erdélyi magyar szuperintendensek változásainál észlelhetők. Az idevonatkozó eseményekről nagyjában úgy vélekedtünk eddig, hogy amikor Dávid tiszteről 1559-ben lemondott, utána Alesiust választották azzá az evangélikusnak maradt magyarok. A nagyenyedi zsinaton viszont megfosztották Alesiust ettől a tiszttől és lett helyébe Dávid Ferenc újraválasztva, egyuttal a ref. tábort külön egyháznak elismerték. Holott a valóság ezzel szemben az, hogy 1560—61 tájától a szászok egyházi szervezete jelentős változást mutat, amelybe beletartozott Alesius, mint a magyar egyházak szuperintendense.⁹² A volt magyar archidiakonátusok nagyrésze ellenben Dávid vezetése alatt tőlük független és önálló szervezeti életet látszik élni 1560—64 között.

Ha elfogadjuk Pokoly megállapításait az erdélyi fejedelem legfőbb egyházhatósági jogairól, amik pedig nagyjából megfelelnek a tényeknek, akkor a fejedelmi hatalomnak a szuperintendenseket megerősítő joggyakorlata tényleg a *summus epi-*

⁹² Így nevezik a brassói káptalan számadáskönyvében, I. *Teutsch, Fr.: Geschichte d. ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen.* (Hermannstadt, 1921—22.) I. köt. 280. l.

scopatus fenntartásából származtatható.⁹³ Ha viszont a papságnak vezetősége szabad választására irányuló törekvéseit lényegesebben ennek ellenére sem igyekezett korlátozni a fejedelmi hatalom, — a megerősítés jelentette csak jogkörének kormányhatósági biztosítását. Másszóval, amíg a szuperintendens önkéntes lemondása esetén tényleg nem folytathatta hivatalát, addig újraválasztása és tisztének ellátása még nem jelentette egyúttal fejedelmi elismerését is. Ezt a két szempontot kell figyelembe vennünk, amikor Dávid lemondását vagy újraválasztását János Zsigmond idején mérlegelni kívánjuk.

Azoknak a magyar archidiakonátusoknak papsága ugyanis, amely egyetértett Dáviddal az úrvacsorai kérdésekben, kétségkívül valamilyen kapcsolatban maradt volt vezetőségével, mert adataink erre engednek következtetni. Már a márosvásárhelyi zsinatot 1559-ben elsősorban az erdélyrészi magyar papság szervezhette, ahol az összegyűlt. Ez a szervezet gyűlesezhetett csak a következő évben Kolozsváron, hogy az 1561-iki szász zsinatra felkészüljön. Állítólag 15 pontban foglalták itt egybe tantételeiket.⁹⁴ Bár 1561—62-ből nincs külön összejövetről tudomásunk, de az 1563. évben tartott tordai zsinatuk elfogadta és magáévá tette a tarcali hitvallást. Ezzel épúgy, mint Tarcalon, egyúttal egyházszervezeti megállapodásokat létesítettek a maguk körében az erdélyi volt archidiakonátusok. A tordai zsinatnak ez ad különösebb súlyt egyházalkotmányi viszonylatban. Dávid táborának ez volt az első és vezérük életében egyetlen zsinata, ahol szervezetüket behatóbban körvonalazták, aminthogy ezeknek az előírásoknak síkjában alakult ki úgy az erdélyi református, mint az unitárius egyház közös forrásból.

Ezt a megállapításunkat alátámasztja még egy különös adat. A következő évben tartott és alább tárgyalandó nagyenyedi zsinaton a sakramentáriusoknak két írása is került megbeszélésre,

⁹³ Pokoly József i. m. IV. köt. 64—85. különösen 76 skk. Mindjárt megjegyezzük Pokoly megállapításaival részben összhangban, hogy az erdélyi fejedelem *summus episcopatus*-át nem annyira a német-lutheri reformáció, mint inkább a középkori egyházjog eszmeköréből véljük levezetni, legalább is az első időkben. Az 1556-os erdélyi szekularizációs törvény alapján szálltak a fejedelemre a püspöki jövedelmekkel együtt olyan püspöki jogok, melyek kánonilag azzal kapcsolatosak voltak. Így fogja fel legújában Müller G. is i. m. 411, 413. l.

⁹⁴ Zoványi J.: A reformáció Magyarországon. 390. l.

amelyek közül az elsőnek aláírásában »Seniores ecclesiarum in Hungaria et Transylvania in fidei et spirituali corporis Christi manducatione consentientes«, a másodikban pedig »Seniores et ministri ecclesiarum in Hungaria et Transylvania, qui corpus Christi fide et spiritualiter manducari affirmant« vallják magukat a benyújtók.⁹⁵ Amely adat kétféle értelmezést enged meg. Vagy azt, hogy Enyeden voltak jelen magyarországi papok is, akiknek pedig ott más forrásból nyomuk nincsen. Ellenben mindenképpen bizonyos a másik. Dávid és pártja legkésőbbben a tordai zsinaton, amikor elfogadták Béza hitvallását, széniorokkal az élén szervezkedett, természetesen ugyanazokkal, akikkel disszidenssé lett. Ez a szervezet azután a magyarországi hittestvérekkel legalább is szoros lelki kapcsolatban levőnek tekintette, mindenképpen azok egyházának részeként fogta fel a magáét, amely meggyőződésben odáig ment, hogy közös aláírásukat használta. Ebben a szervezetben pedig Dávidnak vezetőszenioroknak kellett lennie.

Nagyon jellegzetes ellenben, hogy később, antitrinitárius korszakuk elején míg Dávidék »egyetértő erdélyi« szénioroknak, addig a II. gyulafehérvári zsinaton Méliusz és Heblerék magyar és erdélyországi papoknak írják magukat.⁹⁶

Ugyanebben az időtájban felbukkanik egy különleges kifejezés a szász egyház jelölésére, amelynek pontos neve ezuttal: az erdélyi szász és a velük egyesült magyar egyházak.⁹⁷ Alesius Dénes szászfenesi lelkipásztor ennek az egyháznak magyar superintendense, nem pedig az összes magyar archidiakonátusoknak Dávid Ferenc helyén. Működését itt a szász zsinatokon fejti ki, — itt emlékezik róla Schesaeus, — és ha időközben János Zsigmond udvari lelkésze lett is, semmi nyoma annak, mintha ebben a tisztében általa fejedelmi megerősítést nyert volna.

Választásáról fennmaradt híradások szerint »pars Hungaricae gentis sincerior« vagyis az a magyar kisebbség, mely nem

⁹⁵ *Teutsch*, Synodalverhandlungen, 87, 99. l.

⁹⁶ Pl. R. M. K. II. köt. 114. 115. 117. sz.

⁹⁷ A Hebler-féle »Brevis confessio« (R. M. K. II. 89. sz.) címében: ecclesiarum Saxoniarum et conjunctarum in Transylvania, vagy a medgyesi proposíciók szerint készültek ezek »a pastoribus Saxoniarum ecclesiarum et Hungaricarum cum his conjunctarum in Transylvania«. *Teutsch*, Synodalverhandlungen, 52. l.

akart Dáviddal tartani, választotta őt szuperintendenssé,⁹⁸ Schesaeus feljegyzéseiből következően 1559-ben, valójában pedig valószínűleg csak 1560-ban, amikor a szászok szervezete újonnan alakult. A magyar többség nem vállalta őt, hanem Dáviddal az élén disszidenssé lett. A Heblerékkal tartó, lutheri úrvacsorátant valló magyarok részéről kellett azért helyet foglalnia abban az új egyházi szervezetben, amelyet a szászokkal közösen alakítottak meg. Erre az eredményre kell jutnunk, ha a szász forrásokban fennmaradt hiteles zsinati emlékeket tesszük vizsgálat tárgyává!

Amíg ugyanis 1560 tájáig a szászok egyetemes zsinatain csak hét dekanátus, illetve annak vezetői és képviselői jelentek meg 1553 óta a szuperintendenssel az élükön, addig a Hebler-féle hitvallást és a közös propozíciókat aláíró dekanátusok száma 1561-ben nyolc (Medgyes, Szeben, Barcaság, Beszterce, Kisd, Kosd, Szászsebes és Selyk), rajtuk kívül Hebler, a szász szuperintendens, Alesius Dénes szászfenesi és Károlyi Boldi Sebestyén szászvárosi lelkipásztorok az aláírók.⁹⁹ Miután pedig az enyedi zsinat Dávid Ferencet újra magyar szuperintendenssé választotta, az 1565-iki szebeni zsinat végzéseinek Hebler távollétében az első három helyen Glatz Mátyást, a generális dékánt (Medgyes részéről is), Bomelius Tamást az egyik szebeni dékánt, továbbá Alesiust, ismét, mint szászfenesi lelkipásztort találjuk aláírókként. A dekanátusok nevében pedig Szeben, Barcaság, Szászsebes, Beszterce, Selyk, Kisd, Kosd és Küküllővár (Bolkács) dékánjai írtak alá, ugyancsak nyolcan.¹⁰⁰ Az előbbi hét dekanátus 1561-ben eggyel (Kosd) gyarapodott, — ami ugyan csak azt jelenthette, hogy míg előbb együttesen, most már Kisd és Kosd dekanátusai külön-külön bírtak képvisellel a szász egyetemes zsinatokon. Az enyedi zsinat után még eggyel, a küküllővárival (másként bolkácsi) növekedett a képviselőhez jutott dekanátusok száma, sőt Szeben részéről két dékán kapott helyet a vezetőségben, bizonyosan különleges súlyára tekintettel. Ha ehhez hozzávesszük, hogy 1561-ben még körülbelül az elmaradt szatmárvidéki szuperintendenst is közükbe számíthatták, még pedig az első négy aláíró között hagytak számára helyet, kinek megjelenésére viszont 1565 táján a Szatmárvidék politikai

⁹⁸ U. o. 22. l.

⁹⁹ U. o. 57. l.

¹⁰⁰ U. o. 108. l.

helyzetének fordulatai után már nem gondolhattak, — úgy fel kell tűnnie annak a nagy hasonlóságnak, mely a közös szász-magyar evangélikus egyházi vezetőség és a cseh-morva testvérek kistanácsa között a négy főszénior és nyolc konszénior kollégiumában mutatkozik. Az aláírások együttese semmiképpen nem látszik véletlennek. Míg 1561-ben a Szatmárvidékről eljött Károlyit, mint korábbi magyar szuperintendens társukat rögtön bevonták szervezetükbe, addig 1565-ben már csak egyedül Alesius képviselte a magyarságot.

Aláírásaikban más jellegzetes vonások is megfigyelhetők. Az addigi kormányhatóság által elismert szász egyházi tisztséggel rendelkezők mindnyájan megemlítik aláírásaikban ezt a körülményt, míg Alesius mindkét aláírása, — holott 1564 előtt magyar szuperintendensnek tudjuk, — úgyszintén Károlyi Boldi Sebestyéné, akit pedig 1559-ből hunyadi archidiakónusnak ismerünk, — hallgatnak ezekről. Kétségtelennek tekinthetjük tehát, hogy úgy 1561-ben, mint 1565-ben azért nem jelölték aláírásukban ismételten, (ami nem lehet véletlen!), azt a tisztségüket, melyet e szász kollégiumban elfoglaltak, mert azok kormányhatóságilag elismerve nem voltak, viszont mint gyalui dékán vagy mint hunyadi archidiakónus, melyek szabályszerű kánonjogi tisztségek voltak, új tisztük nagyobb jelentőséggel bírt. Első helyen eszközölt aláírásuknak a többinél, a szász dékánoknál, tekintélyesebb hatalmi jogkört kellett jelentenie.

Van ezeken kívül még egy adatunk ezekből az évekből. A Hebler-féle hitvallásról adott külföldi vélemények és válaszok némelyike a szász egyházi univerzitásban dékánok és lelkipásztorok mellett generális szuperintendenseket emleget. Így címeznek a lipcsei, wittenbergi és az oderafrankfurti válaszok.¹⁰¹ Ezt sem tulajdoníthatjuk tévedésnek, mikor három különböző helyről lényegileg azonos módon jelentkeznek. Magyarázata csak az lehet, hogy amikor a szász küldötteket Németországban megkérdezték küldöik egyházi tisztségei felől, azok maguk adtak olyan tájékoztatást, amely szerint vezetőségükben valóban bizonyos hierarchikus különbségek vannak.

A közös szász-magyar egyházat zsinataikon tehát egy tizenkéttagú vezetőség irányította, mely az egész 16. századon át, amikor benne a magyaroknak már híre sem igen lehetett, vezette azt.

¹⁰¹ U. o. 58. l.

Erre kell következtetni egy későbbi, az 1585-iki berethalmi zsinaton megjelentek névsorából, ahol egy dekanátus hiányozni látszik.¹⁰² Dávid Ferenc »Rövid Magyarázat«-ában joggal hivatkozhatott azért, mert közelről észlelhette, az erdélyi egyház-kormányzat terén bekövetkezett változásokra.¹⁰³ A szászok a magyar egyházak egy töredékével egyesülve a maguk részéről új szervezetet létesítettek 1560 táján, melynek eleinte kettő, majd az enyedi zsinat után valameddig, — lehet, hogy egészen Alesiustnak önálló magyar szuperintendenssé választásáig, vagyis 1571-ig, — egy magyar tagja volt.

Az erdélyi hivatalos egyházpolitika irányítói viszont nem voltak megelégedve a dolgoknak ilyen fordulatával. Amikor a szászok korábbi szervezetükben a magyarok egyrészevel a magyarok többségétől elkülönültek, viszont az utóbbiak legalább 1563 óta szintén külön szervezkedtek, ez az eddigi egyházpolitikai irányzattal homlokegyenest ellenkezett. A fejedelmi utasításra indult sorozatos zsinati tárgyalások erre mutatnak, melyek sikertelensége után végül a segesvári országgyűlés még egy kísérletet tett 1564-ben, Nagyenyedre rendelve mindkét párt egybegyülekezését.

Korábbi stílusú, nemzeti zsinatot rendelt az országgyűlés, mintha közben semmi sem történt volna. A fejedelmi rendelkezés ennek megfelelően egyenesen a magyar és német egyházak szuperintendenseihez, dékánjaihoz stb.¹⁰⁴ lett címezve s benne fejedelmi biztosként meghatározott utasításokkal Blandratát küldte ki a zsinatra, mely április 9-re gyűlt össze. A vonatkozó szász feljegyzés szerint¹⁰⁵ ezen a zsinaton aztán Blandrata mindekelőtt megfosztotta volna Alesiust magyar szuperintendensi tisztétől, aminek utánna a magyar papok másnap Dávidot

¹⁰² U. o. 257. l.

¹⁰³ Már Pokoly idézte 1901-ben Dávidnak 1567-ben tett megjegyzését, hogy a magyar reformáció eleinte Luthert és Melanchthont követte »ennekutánna nem sok idő múlva a csehekhez hajlánk, de nem a tudománynak tisztaságában, hanem csak az anyaszentegyháznak igazgatásában«. Prot. Szemle, XIII. évf. (1901) 202. l.

¹⁰⁴ E levél többfelé közölve van, míg azonban a Párizspái (M. P. E. A. V. évf. 155. l.) és a Lampe-féle (I. m. 123. l.) kiadvány szerint a levél címében a *superintendens* egyes számban szerepel és csak a magyar egyház említetik, addig a *Teutsch* által közölt szövegben (Urkundenbuch d. ev. Landeskirche, Hermannstadt, 1862. I. k. 186. l.) »superintendentibus« olvasható és a magyar mellett a szász egyház is említetik.

¹⁰⁵ *Teutsch*, Synodalverhandlungen, 80. l.

választották azzá. Ami ebben a formában nem mehetett végbe és a fejedelmi utasításokban sem erről volt szó. János Zsigmond csupán azt rendelte el, hogy ha nem tudnak megegyezni, mindegyik félnek legyen ezután külön szuperintendense. Az utókor azzal vádolta a történetek után Blandratát, hogy előbb választatott, mintsem megegyezhettek volna. Holott nézetünk szerint nemcsak helyesen járt el Blandrata, de nem tehetett másként, természetesen abban a helyzetben, ahogyan mi rajzoltuk a valóságos egyházpolitikai helyzetet és nem úgy, ahogy eddig gondolkodtunk az események felől.

Az enyedi zsinatnak az országgyűlés végzése, de még inkább János Zsigmond utasítása szerint az volt a végső rendeltetése, hogy az egyházban a békét és egyetértést (*pax et concordia*) helyreállítsa. A valóságos helyzet pedig az volt, hogy a közös szász-magyar egyház tekintette magát egyedül törvényesnek, mert az ő püspöke el volt ismerve a kormányhatóság által, míg Dávid és tábora nem. Azonkívül a szászok átalakított egyházszervezetük nyomán ugyanolyan joghatóságú magyar szuperintendensnek tekintették nyilván Alesiust, különösen a fejedelmi udvarban kifejtett működése idején, mint annakelőtte Dávid Ferenc volt. Jellemző, hogy a szász krónikás Dávid táborát csak »Franciscus Davidis cum suis asseclis« jelzi, amikor az enyedi zsinatra beérkeztek. Nem utolsó sorban magán a zsinaton különös lehetett volna a két fél helyzete, amikor az egyik törvényes jogaiban vélte magát, míg a másik eretnekszámba mehetett. Blandratának, éppen mert a békítés volt teendője, biztosítania kellett a tárgyalás nyugodtsága szempontjából a másik, egyházjogiilag hátrányos helyzetben levő fél számára az egyenrangúságot. Ennek csak egyetlen útja volt: helyreállítani ismét a régi kereteket, vagyis mindenekelőtt szuperintendenst választatni szabályszerűen a fejedelmi biztos jelenlétében a magyar papság többsége részére, akit azután a fejedelem elismerhet. *Éppen ez az eljárás igazolja azt az állításunkat, hogy 1564-re az erdélyi egyházalkotmányi helyzet módosult anélkül, hogy ez a változás az eredeti hivatalos fejedelmi egyházpolitika szempontjainak megfelelően bármikor elismertetett volna.* Ha az eredmény most Dávid megválasztása lett, egyúttal a magyarok többsége a kolozsvári vallástól nem tárgított, az mindössze annyit jelentett, hogy az előre tekintetbe vett eshetőség végrehajtására már szükség nem volt. Lehet, hogy a szász krónikás szemében Alesius letételének tünt fel a dolog,

amikor Blandrata mindenekelőtt magyar szuperintendenst választatott. Sőt az sem lehetetlen, hogy ebből az alkalomból ő maga ejtett néhány szót Alesius magyar szuperintendensi tisztéről.¹⁰⁶ A valóság mindenképpen az, hogy bármikor Dávid lett volna azzá — mert 1559 óta övé volt a többség, amint a szászok sem tagadták —, ha egyszer közös zsinaton szavazásra került volna a sor. *Alesiust nem is fosztotta meg Blandrata attól a tisztétől, amelyet eredetileg birt.* A következő évben változatlanul a szászok zsinatán találjuk korábbi pozíciójában. Ettől csak a szászok szervezete foszthatta volna meg, ahová eredetileg is ők állították. János Zsigmond iménti levelében különben megengedte, hogy azok (t. i. a magyarok), akik a szászokkal kívánnak tartani, a szebeni vallás szuperintendense alatt maradhassanak.¹⁰⁷ *Ezeknek gondját bízhatta Hebler továbbra is Alesiusra.* Azzal nyilván édeskeveset törődött a fejedelem, ha a szászok szervezetükön belül rábizzák a náluk maradt magyarok felügyeletét, esetleg megadják neki a szuperintendensi címet. Enyeden mindegyike ezek történetek!

János Zsigmondnak egyébként sem lehetett más intenciója ezzel a zsinattal, minthogy az utóbbi években valóságosan kialakult helyzetet törvényesen elismerje és az új szervezetek felett fejedelmi hatalmát alkotmányosan biztosíthassa. Valójában ő is, de még a felületes szemlélő is tisztában lehetett már Enyed előtt azzal, hogy a hitvallási egységet helyreállítani már semmiképpen nem lehet. A kérdést csak úgy kellett szabályozni, hogy az valamilyen formában nyugvópontra jusson, azt az államhatalom jóváhagyhassa, egyben az egységet, mely politikailag kívánatos volt, általa biztosítsa.

Rendkívül ügyesen mentette meg a tordai országgyűlés a helyzetet akkor, amikor a hitvallási alap helyébe lényegileg az egyházközigazgatási kereteket tette,¹⁰⁸ meghagyván a közsé-

¹⁰⁶ Természetesen ez az egész eljárás a szászok minden további eredményét megsemmisítette arra nézve, mintha szervezetük kizárólagos uralkomra juthatna Erdély területén a szászokon és az önként hozzácsatlakozókon kívül egyebek felett is. Aminthogy azután szervezetük további kiépítésénél mindig jobban eltávolodtak a magyaroktól.

¹⁰⁷ »ut ecclesiae saxonicae et quicunque praesentiam corporis in coena asserunt, habere possint unum certum superintendentem« — mondja a levél, Lampe—Ember i. m. 123. l.

¹⁰⁸ Ugyanilyen formán ítéli meg a helyzetet az enyedi zsinat után Pokoly i. m. IV. köt. 42. l.

geknek és városoknak azt a jogot, hogy kétféle hitfelfogás közül a lakosság többsége válassza ki azt, amelyiket követni kívánja. Mindegyik tábornak elismerték ilyen módon a szervezeti. A szebeni és kolozsvári »vallás« 1564 után már bizonyos mértékig nemzetiségi egyházakat jelentett Erdély területén, amint ezt a körülményt különösen a magyarok, annak ellenére, hogy éppenséggel a szász eredetű Dávid és Heltai állt az élükön, nyomatékosan hangoztatták.

Annálinkább, mert a magyar egyházak a század hatvanas éveinek első felében elvesztették alsópannóniai társegyházaikat, az egykori tasnádi vikariátus területét, a Szatmárvidékét. Nem mondott ugyan le még ezidőben ezekről a területekről sem János Zsigmond, sem Erdély, de a hadiszerencse forgandósága mellett valójában habsburgi országrészek lettek. Ha 1561-ben még, úgy sejtjük, a szászok számították a szatmárvidéki lutheránusokra, s evégből tisztességes helyet hagytak fenn vezetőségükben az ottani szuperintendens számára, a nagyenyedi zsinat után bizonyára nem remélték már csatlakozásukat. Hasonló felfogáson kellett lenni a volt erdélyi magyar archidiakonátusok szervezetében, ahol 1564 után ugyancsak nem számíthattak onnan támogatásra. Hatalmas erővel látszott kibontakozni ellenben az új szervezet, mellyel néhány évvel előbb kapcsolatba kerültek, a Méliusz féle, mely miután a váradiakkal egyesült, egyetlen életerős szervezetnek bizonyult a megmaradt Partiumban. Ha Dávid szükségnek látta pártjának megerősítését, úgy azt csak erről az oldalról remélhette, de lehetséges, hogy bizonyos egyházalkotmányi szempontok szintén közrejátszottak a Méliusz felé irányuló orientációjában.

Amint említettük, az erdélyi protestáns egyház eredetileg három kisebb egységben szervezkedett, amelyek közül kettőnek, Szatmárvidéknek és a szászoknak bizonyosan, de a jelek szerint a harmadiknak, a szorosabban erdélyi magyar egyházaknak szintén nyolctagú vezetőség állott az élén. Ezek a szervezetek együttes gyűlésezésük esetén egy huszonnégytagú kollégiumot alkottak, melyet a szászok megbontottak akkor, amikor a közös szász-magyar ev. egyházat egy tizenkétfelős szénior-kollégium élükre helyezésével szervezték át. A nagyenyedi zsinat után az volt tehát a helyzet, hogy a két egyház közös szénior-kollégiumában többségben voltak a szászok. Szerepelt benne vagy siettetette ilyen elgondolás azt, ami nemsokára bekövetkezett, hogy ezt a

belső egyházalkotmányi disparitást eltüntesse, nem tudjuk. Tény, hogy Méliuszt az erdélyi szervezetekhez közelebb hozta János Zsigmond, amikor őt a Partium szuperintendensének elismerte és ebben a tisztségben megerősítette. Amint arról részletesebben a tiszántúli szervezet tárgyalása során emlékeztünk. A Méliusz-féle szervezet négy és a Dávid-félének nyolc széniora által alkotott együttes vezetősége révén az erdélyi magyar egyház paritásba került a szászok kollégiumával. Ebben az összetételben kellett szerepelnie ezután Erdély többé nem nemzeti, hanem generálisnak nevezett zsinatain, amiket csak a fejedelem volt jogosult összehívni.

Ilyen generális zsinata lett a megújított erdélyi szervezetnek hamarosan az I. gyulafehérvári zsinat, melyet mint már említve volt 1565 második felére terveztek, csak Blandrata kérére halasztottak el s került a sor megtartására 1566-ban. Annak ellenére, hogy tényleg generális zsinatnak szánták és ilyennek nevezi Blandrata imént idézett levelében, nem mentek el erre a szászok. Így a zsinaton kizárólag a két magyar szuperintendencia vett részt, ahol a tiszántúliak a Blandrata és Dávid által felszínre dobott antitrinitarizmus első jelentkezésére a megingott egység helyreállítása kedvéért különleges előzékenységet tanúsítottak. Ettől kezdve a tiszántúliak és Erdély magyar egyházai közös címükben erdélyi magyar egyháznak nevezik magukat a szászoktól megkülönböztetésül.¹⁰⁹ A helyzet jellemzésére említsük meg, hogy Blandratának tényleg az volt a meggyőződése, mi nek még a zsinat előtt kifejezést adott, hogy meg tudnak egyezni. »Nunc est tempus concordandi et in unum conveniendi« — írta barátjának, Paulinak, fenti levelében még az eseményeket megelőzően.¹¹⁰

Dávid számára azonban nem volt megállás, sőt társaival együtt hamarosan túlment a Gyulafehérváron megvont korlátokon. Méliusz erre felbontotta a velük való közösséget és szervezetének kiépítésébe fogott. A maga területét kívánta mindenekelőtt az erdélyiekkel szemben elhatárolni, azután erős fegyelembefogni, — ezt a célt szolgálták az 1567-iki decemberi zsinat és az annak nyomában létrejött intézkedések. Az eretnekeket, Servet

¹⁰⁹ A gyulafehérvári káté címe: R. M. K. II. köt. 99. sz.

¹¹⁰ Wotschke Th.: D. Briefwechsel d. Schweizer mit den Polen (Leipzig 1908.) 268. l.

követőit kerülni kell, — hirdeti írásaiban, — jeléül annak, hogy semmiképen nem volt hajlandó fenntartani tovább Dávidékkal az eszmei közösséget. Tiszántúl és Erdély egyházainak egységét a legnagyobb veszély fenyegette, mely a fejedelmi udvart ismét arra készítette, hogy most a »magyar egyház« kebelében kezelt hitelvi különbségeket kíséreljék meg újabb generális zsinatokon és alkalmi hitvitákon kiegyenlíteni.

Nem mondhatjuk, mintha ezekben az eseményekben János Zsigmond túlzottan Dávidék pártján lett volna. Szemelláthatóan az országgyűlési végzések és határozatok keretein belül igyekezett maradni, — habár ezeket kétségkívül jórésztben Dávidék sugalmazták. Előtte, valójában, közömbös lehetett, vajjon a felmerült problémák az orthodoxia vagy az antitrinitárizmus javára végződnek-e győzelemmel? János Zsigmondban csak az »unum corpus christianum« középkori jogelvének protestáns színezetű képviselőjét látjuk fejedelmi tisztének teljesítése közben. Nézetünk mellett az elmondottak után, — ha az eddigi történelmi értékelésekkel ellenkezik is, — de megmaradunk!

János Zsigmond uralkodásának végén a hivatalos erdélyi egyházpolitika szerint úgy alakult a helyzet, hogy az *erdélyi protestáns egyház külső alkotmányi egysége helyre lett állítva*. A szászok hitvallásuk alapján külön egyházi alakulatban tömörültek, míg a magyarok Erdélyben és a kapcsolt részekben a kolozsvári vallás tág fogalmában egyetlen egyházat alkottak volna, — úrvacsorai téren meg is volt ez az egység, — de Méliusz a Szentháromság kérdésében felmerült doktrinális különbségek miatt ezt elismerni nem volt hajlandó. Ellenben, bár Dávidot és a vele egyetértőket rendületlenül eretnekeknek tekintette, valójában a hitelvekben merev magatartásán és szenvedélyes hangnemben tartott írásain kívül, amely miatt a fejedelem kancellárja útján meg is intette,¹¹¹ ellenük sem egyházjogi, sem egyházalkotmányi téren nem tehetett semmit. Annál kevésbbé, mert az erdélyi országgyűlés a dogmatikumokat ismételt végzéseivel egyházpolitikai szempontjai közül kikapcsolta akkor, amikor az »evangélium« *hirdetését szabaddá tette*. Ugyanannak az egyházpolitikának, mely 1564-ben közigazgatási egységet teremtett az egyházak között, lett ez a végzés az események folytán természetes következménye. Nem az antitrinitárizmust ismerte el tehát az 1568-

¹¹¹ M. P. E. A. VIII. évf. 157—8. l.

vagy az 1571-iki törvényekkel, hanem az »evangélium« tágkörű értelmezésével egyházpolitikailag közömbösítette a surlódási felületeket a fennálló hitvallások között. János Zsigmond korai halála a kérdésben rejlő szervezeti problémákat éppen emiatt megoldatlanul hagyta.

Mielőtt ezt a korszakot lezárnánk, szükségesnek látjuk foglalkozni még azzal a kérdéssel, vajjon van-e megfelelő támaszunk arra a megismételt állításunkra, hogy az erdélyi magyar archidiakonátusok a szatmárvidékiekhez és a szászokhoz hasonlóan ugyancsak nyolctagú széniorokollégiummal szervezkedtek?

A legelső, szász viszonylatban már érvényesített, egyházszervezeti emlékünknél, a kolozsvári »Consensus« szerint az 1557-iki kolozsvári zsinaton résztvett a gyalui dekanátus, továbbá a küüllői, telegdi, belsőszolnoki, dobokai, tordai és kalotaszegi archidiakonátusok képviselte, vagyis összesen hét. Valakinek jelen kellett lennie a kolozsi archidiakonátus részéről is, mert Alesius kifejezetten annak csak egyik dekanátusát képviselte. Kolozs képviselőjét a kolozsvári papok valamelyike vihette, talán a szénior néven szereplő Heltai, mert Dávid csak hónapokkal utóbb lett szuperintendens.¹¹² Pokoly elmaradtakat vélt feltételezni, így többek között a hunyadi archidiakonátust, mint ahol 1559-ben Károlyi Boldi Sebestyén, a zsinat idején még a Szatmárvidék szuperintendense, volt archidiakónus.¹¹³ Ami azonban nem bizonyítja, hogy már két évvel előbb is protestáns érzelmű vezetősége volt Hunyadnak. Körülbelül ebben találjuk meg az elmaradtakra a magyarázatot, mert csak onnan lehetett képviselte az erdélyi magyar vármegyék protestáns egyházainak, ahol a protestantizmus túlsúlyra jutott. Ez a szám hét archidiakonátust mutat, ebből is egyet Kalotaszeg adott a váradi dioecesisből.¹¹⁴ A nyolcadik egységet a gyalui dekanátus szolgáltatta.

A zsinat után évtizedekig nincs pontos emlékünknél az erdélyi archidiakonátusok protestáns vezetőségeinek, illetőleg egyházvidékeinek összeállításáról. Közben pedig egyházközigazgatási szempontból bizonyos területi módosulásoknak kellett végbemenniük.

¹¹² Schullerus i. m. 216. l.

¹¹³ Pokoly i. m. V. köt. 207. l.

¹¹⁴ A kalotaszegi archidiakonátust a váradi dioecesisből még Fráter György csatolta az erdélyi püspökséghez.

Már a szászokkal közösen szervezkedett magyarok Alesius és Károlyival élükön magukkal vihették Dávid szervezetéből legalább a gyalui dekanátust, valamint a hunyadi archidiakónátust. A gyalui dekanátus sem az unitárius, sem a református emlékekben nem jön többé elő, Hunyad neve pedig csak református részen maradt fenn, amelyet ők hódítottak vissza a szászoktól szervezetük számára.¹¹⁵ A Dávid Ferenc vezetése alatt 1563-ban a tordai zsinaton szervezkedett református magyaroknak mindenesetre e két egyházvidék nélkül kellett területi beosztásukat újrendezniük.

Bizonyos mértékig kisegítenek bennünket a későbbi adatok. A reformátusok birtokállománya, Pokoly szerint, a század végén a hunyadi, széki, marosi, gyulafehérvári, kolozskalotai, enyedi, udvarhelyi, küllői és sepsi egyházmegyék lettek volna, a sajói és tekei szász káptalanokon kívül. Az unitáriusok jegyzőkönyve alapján készült összeállítás szerint pedig 1594–99 között a belsőszolnoki, tordai, kolozsi, marosi, küllői, gyulafehérvári, kalotai, majd az udvarhelyi és sepsi lettek volna unitárius egyházmegyék.¹¹⁶ Ezek szerint közösen megőrizték a század végéig a marosi (telegdi) és küllői, továbbá a Kolozsváron még nem szerepelt gyulafehérvári és udvarhelyi, — míg csak unitárius részen a belsőszolnoki, tordai, kolozsi és kalotai régi egyházmegyék eredeti vagy igen korai nevét. Ezeknek kell Dávid szervezeteiben bizonynyal a legrégibbnek lenniük, mert a területek nevét évtizedeken át fenntartották.¹¹⁷ Számuk a mindkettőben még szereplő sepsitől eltekintve nyolc, mely utóbbiról az a nézetünk, hogy csak Alesius korában csatlakozott a vármegyei szervezetekhez.

Az itt felsorolt nyolc egyházmegye, vagyis a marosi, küllői, belsőszolnoki, tordai, kolozsi, kalotai, valamint a gyulafehérvári és udvarhelyi, lehettek a század hatvanas éveiben az erdélyi magyar szuperintendencia egyházmegyéi kisebb-nagyobb

¹¹⁵ V. ö. Pokoly i. m. V. köt. 217., 226. l.

¹¹⁶ U. o. 225, 233. l.

¹¹⁷ Kellő történelmi adatok hiányában — az erdélyi Névkönyvekben közöltek ellenére — az antitrinitárius és egyéb alakulatok egyházmegyéinek számát és határait illetően olyan nagy az eltérés történéseink megállapításai között, hogy ez a körülmény egymagában igazolja, miszerint 1560–1580 között pontos helyzetképet adnunk lehetetlen. Ezért voltunk kénytelenek tradicionális természetű bizonyítékokat felhasználni a helyzet hozzávetőleges megállapítására.

határrészekkel más, korábban önálló, területekből. A csak református névsorban szereplő Hunyad egyházvidéke Károlyi Boldi Sebestyén halála után csatlakozhatott, ezért nem lett önálló unitárius egyházvidékké sohasem, amint nem is maradt fenn innen az unitárizmusnak semmi nyoma. Az enyedi ref. egyházmegye a tordaiból vált ki.¹¹⁸ A kolozs-~~kalotai~~, továbbá a széki ref. egyházmegyék kétségkívül már a Báthoryak korából valók, mint amelyek korábbi önálló területek összevonásából keletkeztek a református szervezetek kialakulásakor, miután egy részük az unitáriusoktól különvált. A folyamat láthatólag ugyanaz, ami a magyarországi részeken. A szénior~~kollégiumot~~ a reformáció első évtizedeiben elsősorban a kiszemelt vezető személyiségekből alakították meg, akiket azután bizonyos egyházvidékeknek élére állítottak, minek következtében az egyházvidékek önállósága és határa időnként módosult. Nem is lehetett másként, mert a theologiai felfogások változása elsősorban a vezetőférfiak cseréjét vonta maga után. Ahogyan a szuperintendensek változtak a hitelvi álláspontok törvényes elismerése után, akként változtak az illetékes szénior~~kollégiumok~~ összetételei és velük a széniorátusok határai.

Mindezek után nincs semmi kétségünk abban, hogy egészen 1563-tól fogva 1580 tájáig Dávid egyházmegyéi s velük a szénior~~kollégium~~ vezetőtagjainak száma Erdélyben nyolc volt, mint a szatmárvidékieknél, illetve a szászoknál a reformáció elején.

Itt kell szólnunk még Erdély magyar egyházainak szervezetére vonatkozó kutatásainkban az imént említett sepsi egyházmegye szerepéről. Erről a területről ugyanis az a nézetünk, hogy elsősorban földrajzi helyzete, de egyéb körülmények folytán bizonyosfokú önállósággal rendelkezett a 16. század folyamán.

A kolozsvári nemzeti zsinaton szerepelt ugyan a székelyek részéről egy archidiakónus, Hunyadi János teremi lelkipásztor, akinek egyházvidéke alatt Pokoly a telegdi archidiakonátust vélte. Ennek a területéből alakult ki tényleg később a marosi és udvarhelyi széniorátus. A jelek szerint azonban a székelység egy része csak a század hatvanas éveiben lett protestáns, mert a tordai országgyűlés egyik határozata 1563-ban a székely

¹¹⁸ Pokoly i. m. V. köt. 228. l.

protestantizmus kezdetleges állapotairól tanuskodik.¹¹⁹ Csik sohasem lett protestáns, ellenben egészen sajátos szellemben és formákban őrizgette évszázadokig katolikus hagyományait. Háromszék reformátorának pedig legfeljebb azt a László nevű archidiakónust kell tartanunk, akiről 1569—70-ből van emlékezésünk.¹²⁰ Legalább jellegzetes, hogy amikor már szerte Erdélyben a magyar vármegyék területein széniorok igazgatják egyházvidékeiket, ez az egyházi férfiú még mindig archidiakónusnak írja magát. Első renden annak jelöl, hogy nem tartozott közéjük.

Ezen a területen alakult ki a *Rikánbelüli közösség* különleges világi és egyházi privilégiumokkal.¹²¹ Az első fejedelmi okirat ugyan Bethlen Gábertől származik, de igazolja, hogy náluk korábbi helyi jogszabályok éltek, amiket végre megerősíteni kellett. Ebben a közös szervezetben együtt voltak unitárius és református papok, ami kétségtelenül annak maradványa, hogy az előbbiekre nem tudta már kiterjeszteni a 17. század elején egyházkormányzati hatalmát az unitáriusok vezetősége, mert reformációja elején, még Dávid Ferenc idejében, az egész egyházvidék független volt. A sepsi egyházvidék ezt az önállóságát legelőbb csak Alesius idejében adhatta fel, amikor az ő szervezetének lett alkatrésze. Úgyhogy az unitáriusoknak csak a 18. században alakult itt külön egyházmegyéje háromszéki néven. A sepsi egyházmegye hiányzott tehát Dávid Ferenc szervezetéből és nélküle alkották meg az unitáriusok a maguk vezetőségét 1580-ban is.

A *kibontakozás (1571—80)*. Jóllehet Bathory István megerősítette a János Zsigmond korában hozott vallásügyi törvényeket, az erdélyi egyházpolitikában egészen új irányzatot kezdeményezett. Ennek az új politikának kiindulópontja az ágostai hitvallás kötelező elfogadtatása lett, melynek a különféle egyházi csoportok számára teljesen új helyzetet kellett teremtenie. Legkönnyebben a szászoknál érhetett vele célt, azért alig került a trónra, 1571 szept. 9-én tartott zsinatukon, Medgyesen, tudtul adta nekik azt a készségét, hogy ezt a hitvallást számukra megerősíteni hajlandó, ha valamennyien aláírják.

¹¹⁹ U. o. V. köt. 209. l.

¹²⁰ U. o. 207, 232. l. Bod P.: Hist. Eccl. I. köt. 301 l.

¹²¹ Péter Mózes: A rikánbelüli közösség ismertetése és rövid története. (Sepsiszentgyörgy, 1909.)

Ezen a szász zsinaton — mondja a szász krónikás — megjelentek bizonyos számmal olyan magyar lelkipásztorok is, akik az unitárius hitelvekkel nem értettek egyet, illetve egyrésze az úrvacsora kérdésében sakramentárius volt. Erre a hittételre vonatkozó fenntartással aláírták azonban ők is úgy az Augustánát, mint annak Apológiáját. Ennek a lépésnek azután nevezetes következményei lettek még magán a zsinaton. A megjelent magyar lelkészek a maguk számára Alesius személyében szuperintendenst választottak, akit nemsokára Báthory erdélyi magyar szuperintendensnek ismert el.

Sajátságos módon ezt a szuperintendenst a magyarok a szászok szavazataival, — vagyis az ő zsinatukon, — szerették volna megválasztani, mint magyar szuperintendenst. Másszóval ugyanaz a törekvés észlelhető ismét, mint Alesius első megválasztásakor, azaz egyesek vissza akarták állítani az 1560-iki helyzetet, vagy — helyesebben — Báthory segédletével folytatni. A most itt félreérthetetlenül kifejezésre jutott és fennmaradt kívánság megerősíti azt az állításunkat, hogy Alesius első megválasztása alkalmából a szászok kollégiumában lett voltaképpen magyar szuperintendens.

A szászok viszont maguk között tanácskozáni, most elutasították ezt a javaslatot, — közben a külön tanácskozó magyarok megválasztották Alesiust! Szemmelláthatólag túlsúlyra jutott mindkét részről a korábbi állapot iránt az ellenszenv, sőt végül is kiemelték a szászok kollégiumából a még benne helyet foglaló Alesiust.¹²²

A fordulatot az erdélyi egyházpolitikában csak a fejedelmi udvar maga kezdeményezhette. A meglevő törvényes kezekben erre különösebb szükség nem volt, mert elvileg Dá-

¹²² *Teutsch*: Synodalverhandlungen, 124—5. l. Az utóbbiakra érdemes közölni a szász feljegyzés teljes szövegét: »Fuerunt etiam Megyes congregati pastores Hungarici, qui nondum seducti erant in errorem Arianorum, ex quibus cum nonnulli essent sacramentarii, cupiverunt se instrui et promiserunt emendationem. In aliis autem omnes articulis confessionis et apologiae Augustanae confessionis subscripserunt. Commendatum erat autem pastoribus Saxonis, ut suis suffragiis eligerent superintendentem nationis Hungaricae. At dum pastores deliberant et reponendam esse hanc electionem in arbitrium pastorum Hungaricorum, ipsi sibi elegerunt in superintendentem dominum Dionysium Alesium, qui erat pastor ecclesiae Feneschensis prope Claudiopolim, cum et antea functus esset eodem officio.

vidnak, mint eddigi magyar szuperintendensnek, nem volt joga beleavatkozni addig sem papjainak vallási nézeteibe. Erre az időre azonban Dávid Ferenc is megmutatta, miként értelmezi az 1568. és 1571-iki törvényeket? A történetek egyébként valószínűleg kielégítették úgy a szászokat, mint magát az udvart, mert utánna minden úgy ment, mint a karikacsapás. Alesius udvari pap lett, majd elismerte erdélyi szuperintendensnek a fejedelem.

Az eseményeket tárgyaló íróink azt állítják, hogy Báthory ezidőtájtban megfosztotta volna Dávid Ferencet szuperintendensi tisztétől, aminek azonban nincs semmi nyoma adatainkban. Ha Báthory ilyen formában járt volna el Dáviddal szemben, úgy ő maga és tábora nem folytathatta volna életét abban a mederben, mint addig. Dávid ugyanis folytatólag betölti tisztét, zsinatokat tart, széniorai vannak, akiket időnként szabályszerűen egybehívott stb. mégha csak a »vele egyetértők«-ről, illetve a »megfeszített Krisztus« szolgáiról van is szó hivatalos írásai-ban. Ezeket a kifejezéseket már János Zsigmond életében használta. Az egész erdélyi egyházpolitika sajátyszerűnek mutatkozó állapotát megmagyarázhatjuk abból, hogy az új fejedelem *Dávidot egyszerűen nem erősítette meg szuperintendensi tisztében*, — lévén az voltaképpen mindenkor a fejedelem helyettese egyházi ügyekben, — ellenben megkapta ezt a megbízást Alesius, akit bármennyire kisebbség, mégis a magyar vármegyéből való papok választottak azzá az ágostai hitvallás befogadásával egyidejűleg, mely cszerint *egyedüli törvényes alappá* lett Báthory uralma elején.

Erre a jogi állapotra mutatnak azok a törvényes intézkedések, melyek hamarosan következtek. Az 1572-iki tordai országgyűlés egyik cikkében a szuperintendensről és egyszerűen Dávid Ferencről van szó egyidejűen, akiket a fejedelemnek valamely innováció esetén fel kell kérdeznie. A következő évben hozott végzés szerint pedig már kifejezetten csak »két« szuperintendens és a melléjük vett némely tudós személyek illetékesek ilyen alkalommal véleményadásra, miután időközben megválasztották és Báthory megerősítette az új szász szuperintendens-t. Ugyancsak Dávid valóperében fejedelmi utasításra a két szuperintendens bírói széke mondott ítéletet és nem az

unitáriusok széniorollégiuma.¹²³ Ugyhogy Báthory uralkodása elején ezek szerint az unitárius papság szervezete csak megtűrt, de nem elismert frakció lett, mert ebben a formában dogmatikai szempontból törvényesen elismerve nem volt addig még Dávid tábora, — tehát sem 1568, sem 1571-ben, ahogy annak megfelelően értelmeztük a törvényt. Ha a másik pártnál lényegesen nagyobb volt is szervezete, 1571 óta Alesius valójában a magyar szuperintendens.

Dávid Ferenc a maga részéről alkalmazkodott a dolgok ilyen fordulatához. Mindjárt a szászok megyesi zsinata után Marosvásárhelyre általa meghirdetett zsinat meghívójában nyilatkozik a történekről. Inti hveit hűségre és kitartásra, a zsinatot egybehívja »*autoritate per vos hac in parte mihi attributa*«. ¹²⁴ A fejedelmi jogal szemben az egyház jogára hivatkozik, mely őt vezéri tisztre kötelezte és ezen az alapon kívánt tovább működni.

Más oldalról kétségtelen, hogy most már Alesius semminő formában nem volt a szász univerzitás tagja, de hol volt akkor az ő szervezete? Erre a kérdésre nagyon szeretnénk felelni, mint ahogyan korábbi történetíróink is szerettek volna. Mert Báthory István uralkodásának első éveiben az a saájtszerű jelenség mutatkozik egyházalkotmányi viszonylatban, hogy az erdélyi magyarságnak volt egy fejedelmileg megerősített szuperintendense, eleinte bizonyosan igen hiányos keretekben és volt egy meg nem erősített szilárdan kialakult egyházszervezeti formák között. Annak a feltevésnek, mintha Alesius az egész magyar szervezet átvétele mellett gyakorolta volna a maga jurisdikcionális hatalmi körét, — semmi bizonyítéka nincsen. A Dávid által összehívott zsinatokon soha meg nem jelent, hogy azokon elnöki tiszttét ellássa esetleg, amire pedig mint magyar szuperintendensnek megerősítése után joga lett volna. A szuperintendens az erdélyi fejedelem »*summus episcopus*«-i tiszttét gyakorolta, amit az antitrinitáriusok is mindenkor elismertek. Dávid kétségkívül érezte ennek a helyzetnek megoldatlan és különös voltát, úgyhogy gyakori aggodalmaskodását az inno-

¹²³ A válóperben hozott ítélet közölve Bodnál i. m. I. köt. 347—9.
1. A per megindulása előtt még nem volt elismerve az unitárius egyház.

¹²⁴ Pokoly i. m. IV. köt. 43. l.

vációs törvényekkel szemben részben ennek számlájára kell írunk.¹²⁵

Meggyőződésünk szerint Alesius eredményes működésének viszont legfőbb akadálya nem a szentháromságellenes irányzatban rejlett, hanem az úrvacsorai felfogásban. Az erdélyi magyar papságnak jórésze kétségkívül követte volna őt, amint követte már Sándor Andrást, majd Göcsi Mátét, — ha nem lett volna az Augustana híve. A magyar papságot elsőrenden nem az antitrinitarizmus, hanem a helvét úrvacsorai tanítások tartották vissza Dávid táborában. Akik aláírták az Augustánát 1571-ben a magyarok közül, az úrvacsorára utaló fenntartással tették egyesek, amint láttuk. Jellemző, hogy sem a szászok, sem a fejedelmi udvar nem találtak ebben az állásfoglalásban semmi rendkívülit, mert úgy látszik ezen a ponton elnézőnek kellett lenniük. Maga Alesius különben személyes meggyőződését az úrvacsoráról annyira nem élezte ki sohasem, hogy történetíróink néha egyenesen református szuperintendensnek vélték.

Sajnos, nem rendelkezünk világos adatokkal, amelyek közelebről megjelölnék, vajjon melyik területen és milyen kerektek között gyakorolta mégis Alesius szuperintendensi jogkörét? Egyetlen megbízható adatunk van, ahonnan egyházkormányzati tevékenysége felől némi tájékoztatást nyerhetünk, — ez a sajoin és tekei káptalan privilégiális levele.¹²⁶

Ami ugyan csak később lett belőle, mert a szászok ebből is kiváltságot csináltak maguknak. Ezek a privilégiumok ugyanis lényegileg nem mások, mint Alesiusnak egyházszervezeti rendelkezései, melyeket hivatalbalépését követően adhatott ki.¹²⁷ Nevezhetnénk Alesius kánonainak, mert más lehetőség nem állván rendelkezésére, rendelet formájában adta őket közre. Ebből egy példányt kiadott az általa létrehívott sajoin és tekei káptalan részére, amit Báthory Kristóf idejében már felhasználtak a szászok arra, hogy fejedelmileg megerősítsék és egyházaik szervezetét az abban foglalt kezdetleges és hiányos intézkedésekhez lerögzítsék a maguk önkormányzatának annál nyomatékosabb biztosítása végett.

¹²⁵ Jakab Elek i. m. 208. l.

¹²⁶ Bod P. i. m. I. köt. 288—92. l.

¹²⁷ Zoványi közlése szerint (Magyarországi szuperintendenciák a XVI. században, 23. l.) »statuta et articuli pro ecclesiis hungaricis eis-que conjunctis saxonibus« címmel is fordulnak elő.

E kánonok elsejének tartalma szerint Alesiusnak a szász szervezetek mintájára káptalanjai lehettek a magyar vármegyékben. Vezetőiket a szászokhoz hasonlóan dékánoknak hívták. Ugyanígy nevezik a gyulafehérvári első papot 1584-ben,¹²⁸ ami ebben az időben már nem lehet véletlen. Akármilyen kevésbé bizonyító erejűnek, sőt a sajói és tekei szász káptalanok esetében kizárólag csak ezek részére vonatkozóan mutatkozhatnak is a szóbanforgó kifejezések használata, az egész életében szász hatás alatt élt Alesius egyházkormányzati módszereinek és törekvéseinek itt véljük a kulcsát megtalálni. A szász reformáció a magyar archidiakonátusokon belül önálló szervezetének kiépítésére a szász dekanátusokat használta fel. A magyar archidiakonátusok területén és keretében már a katolikus korban önálló életműködést folytató szász dekanátusok a protestantizmusra átmenet idején egyszerűen kivonták magukat az archidiakonatok felügyelete alól. Módot nyújtott erre a magatartásra privilégiumaik ismételt megújítása, már korábban lehetővé vált külön gyűlésezeik, — egy napon önálló és egységes szász szervezatként állhattak a világ elé! Körülbelül ezt a példát akarta utánozni Alesius, amikor a veletartó papokból Dávid szervezeteinek hiányos vagy alkalmas pontjain kisebb szervezeti egységeket, — a dekanátusokat — hívta életre. Mint fejedelmi hatalommal támogatott szuperintendensnek ehhez nemcsak joga, de módja is volt. Azon a jogcímen, amellyel — talán a szász bajtársak külön óhajára is — a sajói és tekei káptalanokat létrehívta és kivette Dávid széniorainak fennhatósága alól (amint az szuperintendensi tisztéből egyébként is következett), alakíthatott kisebb egységeket más területeken is. Ahol csak némileg lehetőknek mutatkozott, illetve erre a célra megfelelő számú papot vagy gyülekezetet tömöríthetett. Ekként lehetett a gyulafehérvári antitrinitárius széniorátus területén a gyulafehérvári első pap dékánná, mely név azután rajtamaradt. Ezzel megmagyarázni tudnánk azt a folyamatot, mely egyházkormányzati úton Alesius idején már megindult és halála után a református úrvacsorátant valló trinitárius püspökök alatt már nagyobb egységek, református széniorátusok kialakulására vezetett azokon a területeken, ahol néhány évvel előbb még Dávid széniorjai egyedül uralkodtak.

¹²⁸ R. M. K. III. köt. 212. l.

Viszont az a körülmény, hogy kánonait rendeleti úton becsátotta közre, elárulja, hogy keletkezésükkor még nem sok »káptalan« tartozott jurisdikciója alá, mert ellenkező esetben bizonyosan zsinati rendelkezéssel tette volna kötelezővé használatukat. Az is valószínű, hogy a voltaképpen szomszédos, egyenkint csekélyszámú gyülekezetből álló, saját és tekei százkáptalanokból sem csinált volna kettőt, ha nem a dékánok számanak szaporítására lett volna elsősorban szüksége jurisdikcionális kormányhatóságainak kiépítésénél. Amiből az is következik, hogy Dávid tábora eleinte nagy többségében keményen ellenállt és nem akart behódolni Alesiusnak. Az innovációra vonatkozó, szinte évenként megújított törvényeknek egyik célzatát is ebben látjuk. Ha lehetett volna Alesiusnak már ez évek alatt valamely módon többséget teremteni, akkor alighanem az Augustana lett volna az innováció mértéke, mert így is tisztán kivethető, hogy az évek haladtával ez a fogalom némileg módosult.

A Szentháromság hívó irányzat terjeszkedését meggyorsította az antitrinitárizmus törvényes elismerése még Alesius idején 1576-ban. Szerepet játszott benne bizonyára az unitárius főurak közbenjárása, de méginkább a külpolitika. Báthory 1575 végén lengyel királlyá választva, kedvező benyomást keltett a lengyel sociniánusok körében az az intézkedése, amellyel az országgyűlés 1576 január 28-án elismerte Dávid szuperintendensi tisztét a vele ugyanazon hitfelfogáson levők felett, vagyis vele együtt az önálló unitárius egyházat. Utánna nyomban meg kellett indulnia annak a folyamatnak, mely az egyházközségeket Szentháromság hívó és ellenes csoportokra különítette el.

A határozat maga döntő jelentőségű az erdélyi egyházpolitikában. Ekkor szakított először a fejedelmi politika az egységes nemzeti egyház eszméjével és ismerte el a dogmatikai alapokon nyugvó egyházak szervezeti különállását. Amivel ugyan ismét csak a fennálló helyzetet szentesítette, de a következményeket még mindig lassan és az eddigi valláspolitikai szellemében igyekezett levonni.

Maga Dávid szintén nehezítette a helyzetet, mert a szétválás alkalmát, úgy látszik, arra akarta felhasználni, hogy szervezeteibe több gyülekezetet vigyen magával, mint amennyi hozzátartozott.¹²⁹ Amivel szemben Alesius jogait a néhány hónap

¹²⁹ Pokoly i. m. I. köt. 258—9. l.

mulva tartott kolozsvári országgyűlés védelmezte meg, egyúttal Dávid zsinattartási jogát Kolozsvárra és Tordára korlátozta. A következő évben pedig még további megszorításokat tett az unitárius egyházzal szemben. Kimondta, hogy Alesius utódja, Sándor András, mindenütt szabadon végezheti az egyházlátogatásokat, még a másvallásúak gyülekezeteiben is (természetesen a magyarság körében), míg Dávid Ferenc csak zsinatot gyűjthet egybe. Legalább szorosan így kell értelmeznünk a törvény rendelkezéseit. Ennek a határozatnak nyomán kerültek volna a református püspök fennhatósága alá a háromszéki unitárius ekkleziák, — mondja Bod Péter.¹³⁰

Ez az adata pedig valójában többet tartalmaz, mint amennyit mond. Előzetesen rámutattunk arra, hogy a Háromszék területén alakult sepsi archidiakonátusnak nem lehetett semmi közössége még Dávid Ferenc szervezetével, mert egyrészt ennek alapvetésénél későbbi alakulat, másrészt különleges földrajzi helyzete megnehezítette a többi székely székekkel való összeköttetését. Ez az utolsó körülmény kihatott a későbbi időkben is az erdélyi egyház tömbjével létesített kapcsolataira. A sepsi archidiakónus ennél fogva mintegy az összesség nevében látta el az egyházi felügyeletet az egész Háromszék felett. Ez a háromszéki probléma magja.

A középkorban ez a terület két archidiakonátus között oszlott meg. A sepsi szék a fehérvárinak volt egyik dekanátusa, a kézdi szék viszont önálló archidiakonátus volt.¹³¹ A reformáció uralomra jutásával a helyzetnek módosulnia kellett. A fehérvári archidiakonátusnak két szélén, a keleti és nyugati végén voltak csak magyar dekanátusok, amott a sepsi, emitt a gyulafehérvári, középen a szász dekanátusok kiváltak belőle, amikor külön szervezkedtek. Aminek következtében már 1556 előtt felbomlott a gyulafehérvári archidiakonátus, mely okból hiányozhattott a kolozsvári nemzeti zsinaton, mint önálló egyházvidék. A magára maradt sepsi szék reformációja elején archidiakónust állított egyházai élére, akit 1570 táján az említett László személyében ismerünk. A kézdi archidiakonátusban viszont a korábbi dekanátusi szervezetek maradtak fenn, és pedig a kézdi, melynek vicearchidiakónusáról 1556-ból tudunk,¹³² valamint az orbai de-

¹³⁰ Bod P. Szmírnai szt. Polikárpus, 30. l.

¹³¹ Ortúy Tivadar i. m. II. köt. 637—40, 645—7. l.

¹³² Pokoly i. m. V. köt. 233. l.

kanátus, melynek vezetője még 1634-ben is dékánnak írja magát.¹³³ Mindenesetre már 1570 körül készen lehetett Háromszék protestáns szervezete egy archidiakónussal és két dékánnal az élén.

Ezt a szervezetet, az orbai dékánnak évtizedeken keresztül megőrzött nevéből következően, hármass tagozódásban bekapcsolhatta már 1570 után valamikor Alesius a maga szervezetébe. A fejedelmi hatalom szintén nyomást gyakorolhatott rájuk, miután addig sehová sem tartoztak. Ezen a címen nem lettek, hanem maradtak Sándor András idején, mint Alesius jogutódjának, neki alávetve a háromszéki egyházak és bennük az unitáriusok. Bod Péter megjegyzése ebben az alakban őrizte meg az egykori változás emlékezetét. Ami kiindulópontul szolgálhat Alesius szervezeteire vonható következtetéseknek. Hatalma alatt maradt ugyanis szuperintendenssé választásakor kétségkívül a gyalui dekanátus, nem kevésbé a hunyadi archidiakonátus még a közös szász-magyar szervezetből. Maga kelthette új életre a gyulafehérvári dekanátust, amint megalkotta a saját és tekei káptalant. A sepsi, kézdi és orbai székek csatlakozásával végezetre két archidiakonátus és hat dekanátus tartozott szervezetébe. Együtt szinte nyolc egyházvidék, mely ebben az összeállításban következtetésünk eredménye ugyan, mert összetartozásukra semmi adatunk nincsen. Egyébként nagyon rövid ideig állhattak fenn ebben a csoportosulásban, de valahonnan végül is kellett Alesiusnak szénior-kollégiumának lennie, amelynek segítségével jurisdikcionális jogkörét gyakorolhatta. Elvégre David Ferenc válóperében sem ítélezhetett egymaga, hanem külön bírói széke lehetett neki is, mint a szász szuperintendensnek volt évtizedek óta.

Sándor András, majd Göcsi Máté idejében a református szervezetben tömörült magyarok egyházvidékeiről biztos támponttal még kevésbé rendelkezünk. Az átalakulás, illetve a papok és gyülekezetek átállása az unitáriusoktól a református táborba csak 1577 után ment végbe nagyobb tömegekben. David Ferenc életében még zsinatainak tekintélyes számú résztvevőiről tudunk. Az élete végén ellene indított innovációs perlezejtése alatt és után következett el az unitarizmus jelentősebb bomlása. Alig egy évtized alatt ismételt nagy változásoknak

¹³³ U. o. 235. l.

kellett azért bekövetkezniük a református egyházak közigazgatási beosztása körül, már ez okból is.

A sajói és tekei káptalant a református egyház már nem illesztette bele szervezetébe önálló egység gyanánt, mégha mint vármegyei területen alakult szász dekanátusokat meg is tartotta a maga hatalmi körében. Egyeztek ezzel a szászok törekvései, azért erősítették meg Alesius kánonait, mint priviligiumot, a maguk számára már Báthory Kristóffal. Ennek ellenére 1577 után valamikor már tizenkét széniorátussal kellett bírnia a magyar református egyháznak, mert Tiszántúlon ezidő tájra tizenkettőre emelt széniorátusok száma megkívánta a paritást az erdélyiekkel.

Amint korábbi fejtegetéseinkből láttuk, az erdélyi és partiumi magyar egyházak között már a század hatvanas éveitől fogva — Méliusz erdélyi szuperintendensi tiszte mellett — még bizonyos szorosabb egység szövődött a szászok elkülönülése után. Ez az egység kifejezésre jutott abban, amikor Dávid és Méliusz szervezete együtt 12 tagot, míg a szászok egymagukban szinte 12 tagot adtak a közös erdélyi egyház vezetőségébe. Az antitrinitárizmus erősödésével Méliusz megszakította ugyan az érzelmi kapcsolatokat, de szervezetének képviselőjével mégis mindig megjelent az erdélyi generális zsinatokon, olyankor is, amikor a szászok távortartották magukat. Alesius a maga szervezetét hasonlóan Károlyi Péternek még négytagú széniorokollégiumához simulva alakította meg azzal a nyolc taggal, mely egyházvidékeinek élén állt.

Amikor a szatmárvidékiek csatlakozásával a tiszántúliak széniorokollégiuma tizenkét tagra növekedett, viszont Dávid tábora 1576-ban az országgyűlési törvényhozás útján különálló egyháznak elismertetett, sőt Alesius után a magyarok helvét hitfelfogású szuperintendenst kaptak, az erdélyi reformátusoknak módosítaniuk kellett szervezetükön. Akként, hogy most már kizárólag ők alkothattak a tiszántúliakkal közös hitelvi alapon nyugvó egységes szervezetet, tehát széniorokollégiumuk tagjainak számát hasonlóan tizenkettőre emelheték. Aminthogy az unitáriusok szintén megalkották 1579-ben konzisztóriumukat 24 taggal,¹³⁴ valamint a szászok időközben a sajói és tekeivel

¹³⁴ *Jakab Elek*: Dávid Ferenc emléke. 241. l. Zoványi (Magyarországi szuperintendenciák a XVI. században, 40. l.) írja, hogy már a

Dr. Miklós Ödön : A magyar prot. egyházalkotmány kialakulása.

ugyancsak 24-re emelték káptalanjaik számát. Másszóval 1580 táján valamennyi erdélyi egyház külön hitvallási alapra helyezkedve, külön-külön rekonstruálta a reformáció kezdetén volt közös szervezetüknek 24 tagú széniorokollégiumát, illetve a szoknál e kollégiális vezetőség alapszervezeteinek számát.

A szorosabban erdélyi református egyház eme tizenkéttagú kollégiumáról, illetve egyházvidékeinek időközben végbement módosulásairól sem rendelkezünk megfelelő támpontokkal. Fentebb láttuk, hogy Pokoly a század végére kilenc széniorátust hozott össze. Néhány évtizeddel később, 1634-ben pontosan tizenkettő volt az egyházmegyék száma,¹³⁵ ami összevetve iménti megállapításunkkal, valószínűvé teszi, hogy e szám eredete még a 16. század nyolcvanas éveibe nyúlik vissza és valójában már évtizedekkel előbb tizenkéttagú volt a széniorokollégiumuk. Időközben milyen területbeosztási változások történtek azonban, utólag megállapítani nem tudjuk. Meg kellett lennie már 1578-ban az enyedi egyházmegyének, amelynek esperese ekkor Koppányi Orbán, a marosinak, hol az esperesek névsora Göcsi Mátétól kezdve állítólag hiánytalan.¹³⁶ A kolozskalotai egyházmegye a gyalui dekanátus kibővítéséből keletkezhetett, a hunyadi, gyulafehérvári, sepsi, kézdi, orbai még Alesiustól jöhettek át. Az 1634-ben szereplő többi négy közül azonban csak háromnak eredetét lehet 1580-ig visszavinni, mert a dési állítólag a széki egyházmegye felosztásából 1624-ben keletkezett.¹³⁷ E szerint közben kellett lennie egy másiknak (talán a kolozskalotai területén?), a tizenkettediknek, amelyet valahová beolvasztottak s így nyomaveszett. Így a tizenkét egyházmegye 1634-ben a következőkből áll: gyulafehérvári, kolozskalotai, enyedi, belsőszolnoki (dézsi), dobokai (széki), marosi, kükküllői, udvarhelyi,

következő évben tizenkettőre szállították le számukat. Az unitárius irodalomban nem találjuk ezeknek az intézkedéseknek közelebbi magyarázatát. Valószínűleg oly módon jött létre ez a 24 tagú konzisztórium, hogy az eredeti nyolc erdélyi egyházvidék széniorai mellé mindenünnen két-két presbitert ebbe a szűkebb egyházi tanácsba bevettek, míg a következő évben az egyházvidékek számát tizenkettőre emelték, amelynek széniorai talán alkalmilag külön gyűléseztek. Nem valószínű, hogy egy év különbséggel olyan mélyreható változást eszközöltek volna, mely a konzisztórium tagjai számának csökkenését eredményezte. Amint azt Zoványi sem tartja lehetőnek.

¹³⁵ Pokoly, i. m. V. köt. 234—35. l.

¹³⁶ U. o. 228, 230. l.

¹³⁷ U. o. 229. l.

sepsi, kézdi, orbai és a hunyadi. Akármint volt a század végén a ref. egyházvidékek eloszlása, a fentiek alapján előttünk szí-
lárdan áll, hogy számuk pontosan tizenkettő volt már akkor!

Az erdélyi protestantizmus szervezeteinek kialakulására vonatkozó vizsgálatainkat összegezve, az eddigről jelentősen el-
térő kép alakult ki előttünk. A protestantizmus szervezkedése
három különböző területen, de közös szempontok szerint
1553—55 között ment végbe, melynek eredménye az erdélyi
nemzeti egyház lett. Ez a szervezet sértetlenül fennállt 1560 tá-
jáig, amikor a szászok Dávid táborának mellőzésével a velük
tartó magyarokkal együtt egy másik közös szervezetet létesítet-
tek. Dávid csoportja viszont legkésőbb 1563-ban Tordán alkotta
meg a maga új szervezetét. Az országgyűlés a következő évben
fejedelmi biztos közbejöttével akként rendezte el ezt az egyház-
politikai szempontból nem kielégítő helyzetet, hogy mindkét
szervezetet a hitvallási különbségek fenntartásával, mint a két-
tőnek közigazgatási egységét, törvényesen elismerte. Időközben
a fejedelem Tiszántúlt, az elszakadt Szatmárvidék helyében
önálló erdélyi szuperintendenciának ismerte el, mely Dávid
táborával egyesült. Ekkor jött létre az erdélyi magyar egyház.
Ez volt a helyzet János Zsigmond haláláig.

Báthory István uralma kezdetén csak azt az egyházi alaku-
latot volt hajlandó elismerni, mely az ágostai hitvallás alapjára
helyezkedik. A szászok és magyarok egy része, — lényegileg
ugyanaz a szász szervezet, mely 1560 óta állt fenn, — a fejede-
lem kívánságára aláírta az Augustánát. Egyidejűleg ebből a
szervezetből a magyarok kiváltak és külön szuperintendenst
választottak Alesius személyében, aki egyházának szervezetét
úgy igyekezett megalakítani, hogy a tiszántúliakkal kongruál-
jon. A fejedelem őt ismerte el szuperintendensnek, Dávidot
viszont mellőzte. Aki azonban egyházától nyert felhatalmazással
tovább működött, mint az erdélyi antitrinitárius tábor vezére.
1576-ban ebben a minőségben végre elismerte a törvényhozás,
amivel az erdélyi egyház hitvallási egységekre szakadt.

Ezidőtől fogva az Alesius vezetése alatt álló magyarokhoz,
illetve miután Sándor András lett a püspöke ennek az alakulat-
nak, mind többen csatlakoztak Dávid táborából azok a lelki-
pásztorok, akiket addig főleg a helvét úrvacsoratan tartott vissza
abban. Úgyhogy Dávid egyháza még 1579-ben szükségesnek
látta meglazult kereteinek újraszervezését, mely egy huszonnég-

tagú konzisztórium létesítésével nyert kifejezést. A ref. egyház viszont, talán még Sándor András püspöksége elején, fel emelte tizenkettőre széniorátusainak számát, hogy időközben a volt szatmári részek csatlakozása után megnőtt tiszántúli egyházkerülettel alkosson egységes ref. egyházat az erdélyi fejedelemség jogára alatt. Ettől kezdve van különálló erdélyi orthodox magyar egyház a tiszántúliakkal együtt, továbbá unitárius egyház, valamint a szászok egyháza Erdélyben.

c) Az északkeleti Felvidék.

Az északkeleti Felvidéken a protestáns egyház alkotmányának kialakulása Tiszántúlhoz hasonlóan szintén hosszadalmas folyamatnak mutatkozik azzal a különbséggel, hogy egységes nevezőre hozni az itteni szervezeteket tartósan sohasem sikerült. Az egész területet eredetileg az egri püspökség uralta, sőt jurisdikcionális hatalma túlterjedt még a Tiszán is és lenyúlt az erdélyi vármegyékig.

Az első lökést protestáns szervezkedésre, gyanunk szerint, Dévainak a bihari archidiakonátusban bekövetkezett fellépése adhatta. Az eperjesi városi levéltár őrizte meg ennek 1544-iki tételeit, valamint a négy szabad kir. város nevében ugyaninnen 1545 novemberében kelt az a levél, mely egyebek között a lelkeszi ordináció problémáját a királyi udvarba küldött követek útján mielőbb rendezni óhajtotta volna.¹³⁸ Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszseben városának papsága, — akikhez a következő évek valamelyikében Kassa is csatlakozott, — a fennmaradt emlékek szerint 1546-ban maga oldotta meg ezt a kérdést, amikor megválasztotta, elsősorban az ordináció végzésére Radácsi Mihály bártfai plébánost. Tisztének rendeltetése világosan kitűnik abból a levélből, amelyet Bártfához intéztek 1547 június 9-én az eperjesi papok.¹³⁹

Nagyon hamar felismerte viszont a veszedelmet, amely ebből egyházalkotmányi téren bekövetkezhett, Oláh Miklós, az egri püspök. Legalább is 1549 június 6-án Bártfához levelet küldött, hogy azt az archidiakónust, aki köztük »titkon« papo-

¹³⁸ E. T. E. IV. köt. 443. l.

¹³⁹ »Consensus... est: electum et ad hoc munus (t. i. az ordináció végzésére) vocatum venerabilem dominum Michaellem retinere.« E. T. E. IV. köt. 543. l.

kat szentel, azonnal bocsássák el. »Non enim auctoritatem ordinandi legitimum aut vocationem habet«. ¹⁴⁰ Amit a bártfaiak azonban már nem vettek komolyan, mert Radácsi holta napjáig (1564) köztük maradt.

Ennek a négy, illetve öt (sőt később hat) szabad kir. város papságának önálló szervezkedésében szerepe lehetett bizonyára azoknak a kánonjogi privilégiumoknak (exemtio), amelyekkel külön-külön, mint szabad kir. városok, többé-kevésbé rendelkezhettek. Az eredmény, amit e szervezkedéssel addig is elértek, kétségkívül vonzó hatást gyakorolt azokra a gyülekezetekre, amelyek közelükben voltak, elősegítve egy újkeletű fraternitás kialakulását. Az 1546-iki eperjesi cikkek bátran lehetnek tehát egy eperjesi zsinatnak végzései, ha talán nem is abból az évből, hanem néhány évvel későbből valók. A papság szervezete, mint fraternitás, alig haladta meg a többi, hasonlóan lutheránus fraternitások alkotmányának kereteit és tartalmát, — az egyetlen különbség vezető papjának ordinátori jogában található, aminek nyomán később szuperintendensi címmel ruházták fel. ¹⁴¹ Az öt szabad kir. város hazánkban egyébként elsőként alkotott olyan rendszeres, önálló hitvallást, melyet hallgatóságosan elismertek a kormányzati és hivatalos egyházi körök.

Fentebb északon ezek a városok, lenn a bihari és szatmári részekén nagyobb lelkészi korporációkon keresztül indult kezdeményezések szolgálhattak buzdításul a zempléni archidiakónatus bizonyára korábbi eredetű fraternitásának arra, hogy a maga egészében hasonlóan a protestáns szervezkedés útjára lépjen. Legalább nem látjuk semmi akadályát annak, hogy az ú. n. toronyai zsinatok tartását ide, Zemplénbe, ne helyezhessük. A leghitelesebbnek látszó feljegyzés e zsinatokról *Geleji Katona Istvántól* való, ki világosan »Torona«-t írt, ¹⁴² mely tehát sem a csanádmegyei Toronnyal, sem más vármegyék hasonló nevű községeivel vagy városaival össze nem téveszthető. A vidék legtekintélyesebb főura, Perényi Péter, aki bármennyire reformpártinak tartható, túlzottan óvatosnak látszik ahhoz, hogysem ilyen kezde-

¹⁴⁰ M. P. E. A. XI. évf. 23. l.

¹⁴¹ A szepesi 24 kir. város fraternitásának jegyzőkönyvében is annak nevezik. E. T. E. II. köt. 427. l.

¹⁴² Kiss Áron i. m. 18. l. V. ö. még Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche AB in Siebenbürgen (Deutsch-féle emlékkönyv, Hermannstadt, 1922.) 82—84. l.

ményezést megengedett volna, 1548-ban meghalt. Az 1549-i toronyai fraternitási zsinat minden nehézség nélkül alkothatt most már, egyszerűen önkormányzati jogaiból kifolyólag olyan jogszabályokat, amelyek a lelkészek tisztét, életét, erkölcsét, valamint viseletét már a protestáns eszmevilág síkjában rendezték. Aminthogy ennél többet, egybehangzó híradások szerint, még nem foglalt magában az itt akkor alkotott 13 cikk. Ha pedig a következő évi (1550), szintén fraternitási, zsinat a vezetőpapját püspöknek nevezte el vagy ilyen címen vezetőségét átszervezte, ugyanazt cselekedte, amit négy évvel előbb az öt szabad királyi város. A cím tartalma ugyanis lényegileg nem volt más, mint az önálló ordinálási jog, hozzákapcsolva egyúttal a vizitációt is.

Egy régi kéziratban, mely a tiszántúli püspökök névsorát tartalmazta, van említve, hogy »Matthaeus Gönczy in synodo toronsi superintendens electus est anno 1550«.¹⁴³ Ma már ilyenféle adatokat nem kell feltétlenül tiszántúli eredetűeknek minősítenünk, amióta közismert, hogy a 16. században még a tiszajobbpartiák számára volt csak a mai tiszántúli részek területe »Transibiscum«, az innenieké viszont »Cistibiscum«, míg a tiszabalparti és erdélyi részek lakói éppen megfordítva nevezgették a szóbanforgó területeket. Ez egyszerű félreértés nyomán, ahol ki zárólag az a körülmény döntő, vajjon a Tisza jobb vagy balpartján élte az eredeti feljegyző, könnyen kerülhetett a tiszántúli püspökök névsorába eredetileg tiszáninneri ember neve. Aminthogy Hevesi Mihály is odakerült, holott soha nem működött sem papként, sem püspökként a ma tiszántúlinak nevezett részekben. Ellenben a tiszántúli feljegyző szemében valóban püspöki jogkörrel bírt, amint látni fogjuk széniori címe alatt is a »Transtibiscum«-ban, vagyis Borsodban.

Különben teljesen lehetetlennek tartjuk, hogy Gönczi Máté állítólagos működésének helyén, a Rácz Károly után ilyenként felvett csanádi részekben, egy-két évig működésben volt, de az után teljesen megsemmisült szuperintendenciának semmi nyoma

¹⁴³ Tóth Ferenc: A tiszántúli ref püspökök élete (Győr, 1812.) 16. l. Sem Tiszántúl, sem egybeült egykorú adatból igazolhatóan, 1553 előtt nem fordul elő a »szuperintendens« név. Ami egymagában gyanússá teszi ennek a nem egészen százéves okmányok hitelét (nem a Kőrösszegi-féléről van szó!) Mindössze a feljegyzésben lappangó püspök nevét és e tisztében ordinátori megbízását tekinthetjük az 1550-es toronyai zsinatról fennmaradt adatokkal egybevetve hitelesnek.

ne maradt volna vissza!¹⁴⁴ Mert ez a vidék a török dúlások nyomán nem pusztult el annyira, hogy korai protestáns szervezete, ha lett volna ilyen, teljesen megsemmisülhetett volna. Ellenben amint láttuk, körülbelül 15 év múlva ezen a vidéken létesített egy protestáns szervezetet Szegedi Lőrinc, de eredetileg is hármass tagozódásban.

Az a feltevés sem állhat meg, mintha a tiszáninneni széniorokat a protestáns irányú szervezkedések elején nem nevezhették volna szuperintendenseknek vagy éppen püspököknek.¹⁴⁵ Először is szuperintendensnek később is nevezték őket vagy ők magukat. Másodszor a döntő szempont a tartalom és nem a név, azt pedig bizonyára senki sem vonja kétségbe, hogy a tiszántúli széniorok ordinátori hatalommal kezdettől fogva bírtak. A püspöki tisztnek viszont a reformáció egyházjogában is, — már ahol egyáltalán használatos ez a cím, — az ordináció joga a lényeges ismérve.

Sajátságos módon évtizedek óta rendelkezünk olyan adattal is, amely ezeken a tiszáninneni részekben igen korán, minden-

¹⁴⁴ Nem tartjuk feleslegesnek megjegyezni, hogy 1549—50-ben, két teljes éven keresztül, a szóbanforgó részekben, ahol ekkor még sértetlen volt az erdélyi hatalom, Fráter György semmi esetre sem tűrt volna meg egy olyan protestáns szervezetet, mely szabályozta a papok öltöztetését (nyilván liturgikus használatra!), majd esetleg addigi szeniorát püspököknek nevezte el, aki azután maga végezte a vizitációt! Bár Toronya a csanádi püspökséghez tartozott, de mert püspöki széke üresen állt, Fráter György bizonnyára ügyelt az ottani egyházi állapotokra. A szatmári és bihari archidionátusban — tehát hitelesen tiszántúli részekben — az ő idejében adataink szerint nem következett el olyan mérvű egyházalkotmányi változás, mint amilyenekre a toronyai zsinat határozataiból következtethetünk. Általában meg kell állapítanunk, hogy túlbecsülték Petrovics itteni működésének egyházpolitikai jelentőségét azok, akik neki ilyen eredményeket tulajdonítani hajlandók voltak, mert éppen a Marostól délre a csanádi püspökség területén semilyen formában nem alakult protestáns szervezet sem az ő idején, sem később. V. ö. *Juhász Col.: Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft (1552—1669)*. (Dülmen i. m. W. 1938.) 5. l.

¹⁴⁵ Kiss Áron (i. m. 18. l.) szintén súlyos akadállynak tekinti arra nézve, hogy e zsinatok tartásának helyét Zemplénben keressük, azt a körülményt, mely szerint Zemplén »még nem ismert e században püspököket«. A mindjárt idézendő kir. kancelláriai irat viszont már legalább néhány éves háttérrel tudott 1556-ban ezen a vidéken olyan papokról, »akik a püspökök tisztét igénylik maguknak«. Szilágyi Benjamin István ugyancsak a zemplénmegyei Toronyát tartotta e zsinatok helyéül, bizonyára nem ok nélkül. (V. ö. *Tóth F. i. m. 11. l.*)

esetre a szóbanforgó időkben tartott zsinatokról hasonló terminológiával emlékezik. A felsőmagyarországi főkapitányhoz Kassára 1556-ban küldött kir. rendelet szerint hatáskörébe tartozik annak megakadályozása, hogy »extra civitatem concilia bula aliqua fiant per lutheranos et alios hujusmodi haereticos, qui sibi officia episcoporum vendicare, et diversa in illis partibus schismata tumultusque excitare per hujusmodi conventicula eorum solent«.¹⁴⁶ Akármilyen zsinatocskák voltak is a kir. kancellária szemében ezek az összejövetelek, amint a bürokrácia előtt a középkori kánonjog nyomán nem is voltak másként értékelhetők, mert saját hiteles emlékeink szerint erősen szűk körűek voltak e korai zsinataink, — mégis csak innen indult ki az a folyamat, mely idővel országszerte a protestáns egyház kialakulására vezetett. Azt azonban világosan megmondja ez a királyi rendelet, hogy a szóbanforgó eretnekek püspöki jogokat igényelnek maguknak, amint a *toronyai zsinat 1550-ben* tényleg *e tárgykörben intézkedett*.

Gönczi Máté tehát a zemplénmegyei Toronyán tartott zsinaton, — Sárospatak közvetlen közelségében, ahol ekkor már Kopácsi István volt a pap, — aki egykor Erdődön segített új, protestáns szervezetet kiépíteni, — bátran megválaszthatták a zempléni archidiakonátus fraternitásában szuperintendens, illetve püspöknek 1550-ben. E lépés természetes következményének kellett lennie, hogy egyidejűleg intézkedtek 19 kánonban arról is, milyen módon végezze a püspök ordinátori tiszte mellett az egyházlátogatást, amint azt *Geleji Katona István* emlékezetben hagyta.¹⁴⁷ A két zsinat ezek által a legfontosabb protestáns egyházkormányzati teendőkben és keretekben vetette meg az alapot,

¹⁴⁶ Kemény Lajos: A reformáció Kassán. (Kassa, 1891.) 19. l.

¹⁴⁷ Sajátságos módon hazánkban éppen Zemplénből ismeretesek a legrégebb, valószínűleg a 16. század végéről való, vizitacionális artikulusok, amelyek szerint az egyházlátogatást végezni kell. Még érdekesebb, hogy a legutolsó, a rektor és iskolásokról intézkedő részlet figyelmen kívül hagyása esetén, a többi kérdőpont pontosan 19, mert nyilván az »an habeant utensilia pro sacramentis« kérdés még a parochiáról szóló II. p. alá tartozik, amint a közvetlen utána következő III. kérdés jelzéséből látható. Nem mernénk ugyan bővebb vizsgálat nélkül állítani, hogy e szöveg még 1550-ből való, — vagyis a toronyai zsinat rendelkezéseit tartalmazza, —, de természetesen találhatnók, ha a század végére némileg bővítve és pótolva lettek az eredetileg kétségkívül a század közepéről való pontozatok. Prot. Szemle, 1906. évf. 40—41. l.

amelyen a későbbi zempléni fraternitás működhetett és tényleg működött.

Ugyane területről más adatokkal is rendelkezünk még, amelyek megállapításainkat alátámasztják. Van tudomásunk egy Tállyán 1554-ben tartott zsinatról, mely Stancaro tanításait elítélte.¹⁴⁸ Az a testület viszont, amely ilyen fontos dogmatikai kérdésben döntött, nem ebben az évben kezdhetett csak el működését, mert annak előfeltétele már a korábbi években kialakult és egységesen elfogadott dogmatikum lehetett.

Általában nem szabad megfeledkeznünk arról a jelentős körülményről, hogy éppen a felvidéki részek túlnyomóan magyarlakta területein, a korábbi archidiakonátusok gyülekezetei egyrészt egészükben lettek protestánsokká, másrészt nagyjából a régi archidiakonátusi határok között szervezkedtek. Borsod, Abauj, Zemplén, Ung és Bereg fraternitásai mindnyájan, épúgy, mint a tiszántúliak közül némely vidékek, kimutathatóan szorosan a régi archidiakonátusi területeken belül többkevesebb határmódosítással szervezkedtek, sőt valamennyien teljesen belkörüleg látták el az ordináció és vizitáció terén felmerülő szükségleteiket. Ami elárulja, hogy bizonyos harcok után korábbi fraternitási szervezeteiket módosították a protestantizmus eszmévilágának megfelelően azzal a céllal, hogy önkormányzati életüket a katolikus püspököktől függetlenül intézhessék. A részletekbe menően valami nagyobb, külső átalakulást az újabb szervezkedés ezeken a részekben nem jelentett, legalább az első időkben, 1560 tájáig. Ezért hunyt szemet magatartásuk felett eleinte a világi hatóság mindenféle királyi rendelkezések ellenére.

Nem tartjuk véletlennek azt sem, amikor e tiszamenti szervezetek közül csak Zemplén széniora, Kopácsi István, kereste már 1559-ben a tiszántúli és erdélyi részekkel az érintkezést. Valamennyi fraternitás között ez lehetett a legerősebben aktív, mert a legrégibb reformátori szervezet volt ezeken a részekben. A zempléniek példáját természetesen követték az egri dioecézis többi archidiakonátusai, elsősorban Abauj, ahová a kassai főkapitányhoz intézett kir. rendelet irányítva volt. Abauj déli vidékein már szintén 1550 táján elfogadhatta a gyülekezetek egyrésze a reformáció tanait, amint az alsóvadászi lelkészhez küldött és általa továbbított baranyai levelek igazolják. A hely

¹⁴⁸ Schullerus i. m. 169. l.

zet néhány év alatt itt is megérhetett a szervezkedésre, aminek nemcsak az imént említett kir. rendelet az egyik emléke. Legalább az esztergomi érsek által 1561-ben végeztetett archidiakónatusi vizitáció Tornán, Mágochy Gáspár védelme alatt, talált egy Ferenc nevű papot, aki nyíltan bevallotta, hogy ezt az évet megelőzőleg valamikor Szikszón, »per manus impositionem« avatták fel. Még pedig körülbelül erősen sakramentárius szellemenben, mert templomában sem oltárt, sem keresztelőmedencét nem talált a vizitáció! Az archidiakónussal szemben az engedelmességet is megtagadta, sőt a vizitációval szemben kihívó magatartást tanúsított.¹⁴⁹ Nem lehet kétségünk tehát affelől, hogy az abauji részekben, hová ezidőben még Szikszó tartozhatott, szintén működött ekkor már valamiféle protestáns egyházszervezet, mely már kézzátétellel ordinált.

A zemplénmegyei Tarcalon tartatott Kopácsi István elnöksége alatt hasonlóképpen egy zsinat, amelyen a szabadakarat és a predestináció lett volna a vita tárgya az úrvacsora kérdése mellett. Mivel ez a város később az abauji traktus gyülekezetei között szerepel, feltételezték, hogy más fraternitások is képviselve voltak és Kopácsi, mint rangidős szénior jutott azon az elnöki tiszthez. Ez a tarcali zsinat viszont a még akkor a középkori keretben fennálló zempléni archidiakonátus fraternitásának zsinata lehetett,¹⁵⁰ mert valószínűbbnek tűnik fel előttünk, hogy Tarcal és vidéke a Perényi Gábor nyomása alatt kerekedett lutheránus visszahatás után szakadt el innen és csatlakozott a helvétirányú kassavölgyi széniorátushoz. Ugyahogy ebből az évből fennmaradt zsinati emlékeink közül az egyik ennek az utóbbinak zsinatára vonatkozhatik, ahol a Kálvin-féle Admonitio ad Westphalum-ban egyeztek volna meg, mint az úrvacsora tekintetében mérvadó írásban.¹⁵¹ Nem valószínű legalább, hogy Kopácsi, aki Váradon néhány évvel előbb megállapodott Méliusz és Dáviddal együtt az úrvacsorára nézve, sőt talán része volt a vásárhelyi cikkek létrejöttében is, egy elnöksége alatt tartott zsinaton az úrvacsora kérdését újra vita tárgyává engedte volna

¹⁴⁹ Némethy, L.: Series parochorum Strigoniensis, 576. l.

¹⁵⁰ Emlékezik róla Szilágyi Benjamin István nyomán Ember Pál. Lampe—Ember i. m. 118. l., ahol a »tarcaliensis« helyett »transylvaniensis« áll, amiből Kiss Áron (i. m. 58—9. l.) kolozsvári zsinatot csinált. V. ö. Sárospataki Füzetek, 1857. évf. 164. l.

¹⁵¹ Prot. Szemle XXIII. (1911) évf. 98. l.

tenni. Ellenben, mint szénior, a saját fraternitásának zsinatán elnökölt, ahol alkalmilag a predestináció lehetett a vita tárgya, az úrvacsora problémáját viszont Abaujban tárgyalták meg.

A tiszáninnenai négy fraternitás, ú. m. Borsod, Abauj, Zempén és talán Ung 1562 előtt nem léphetett ugyanis olyan szoros kapcsolatba még egymással, aminek eredményét később az »unió« néven emlegették. Ez az esztendő, amint láttuk, Tiszántúltra nézve szintén a lassan kialakuló protestáns szervezetek tömörülésének éve volt, a tiszáninneniek körében hasonlóan ekkor merülhetett fel ilyen természetű törekvés. A borsodi archidiakonátus egyes részei is csak erre az évre alakulhattak át annyira protestánssá, hogy valamilyen önálló szervezettel képviselthették magukat Tarcalon, hiszen az egervölgyi dekanátus előző évben még Debrecenben keresett magának theologiai támaszt. Abaujban sem lehetett más a helyzet, mert Károlyi Gáspár még évek múlva is kassavölgyi széniornak írja magát, holott az abauji archidiakonátus nemcsak a Hernád völgyére terjedt ki. Ez a szűkebb helymegjelölés, nézetünk szerint csak arra mutathat, hogy az itteni archidiakonátus bizonyos részei, talán a középkori két dekanátus közül egészében csak az egyik fogadta el kezdetben a reformokat és szervezkedett önálló egyházvidékké.

Különben a fraternitások közös szervezkedését csak 1562-re tehetjük azért, mert a tarcali hitvallás ebben az évben jött létre, illetve ekkor fogadta el az a nagyjelentőségű zsinat, melyet Tarcalon tartottak. Közismerten olyan módon, hogy magukévá tették Béza »Confessio«-ját, de egyes részeit kihagyták vagy átdolgozták.¹⁵² Ebben a hitvallásban hívtak létre először egy intézményt, a főbb lelképásztorokból álló presbitériumot, melynek jogköre teljes egészében azonos azzal a hatósággal, melyet Szegedi Kis István senatus ecclesiasticusnak nevezett el.

Szegedi Kis István megállapításaival azután majdnem szó szerint azonosan meghatározzák (a közös Béza-szöveg alapján), hogy valakit ennek a kollégiumnak fejévé kell tenni, aki azt egybegyűjtse. A szövegből megállapíthatóan (V. 21.) ennek a hierarchának nevére erős vita kerekedett a zsinaton, de végeredményben nem döntöttek el.

¹⁵² Kiss Áron i. m. 286—411. l.

Más forrásból is tudunk a vitákról, melyek ezen a zsinaton folytak.¹⁵³ A hitvallás vonatkozó szövege pedig azt mondja: »megismerjük azért szükségesnek lenni, hogy legyen valaki az atyafiak közül, aki a presbiteri gyülekezetet egybegyűjtse, a dolgokat, kiről végezni kell, előhossa, tisztségi társaitól voxot kérjen és végezetre, mikor szükséges, a gyülekezetnek neve alatt írjon és szóljon. Ilyen volt a régi ekklezsiában az, akit Justinus antistesnek nevez. De annak nevezetén nem kell villongani, mert akár antistesnek, akár széniornak, akár bírónak, akár igazgatónak, akár intendensnek mondassék, semmit sem árt.«¹⁵⁴ Amiből világos, miszerint ezt a tisztséget legelsőnek ez a zsinat létesítette, csak tisztének jelölésére a vonatkozó jogszabály felállításakor még nem tudott megfelelő nevet találni, illetve ilyenben közakarattal megállapodni. Magán a zsinaton felvetett nevek egyikét sem fogadták köznyugvással, mivel újszerűsége minden közelebbi körülírás dacára sem fedte teljesen a rávonatkozó elgondolásokat. Ennyit mindenesetre megállapíthatunk, míg a kérdés közelebbi vizsgálata bizonyára nem járna egyelőre pozitív eredményekkel.

Részletekbemenően a presbitérium hatásköre mindenekelőtt a törvények megtartására való felügyeletet tartalmazza, amely célból szemmel láthatóan a vizitációra gondoltak első helyen (V. 24.). További feladata lenne a fegyelmezés, melyet részletesebben az V. 26. art.-ban szabályoztak. Idetartozik azután a reformok irányítása, valamint a lelkipásztorok alkalmazásának (V. 24.) joga. Hasonlóképpen az ordináció (V. 25.) és az exkommunikáció gyakorlása (V. 27.). Egészében tehát a középkori püspöki jogkört ölelte fel ennek a kollégiumnak hatásköre (potestas magisterii et jurisdictionis) teljesen úgy, mint említettük, ahogyan Szegedi Kis István a senatus ecclesiasticus teendőit körülírta.

Ezek után, azt hisszük, senki sem kételkedik ama megállapításunk helyességében, hogy a presbitériumot a négy frateritás közös szerveként csak az 1562-iki tarcali zsinat alkotta

¹⁵³ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. (Budapest, 1921.) 405. l.

¹⁵⁴ A latin szöveg szerint »de appellatione non erit disceptandum, is dicatur Antistes, Senior, Rector, Director aut Intendens, nihil obest«. Müller, E. F. K.: Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. (Leipzig, 1903.) 439. l.

meg, amellyel egyúttal alapját vetette annak a fraternitások közti úniónak, amely később Tiszáninnen fennállott. Ha ennek eredeti körvonalai a későbbi gyakorlat alakulása nyomán némileg elmosódtak is, mindazáltal az unionális jogviszony módoszataiban többsékevésbé még évtizedek múlva is felismerhetők.

Minden félreértés elkerülése céljából utalnunk kell arra, hogy e legfőbb egyházi tisztség pozíciójára vonatkozó jogszabály a tiszáninnenieknek *saját betoldása*, amely miatt Béza eredeti szövegét is megváltoztatták, azaz belőle kihagytak. Béza a vonatkozó szövegrészben e tisztség betöltőjének jelölésére a dékán, illetve a szuperintendens címet ajánlja,¹⁵⁵ amivel szemben a tarcaliak egész sereg más névvel álltak elő.

Szerepelt-e most már ennek a szervezetnek gyakorlati kiépítése körül, esetleg a cseh testvérek hasonló szervezetét mintául véve, valami idegen hatás? Mielőtt erre felelhetnénk, közelebbről meg kell vizsgálnunk e tiszáninneri fraternitások némely korábbi létfeltételeit.

Annyi már az eddigi megállapításainkból is bizonyosnak látszik, de különösen ezeknek a tiszáninneri részeknek egyházalkotmányába átörökített és fenntartott név is igazolja, hogy az új egyházi szervezet alapjául az a középkori eredetű, önkormányzattal rendelkező, lelkeszi szervezet szolgált, amelyeket hazánkban fraternitásoknak nevezünk és ismerünk. Ilyeneket, amint említettük, úgy az egyes sűrűbben lakott dekanátusok, mint a nagyobb terjedelmű, de talán ritkább népességű archidiakónatusok keretében létesítettek a középkor papjai. A tiszáninneri későbbi protestáns, majd kifejezetten református jellegű fraternitások elődeinek sem számáról, sem létüknek körülményeiről semmi adattal nem rendelkezünk. Még azt sem állíthatjuk teljesen bizonyosan, hogy ilyen szervezeteik előzetesen voltak-e ezeken a részekén, vagy csak a reformáció terjedése nyomán hívták őket életre, de még a középkori egyházi keretekben? Adatszerűen a középkorból, sajnos, írott emlékeink tömeges pusztulása miatt, csupán a líptói, tarcafői, valamint a szepesi

¹⁵⁵ Béza »Confessio fidei« V. fej. 29. art.-ban ez áll: Ejusmodi fuit in veteri Ecclesia, quem Justinus τὸν προσεστῶτα id est antistitem vocat: nunc alicubi decanum classis appellant, cuius annum est munus, ubi videlicet ecclesiae sunt in classes distributae: alibi nuncupant superintendentem, ad vitandam, opinor, episcopalis tyrannidis invidiam. Az utolsó pár szót Szegedi Kis István szószerint átvette »Loci communes«-ében.

fraternitásokról tudunk. Az előbbieket archidiakonátusi, az utóbbiak dekanátushoz hasonló keretekben keletkeztek, közülük a 24 szabad királyi városi fraternitás közelebből ismert. A szepesi ségiek szervezete erősen meglepő, mert a későbbi protestáns szervezetekkel nagy hasonlóságot mutat. E fraternitás élén állt ugyanis a szénior, de vele együtt működött három szénior-társ, az ú. n. consenior, már 1520-ban e néven.¹⁵⁶ A fraternitási vezetőségnek ez a négyes száma is rendkívül jellegzetes, mert eredete a középkorba visszanyúlik. A szepesi fraternitás XIII. századbeli szabályzata szerint »quatuor ex fratribus eligerunt, qui... per spatium unius anni rectores, custodes nec non provisores speciales praedictae sint fraternitatis«, akik a szervezet élén egyenesen külön kollégiumot alkottak, amint az ugyaninnen, minden megkívántató részletességgel, kiderül.

A középkori és a protestáns kori fraternitások szervezetének ez a nagy hasonlósága, sőt 1520 óta bizonyosan, — de esetleg előbb is — vezetőpapjainak azonos neve (senior, consenior) felfogásunk szerint igazolja azt a feltevést, hogy a protestáns fraternitások szervezetének kereteivé az elődök fraternitási szervezését tették, de a tartalmát az új hitfelfogásnak megfelelően módosították. A leglényegesebb újításnak kell látnunk azt, hogy a fraternitás élén álló szénioroknak hatáskörébe utalták egyelőre az ordinációt (itt játszhatik szerepet Dévai bihari kezdeményezése) és a vizitációt, ami által új értelmet nyert az addigi fraternitási szervezet. Mindkettő eredetileg természetesen kívül állt a fraternitás hatáskörén, ahogyan a négytagú vezetőség elismerésével egyidejűleg hangsúlyozza a szepesi szabályzat: »salvo semper et in omnibus praelati jure«.

A tiszáninneri traktusok közül mindegyik a maga területén 1560 tájáig kétségkívül kialakította bizonyos harcok árán ezt az új szervezetét, mely főleg az ordináció és vizitáció bekapcsolásával — amik a toronyai zsinatok legfőbb tárgyai —, különbözött középkori elődjeitől. Egyebekkel együtt kétségkívül óriási különbség volt ez, de a szervezet külsőségein nagyobb változást nem mutatott. Amíg idáig jutottak, esetleg kisebb körökben végbement részleges szervezkedés útján, melynek csak nyomai vannak, sajnos, de pontos adatai hiányoznak, természetes úton módon merülhettek fel címek, mint episcopus vagy superinten-

¹⁵⁶ E. T. E. II. köt. 389. l.

dens. Amikor azonban már a korábbi archidiakonátusok területeinek nagyobb részét meghódította a reformáció, a kialakult traktus élén álló vezető lelkipásztorokat a középkori fraternitások mintájára folytatólag szénioroknak hívták. Így maradt fenn Tiszáninnen a szénior név, mint legmagasabb tisztség, amit ezen a területen is esperesnek fordítottunk.

A tarcali zsinaton ellenben lényegesen módosult az eddigi helyzet. Valószínű, hogy mind a négy archidiakonátus egyesült már ez alkalommal és egyidejűleg megalkották a közös vezetőséget. Béza előírásai meglehetősen általánosságban mozogtak, gyakorlati alkalmazásuk tetszésszerű módzatokkal volt keresztülvihető. Az utóbbiaknak megállapítása szintén csak hozzávetéssel, későbbi adatok felhasználásával, lehetséges.

Adatszerűleg Zemplénből és Abaújból ismerjük pontosabban az egyes fraternitások belkörü kormányzatát. Ezek szerint Zemplénben a szénior mellett két, Abaújban három konszénior működött a XVII. század első felében.¹⁵⁷ Ezt a tradíciószerűnek látszó gyakorlatot még a XVI. századból vihették át, sőt valójában a középkori berendezés változatlan vonala. Nem kétséges azért hogy 1562-ben a négy fraternitás mindegyike változatlanul egy-egy széniorral és három-három konszéniorral rendelkezett, vagyis a fraternitások együttesen négy széniorral és tizenkét konszéniorral. Ők lehettek tagjai az itt említett széniori kollégiumnak vagy presbiteriumnak, mely testület viszont az alkotott jogszabályokból kitetszően teljesen azonos hatáskörre, tagjainak számára és a már ekkor használatos hierarchikus címekre nézve a cseh-morva atyafiaknak »presbyterium« vagy kistanács néven szereplő vezető papi kollégiumával.

A tarcali hitvallás egyetlen kifejezése elárulja, hogy a zsinaton egyesek ezt a presbiteriumot a cseh testvérek kistanácsával tényleg azonosították. A fentebb megtárgyalt vitára

¹⁵⁷ Zemplénben Miskolci Csulyak István esperesi működésének első éveiben két konszéniorot találunk (Tört. Tár 1909. évf. 191. 209. l.), míg Abaújban hármát (M. P. E. A. XII. (1928) évf. 211. l.). Azt kell hinnünk azonban, hogy Zemplénben a harmadik konszénior hiányának valami alkalmi oka volt, melyet közelebbről megállapítanunk nem sikerült. Vajjon nem kereshetjük abban a körülményben, hogy Sárospatak közgazgatási téren Zemplénhez tartozónak tekintették és a sárospataki szénior, mivel ordinátori joggal nem rendelkezett, tulajdonképpen a zempléni szervezet harmadik konszéniorának tekintették?

vonatkozó magyar szöveg szerint a közös vezetőség elnökét »bíró«-nak (latin szövegben Rector) is javasolták nevezni. A cseh kistanács elnökének cseh neve volt valójában »bíró« (sudi), amivel kizárólag az általa bírt judiciárius jogkört jelölték. Általa köztudomás szerint a középkori püspöki jogkör egyik leglényegesebb alkatelemét érintették, mint aki a katolikus kánonjog szerint egyedüli »judex ordinarius«.

Éppen ez a körülmény vezethet nyomra bennünket abban az irányban, miért volt szükség egyáltalán erre a presbiteriumra Tiszáninnen? Nézetünk szerint azért, mert ha pl. egyebek között Toronyán módosították is a korábbi széniori jogkört, amivel példát mutattak a többi archidiakonátusnak hasonló eljárásra, a középkori püspöki hatalom egyéb alkatrészeiből még maradtak ellátatlanok, főleg igazságszolgáltatási viszonylatban. Ennek a kollégiumnak létesítésével gondoskodtak ellenben az egész püspöki jogkör ellátásáról, amint azt Béza tanításai alátámasztották, sőt külföldi példák igazolták.

Mindazonáltal ezeket az adatokat arra nézve, mintha szerzetüket a cseh testvérek alkotmányának mintájára alkották volna, még teljesen bizonyító erejűnek nem tekintjük. Sokkal lényegesebbnek tartjuk történelmi jogfolytonosság szempontjából a négy első szénior szerepét, mint akiknek mindegyike ordinatori hatalommal rendelkezett, tehát püspököknek tekinthető, valamint ezt a legszűkebb közös vezetőséget jellemző négyes tagozódást. Bár ezek a körülmények hasonlóan egyeznek a cseh kistanáccsal és ha közülük egyiknek szemmel láthatólag elnöki jogkört voltak is csak hajlandók biztosítani, addig a vonalvezetés a középkori fraternitási szervezettel külsőleg ismét ugyanaz maradt, mindössze 1562 óta nagyobb földrajzi egységet jelentett.

A szénior-kollégium tagjainak választásáról némileg homályosan nyilatkoznak a tarcali cikkek, melyre nézve minden közelebbi körülírás nélkül a szavazás, illetve »javallás« (Béza-nál approbatio) módját jelölik meg. Szegedi Kis István szerint a szenátus tagjait a testület maga választja a többi papoknak és világiaknak hozzájárulásával (consensus), amely utóbbi szorosan véve nem lehet más, mint az őskeresztyén consensus gyakorlata. Tiszáninnen a későbbi kialakult unionális viszony kereteiben a fraternitásokon belül saját tisztikarukat az egyes fraternitások maguk választották ugyan, de a többi fraternitás kül-

dötteivel, vagyis lényegileg amazok vezetőségeivel együttesen. Az eljárás erősen hasonlít a Szegedi-féle választási módokhoz, ahonnan tökéletesen megérthető lesz, ha egy ilyen alkalommal a választást vezető elnök mást jelentett ki megválasztottnak, mint akire a szavazatok többsége esett azzal az indoklással, hogy »vota non numerantur, sed ponderantur«.¹⁵⁸ Ami arra mutatna, hogy az 1562-ben alakult presbiterium tagjainak kijelölésében, legalább is a főszéniori tisztségeknél, érvényesült eredetileg a társfraternitások vezetőségének akarata.

Amennyire a helvét reformáció elvi síkjában igaza volt annak, aki leszögezte, hogy a presbitérium elnökének nevéől vitatkozni szükségtelen, — valójában elodázta a döntést e kérdés felett a határozat. Másként, ha ez az alkotmány meggyökereszik, bizonyára Baranyához hasonlóan (főpüspök), ha átmeneztileg is, talán új fogalommal gazdagította volna ez a név a magyar protestáns egyházalkotmány történelmét. A jelek szerint azonban e testület teljes egészében való egybegyülekezése nem tudott évenként ismétlődő, állandó gyakorlattá fejlődni.

Feltétlenül működésben kellett lennie abból az alkalomból, amikor adatainkból következtetve 1564-ben ismét közös zsinatra gyűlt legalább három egyházmegye papsága Tarcalon. Talán Ungból is jelen volt azonban a vezetőség, honnan ez évből Gönczi Andrást már »archidiakonus«-nak ismerjük,¹⁵⁹ mely feltétlenül protestáns alkalmazása e kifejezésnek. Természetesen nem kizárólag a zsinatok alkalmához volt kötve e testület ülészése, sőt azoknál gyakrabban kellett összeülnie, sajnos, hogy nagyon kevés adat maradt fenn róluk. Ilyen ülés előzte meg az 1566 elején tartott gönci zsinatot, melyet Károlyi Gáspár hívott össze a presbitérium nevében.¹⁶⁰ Ennek a hatáskörére utal a gönci zsinat 7. art.-a, amikor kimondja, hogy »nemo sine Presbyterorum autoritate docendi munus in aliqua ecclesia assumat«, sőt erről van szó a 14. art.-ban: »sine consensu Ecclesiae innovationem nemo audeat tentare«, a vonatkozó tarczali cikkek terminológiájával összhangban (V. 20.).

Hasonlóképpen a széniorok nevében eszközli Károlyi Gás

¹⁵⁸ Prot. Szemle, XXIII. (1911) évf. 89. 169. 248—9. l.

¹⁵⁹ M. P. E. A. XIII. (1929) évf. 117. l.

¹⁶⁰ »Visum est itaque Senioribus Ecclesiarum, que sunt Cistibiscum in superiore parte Hungariae ut... convocaretur synodus« olvassuk a levélben. Lampe—Ember i. m. 131. l.

pár a szikszói zsinat összehívását 1567 nov. 15-én kibocsátott meghívójában, ahol azonban azt a különlegességet kell észrevételeznünk, hogy a tiszáninneri és túli széniorok közös megbízására hivatkozik.¹⁶¹ Meghívták ide az erdélyieket is, de Dávid Ferenc nem ment el, hanem a meghívást a Tordára tervezett zsinatra kibocsátotta és a »felső és alsópannóniai« széniorokhoz intézett meghívóval viszonoztta.¹⁶² A Tordára tervezett zsinat helyét viszont János Zsigmond Gyulafehérvárra tette át,¹⁶³ ide hívta meg ugyancsak mindkét erdélyenkívüli egyház vezetőségét, így jött azután létre a II. gyulafehérvári zsinat, — de a tiszáninneriek nélkül.

Svendi Lázár kassai kapitányhoz a tervbevetett szikszói zsinattal kapcsolatosan intézett levelet a tiszáninneri presbiteriumnak mindössze három tagja írta alá. Károlyi Gáspár Abauj, Szikszói (Fabricius) Balázs Zemplén és talán Nádudvari Tamás körülbelül Borsod részéről.¹⁶⁴ A két utóbbi kétségkívül konzéniori minőségben szerepelt az aláírásnál. Ezt a zsinatot nagy szabásúnak és a maga nemében különlegesnek tervezte a két tiszamenti egyházvidék, — némileg talán hasonlónak az 1559-iki marosvásárhelyi zsinathoz, — ezért fordultak Svendihez, hogy a hozandó határozatoknak a világi felsőbbség részéről bizonyosága (testis) legyen. Amint köztudomású, valamely ismeretlen okból a tervezett formában megtartani nem sikerült, sőt nézetünk szerint egyébként sem, hanem helyette Svendi Kassára hívott össze másikat, amelyen viszont már a tiszántúliak nem vettek részt.

A kassai zsinaton a négy tiszáninneri fraternitás papjain kívül megjelentek az öt felsőmagyarországi szabad kir. város egyházi, sőt világi kiküldöttjei is, de nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy a fennmaradt névsor beregiek nevét is őrzi.¹⁶⁵ A kassai városi jegyzőkönyvben található feljegyzés szerint ezen a zsinaton »omnes cistibiscani pastores« jelen voltak,¹⁶⁶ ahová

¹⁶¹ »Visum est autem Dominis Senioribus Ecclesiarum cis et ultra Tibiscum convocare synodum...« *Lampe—Ember* i. m. 173. l.

¹⁶² *Tóth Ferenc*: Túl a tiszai püspökök élete. (Győr, 1812) 35. l.

¹⁶³ *Teutsch, G. D.*: Urkundenbuch d. ev. Landeskirche. I. köt. 193. l.

¹⁶⁴ *Lampe—Ember* i. m. 175. l. V. ö. Keresztyén Magvető, LXVIII. (1936) évf. 265. l.

¹⁶⁵ *Lampe—Ember* i. m. 214. l.

¹⁶⁶ *Révész Kálmán*: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. (Budapest, 1894.) 9. l.

pedig Bereg is számítódott, mint különben Svendi hatalma alá tartozó terület. Az antitrinitárizmus ellen indított harcnak jegyében összeült zsinat kifejezetten tartományi jellegűnek minősíthető, mely csak az Északkeleti Felvidékre szorítkozott, szerepét egyházpolitikai viszonylatban mégis értékelhetjük. Míg a tiszán-inneni fraternitások eredetileg Svendi támogatásának kérelmezésével a jus advocatiae akarták biztosítani, valójában Svendi a zsinatot az általa tervezett eretneküldözés céljára használta fel. Nincs is semmi nyoma annak, mintha Egri Lukács elfogatását a zsinat kezdeményezte volna. Mindenesetre jellegzetes, hogy a császári főkapitány protestáns egyházi hatóságot vett igénybe intézkedéseinek alátámasztására, mellyel tulajdonképpen annak illetékességét ismerte el a fennhatósága alatt levő területeken.

A kassai zsinat egyébként megingathatta kissé a fraternitások kapcsolatait egymás között. Egri Lukács, a jelek szerint, csakugyan egyike lehetett a fraternitás vezetőszeniorainak, úgyhogy a néhány hónap múlva összeült gönci konventen nemcsak a zempléni, de az ungi szenior sem volt jelen. A Bézához innen küldött levelet Hevesi Mihály Borsod, Károlyi Gáspár Abauj részéről és Szikszai Gergely, mint körülbelül szintén borsodi konszenior írta alá.¹⁶⁷ Ungot meglehetősen zavarba hozhatta vezetőszeniorának bebörtönzése, néhány évig semmi megbízható adatunk nincsen alkotmányos életműködéséről. Zemplén pedig, vezető papjainak részvétele ellenére a kassai zsinaton, szintén zilált viszonyok közé került, valószínűleg a Perényi Gábor által kezdeményezett lutheránus visszahatás eredményeként, mely őket még belkörü zsinattartásoktól is visszatartotta. A fraternitás ugyanis többségében református hitelveket vallott, melyeknek vitatételek alakjában zsinatokon történendő tárgyalgatása Perényi magatartása következtében bizonyára kényelmetlen lett volna. Annál inkább távolmaradtak a presbitériumok üléseiről. Czeglédi Ferenc Perényi halála után 1568-ban Sárospatakra hirdetett zsinaton kívánta újból megindítani fraternitásának életműködését, amint meghívójából kiderül. Ahol egyfelől arra hivatkozik, hogy már két év óta nem volt gyűlésük, másfelől kíváncsnak jelzi a censura morum megtartását, mivel már a »doctrina Evangelii«

¹⁶⁷ Loesche—Szabó: Kálvin hatása. (Debrecen, 1912.) 163—4. l. Szikszai aláírása a kassai zsinaton, ahol nagyobb részt egyházvidékenként csoportosítva írtak alá, mindjárt Hevesi Mihály után következik.

jóhírét veszélyezteti némely papok magaviselete. A tiszántúli atyafiakkal is meg kellene keresni az összefogás módját, akiket *annyiszor* magukra hagytak Dávid Ferencék ellen vívott harcaikban.¹⁶⁸

Tiszáninnen 1568 táján tehát nyilván válságba került a négy fraternitás közös szervezete, amelynek következményeként Borsod csakugyan kivált annak kötelékéből.

Eddigi történelmi ismereteink alapján ugyan még halvány gyanú sem merült fel soha arra nézve, mintha a négy tiszántúli fraternitás valamelyike, sőt közöttük éppen Borsod, valamikor megszüntette volna a maga részéről bármilyen rövid időre az 1562-ben létesült uniót. Sőt bizonyos, hogy a négy fraternitás éppen a püspöki jurisdikcionális hatalom gyakorlása végett egyesült. Azt is valószínűnek tartjuk, mint a későbbi gyakorlatból megállapítható, hogy az egyesülés után is valamennyi széniórátus változatlanul hagyta az egy főszénior és három kon-széniorból álló belkörü vezetőségének számát. Ez lehetett a helyzet Borsodban is 1569-ig, amikor viszont ez az egyházvidék négy széniórral képviseltette magát a tiszántúliak nagyváradi zsinatán.

Ebben az időben pedig már, főleg református részeken, a főbb egyházi vezetőség négyes száma önálló egyházi szervezetet és ellátást jelentett. Ugyanaz a presbiteriális szervezet, mely Tiszáninnen a főszéniorok választása és felavatásánál kölcsönösen közreműködött és lényegileg azt az alapelvet takarja, amely szerint három főszénior avassa fel a negyediket, a hatvanas években itt is, de a tiszántúli részeken is uralkodni látszik. Amint nem véletlen az Arany Tamás ügyében eljáró négytagú judiciális fórum, úgy nem véletlen a négytagú főszéniorátus Méliusz idejéből sem. A nagyváradi zsinaton szereplő négytagú borsodi vezetőség ugyanezt az elgondolást képviseli, amivel elárulja, hogy ebben az évben Borsod már az uniótól független, önálló szervezettel végezte életműködését.

A szóbanforgó zsinaton ugyanis Hevesi Mihály miskolci, Hellopeusz Bálint egri, Thury Pál sajószentpéteri lelkipásztorkat találjuk Borsodból széniori címmel. Van azonban még egy, t. i. Oláh János mint széniór említve működési helyének köze-

¹⁶⁸ Lampe—Ember i. m. 218. l.

lebbi megjelölése nélkül.¹⁶⁹ Aki nézetünk szerint nem más, mint teljes nevén Szikszai Oláh János¹⁷⁰ szikszói lelkipásztor és szénior ugyancsak Borsodból.

Zoványi Jenő fedezett fel nemrég egy János nevű szénior Szikszón 1569-ben¹⁷¹ s ennek nyomán úgy gondolta, hogy Hevesi Mihály akkor nem lehetett a borsodi fraternitás széniora, vagyis működésében megszakítás állt elő.¹⁷² Valójában ennek felvételére semmi szükség nincsen, — a helyzet itt is az, ami egyebütt: az önálló egyházvidékeken az első szénior mellett a presbitériumokban más széniorok is működnek. Mivel pedig egybűnnek, mint Borsodból való, nem igen lehetett a nagyváradi zsinaton szereplő Oláh János szénior, szilárdan állt előttünk, hogy a Szikszón 1569-ben lelkészkedő János szénior és ugyanaz évben Váradon szereplő Oláh János szénior ugyanaz a személy, vagyis Borsod ezidőben négy első széniorral rendelkezett.

Az a körülmény, hogy a zsinati tagok névsorában neveik mellett még véletlenül sem áll a »consenior« jelző, hanem kifejezetten »senior«, felfogásunk szerint nemcsak a névsor hiteles átörökítését igazolja, hanem erősebben aláhúzza, hogy aláírásuk alkalmával mindenben azonos ranguaknak tekintették magukat a tiszáninnen széniorokkal, mert ők ugyanúgy önálló szervezetet alkottak, mint a tiszántúliak, sőt a területük sem volt kisebb annál.

A borsodgömörkishonti néven fennmaradt kánonok hasonlóan mindenben megerősítik ezt a helyzetképet.¹⁷³ A vonatkozó cikkek 4. art.-a szerint a lelkipásztorok közül valakit »episcopus«-nak kell választani, akit az 5. art. azután széniornak is mond. Rajta kívül ismernek még ugyane kánonok több széniorot is, mert a következő kifejezésekben emlékeznek róluk: »in suis seniores« (6. art.), »senioris sui« (19. art.), »proprium senior« (36. art.). A 20. kánon egyenesen a széniorok diocezezéséről beszél. Sőt ezeken a hierarchikus tisztségeken kívül még a presbiterekéről is szó esik (17. 25. art.), akiket az episcopus senior választ ki ilyenekül (25. art.). Amikből megállapíthat-

¹⁶⁹ U. o. 248. l.

¹⁷⁰ Iskolatörténeti Adattár. (Pápa, 1908.) II. köt. 19. 51. l.

¹⁷¹ M. P. E. A. XIII. (1929) évf. 24. l.

¹⁷² Prot. Szemle XLIV. (1935) évf. 22—24. l.

¹⁷³ Lampe—Ember i. m. 294—303. l.

juk, hogy a borsodi fraternitás kánonainak létesítésekor kiterjedt hierarchikus szervezettel rendelkezett, amely szervezet a tiszántúlival mindenben azonos lévén, semmi okunk nincs arra, hogy 1569-ben legalább egy négytagú vezetőséget fel ne vehessünk Borsodban.

Borsod önállóságát igazolni látszik még egy adat 1577-ből. Kassai Császár György, a későbbi pataki tanár, Szikszai Fabricius Tamás felett tartott emlékbeszédét, mint közismert, Czeglédi Ferenc, Czeglédi György, Károlyi Gáspár és Gyarmati (Biró) Márton »inspector«-oknak ajánlja, akik kétségkívül a tiszáninneri unió széniorai voltak, amint eddig is feltételeztük.¹⁷⁴ Bár közülök csak kettőnek (Czeglédi F., Károlyi G.) ismeretes pontosan a szolgálati helye ebből az esztendőből, Czeglédi Györgyöt Borsodban, Gyarmati Mártont pedig Ungban vélte széniorinak elhelyezni történetírásunk.¹⁷⁵ Ami, sajnos, csak feltevés, mely Hevesi Mihálynak még ez évben is folytatott borsodi széniorsága miatt komoly nehézségeket támaszt.

Amint ugyanis a fentiek alapján kétségtelen, hogy Hevesi széniori működése Borsodban 1569-ben sem szünetelt, sőt a váradi zsinaton együtt szerepelt társaival, — úgy 1577-ben sem szükséges Czeglédi Györggyel helyettesíteni. Ez a Czeglédi György kétségkívül azonos a korábbi hasonló nevű tiszántúli széniorral, de borsodi lelkipásztori működését nem bizonyítja egyetlen hiteles adat sem, még kevésbé itteni széniorságát.

Hazai egyháztörténelmi adatainkból megállapíthatóan a szuperintendensi vagy széniori tisztségre választott lelkipászorok működése ebben a munkakörben mindaddig tartott, amíg attól fegyelmileg meg nem fosztották vagy a kérdéses egyházvidékből el nem távozott. Hevesi Mihály adataink szerint mindvégig borsodi (miskolci és szikszói) lelkipásztor volt és 1579, sőt 1590-ben is szénioraként adatszerűleg igazolható.¹⁷⁶ Ha 1577-ben nem fordul elő a tiszáninneri unió »inspector«-ai között, annak egyszerűen az az oka, hogy ebben az évben sem volt még tagja Borsod a tiszáninneri uniónak. Amit megerősít Kassai Császár György által emlékbeszédében patronusai között Hevesi Mihály, Mohi F. Tamás és Thury Mátyás nevének felemlítése, — míg

¹⁷⁴ R. M. K. III. köt. 665. sz.

¹⁷⁵ Theologiai Szemle XIV. (1938) évf. 144. l.

¹⁷⁶ M. P. E. A. XIII. (1929) évf. 24. 42. l.

az ajánlás kizárólag az unió vezetőtagjainak nevét foglalja magában. Holott Hevesin kívül Mohi Tamás és Thury Mátyás hasonlóan borsodi széniorok lehettek, csak Kassai Császár György elsősorban a saját unionális vezetőségének kívánta munkáját ajánlani.

Ugyanebből az évből van még egy sokatmondó adatunk, melynek felhasználásánál elsősorban szintén csak Borsodra gondolhatunk. A Gönczi-féle kánonok első kiadásának (1577) címlapján világosan jelölve lett az a körülmény, hogy azok »cis et ultra Tibiscum« érvényesek.¹⁷⁷ A következő (1591) kiadás szerint viszont már csak »cis Tibiscum«.¹⁷⁸ Az 1577-iki címlapon tett megjegyzés nem tévedés, a kiadást maga Gönczi esz közzölte a wittenbergi magyar coetus útján,¹⁷⁹ magyarázata nem lehet más, mint az, hogy a kánonok szerkesztésével egyidejűleg valamelyik tiszáninneri fraternitás szabályszerűen elfogadta és használatbavette a tiszántúli származású egyházi törvényeket. Ez a fraternitás viszont csak Borsod lehetett, mert a többieknek a gönci és a tarcali artikulusokban egyéb törvények álltak rendelkezésre, melyeknek alig volt kapcsolatuk akár a debreceni Majores, akár a váradi Minores szövegével.

Ellenben a borsodgömörkishonti néven fennmaradt kánonok oly szorosan összefüggnek a Gönczi-félékkel, hogy szemmel láthatólag az utóbbiak alapulvételével készültek. Még pedig nemzetünk szerint legfeljebb egy-két évtizeddel utóbb, mert e kánonok fennmaradt redakcióját valószínűleg megelőzte már egy másik egyszerűbb szöveg.¹⁸⁰ A borsodi 35 kánon közül kettő (1. 3.) szószerint a Minoresből van átvéve, rajtuk kívül s Minores szövegéből, részben szószerint, részben azonos tartalommal még 17 artikulus lett felhasználva. A megegyezés annyira feltűnő, hogy minden körülmény a Minores korábbi megszokott használatára mutat, melyet alapulvéve más, ott nem található, rendelkezésekkel kibővítettek Borsodban és így születtek meg a későbbi borsodgömörkishonti cikkek.

A többi tiszáninneri fraternitásoktól függetlenül, kizárólag Borsod részére szerkesztett kánonok megléte arra vall, hogy

¹⁷⁷ R. M. K. III. köt. 666. sz.

¹⁷⁸ U. o. II. köt. 219. sz.

¹⁷⁹ Iskolatörténeti Adattár. II. köt. 58. l.

¹⁸⁰ Későbbi hozzátoldásnak kell tartanunk a Batizi és Siderius kátéjára, valamint a pénzbüntetésekre vonatkozó intézkedéseket.

Borsod egyideig tőlük szervezetileg elváltan élte a maga külön életét. A Tiszántúllal e téren fennállott szoros kapcsolata viszont ezzel az utóbbi egyházvidékkel valamilyen formában ápolt összeköttetéseiről tanuskodik.

Ha pedig Borsod néhány évtizeden keresztül a tiszáninneni uniónak nem volt tagja, úgy a Kassai Császár György ajánlása annyit mindenesetre igazol, hogy a megmaradt fraternitások valahogyan mégiscsak fenntartották a négy vezetőszeniori intézményt. A kérdés végleges tisztázását bizonyára majd csak Czeglédi György vagy Gyarmati Márton szolgálati helyének feltalálása fogja lehetővé tenni, — számunkra döntően lényeges, hogy az unió megmaradt régi szervezetében 1569 után is.

Sajnálatos körülmény, hogy pontos adatok hiányában nem tudjuk egyelőre kimutatni, mely egyházvidékek alkották ebben az időben a tiszáninneni uniót Abauj, Zemplén és Ungon kívül? Bizonyos meglepetésekre ezeken a területeken még számíthatunk. Kopácsi István után Zemplénben pl. Sztárai Mihály is viselhette valameddig a szeniori tiszte, mert 1565-ben elnökölt házassági ügyben egy sárospataki papi összejövetelen,¹⁸¹ mely nem lehetett más, mint a zempléni fraternitás zsinatának alkalmá, ahol a házassági elválást intézni lehetett. Az unió életbenlétét az 1570-es évek után igazolja még az 1579-ben, Sátoraljaujhelyen, tartott zsinat is, ahonnan Kassán felmerült hitvárlási természetű kérdés elintézésére küldték ki Hejczei Albert szaláncúvárosi lelkészt.¹⁸² Más szóval ez a zsinat nem kizárólag a zempléni fraternitás összejövetele volt, mert abauji érdekelttségű ügyben intézkedett.

A bodrogheresztúri zsinaton 1593-ban ugyancsak nem volt jelen a borsodi szeniorok közül senki.¹⁸³ Ha ebben az évben kellett is változásnak lennie a főszéniori tisztségben, amelyről hírt kapott a wittenbergi coetus,¹⁸⁴ — nem valószínű, hogy ez lett volna az oka borsodi küldött hiányának, mert mehetett volna a netán beteg vagy időközben elhunyt Hevesi Mihály helyett valamelyik szeniortársa. Ebből inkább arra következtetünk, hogy Borsod még mindig külön élte a maga alkotmányos életét, bár

¹⁸¹ Történelmi Tár, 1900. évf. 476. l.

¹⁸² Révész Kálmán: Százéves küzdelem, 14. l.

¹⁸³ Kiss Áron i. m. 706—7. l.

¹⁸⁴ Iskolatörténeti Adattár II. köt. 44. l.

magasabb iskolája hiányában a szóbanforgó ügy számára különben is közömbös lehetett. Viszont bizonyos, hogy nemcsak ez a kérdés foglalkoztatta a jelenlevőket ezen a zsinaton!

Akárminth álljon a dolog, az unió tagjai lassanként szükségét érezhették annak, hogy szervezetük számára saját, részletesen kidolgozott kánonokat alkossanak, illetve a meglevőket kipótolják. Ekkor jöttek csak létre a felsőmagyarországi cikkek, melyeknek rendelkezései túlnyomórésztben a gönci artikulusokhoz simulnak, amiket ez alkalommal bővebben, helyenkint több önálló artikulusra bontva újrászövegeztek.¹⁸⁵ Szerzője a 35. art.-ra tekintettel az itteni borvidékek által érdekelt szénior lehetett, mert itt szerepeltek a papi javadalmakban szőlők, ezeknek jókarbantartása elsőrendű egyházi érdek volt. Nem jöhet azért szóba esetleges mátyusföldi eredetük, hová ugyanúgy juthattak el, mint egyebüvé a Felvidéken a későbbi lutheránus szervezkedések alkalmával.¹⁸⁶ Nézetünk szerint, amint elkészültek, azonnal kinyomták őket, mert a »juxta quos regitur« kifejezést a korábban szerkesztett gönci kánonaikkal azonos intézkedések nyomán is használhatták. E kánonokat pedig, amint említettük a maga helyén, az unió együttes zsinata fogadta el a magáénak kibocsátásuk alkalmával.

A század fordulóján térhetett vissza csak Borsod az unió kebelébe. Amit onnan gondolunk, hogy azok az adatok, melyek a borsodi esperesekre vonatkoznak és eddig sok zűrzavart okoztak, ezidőben már megfogyatkoznak, amivel elárulják, hogy csak egy szénior lehetett ekkor már Borsodban. A többi az unió más fraternitásainak mintájára csak konszéniori tisztséggel birt, kiknek nevét már nem igen jegyezték fel. Ugyancsak erre az időre kell tennünk az unió kebelében végbement változást szervezeti viszonylatban. A fraternitások vezetőinek közös, vagyis az eredeti presbiteriumnak összejövele idővel ritkább lett, illetve majdnem csak a vezetők választására és a széniorok felavatására szorítkozott. A változásban nyilván része volt Borsod hosszabb különélésének, aminek nyomán ez a fraternitás a közös tanácskozásoktól elszakott. Valószínűleg a fraternitások is mindig többet gyüleseztek önállóan. Különbözők voltak kánonaik, ami szintén közrehatótt abban az irányban, hogy a

¹⁸⁵ Prot. Szemle XXV. (1913) évf. 642—5. l.

¹⁸⁶ U. o. 494—501. l.

fraternitások egymástól élesebben elkülönüljenek. A 17. századra az eredeti uniónak jobbadán töredékei maradtak csak fenn. A felsőmagyarországi cikkekben, — ez az egyik magyarázata századvégi redakciójának is, — tényleg hiányzik minden, mi a közös együttélésre vonatkoznék vagy arra emlékeztetne. A gönci kánonok mellől valójában hiányoztak ekkor már a tarcali cikkek, melyekre a nagykárolyi zsinat alkalmával történt ugyan hiányozás, de egyházalkotmányi téren aktív tényezőt, úgy látszik, már nem jelentettek. Legalább is ezeket a kérdéseket a felsőmagyarországi artikulusok szemmeláthatólag kerülik!

d) Dunamellék.

Magyarország valamennyi egyházvidéke közül talán legkorábban baranyai területen indult meg a határozottan protestáns és egyházalkotmányi irányú szervezkedés, — sajnos, mégis ennek folyamata áll legkevésbé tisztán előttünk. Ezen a területen eredetileg egészen szűk körben kezdődött Sztárai egyházszervezői munkássága, de innen gyűrűzött tovább, főleg a Dráva és a Dunamentén.

Hangsúlyoznunk kell előljáróban, hogy a közfelfogástól eltérően a protestáns szervezetek kialakulása ezeken a hódoltsági részekben sokkal nehezebb körülmények között ment végbe, mint az ország egyéb területein. Székesfejérvár és Pécs eleste 1543-ban politikailag megpecsételte az alsódunamenti részek sorsát, — Verbőczy Imrének a két vár között fekvő kisebb erősségei (Tamási, Döbrököz stb.) 1545-ben szintén török kézbe jutottak. A negyvenes évek közepe táján a török már Somogy északkeleti felében is megvetette lábát (a Balaton déli partján, Endréden, már 1545-ben török őrség tanyázott!), egyedül lenn délen, Szigetvár, mely akkor különben Baranyának volt tartozéka, zárta el útját nyugat felé. Baranya a maga egészében ezalatt úgy került kezébe, hogy komolyabb kárt alig szenvedett, az 1545 táján kialakult nyugati határvonal és a Duna közötti területen majdnem sértetlen állapotban maradtak vissza a városok és a falvak, bennük pedig a régi lakosság zöme. Annál alaposabban megváltoztak a magyarság életfeltételei. A középkorban Tolna-Baranya-Somogy volt az ország egyik legsűrűbben lakott része. A politikai fordulat beálltával a magyar alkotmányos élet az egész vonalon megszűnt, a nemesség minden jogát, főleg vagyonát

vesztve volt kénytelen menekülni. (Ekkortájban kellett búcsút mondania Méliusz Juhász Péternek, esetleg szüleivel együtt a somogy megyei Horhinak, ahol körülbelül mint kisnemesi család éldegélhettek.)

A magyar állami élet megszűnése egyházi téren szintén éreztette a maga hatását, lévén annak egyik jelentős függvénye. Nemcsak a pécsi püspök elköltözése jelentett fordulatot, — hiszen köztudomású, hogy Dudich András 1560-ban átmenetileg megkísérelte Szigetben lakását, — hanem a felsőbb papság teljes egészében kiesett az egyházi életből. Ezen a hatalmas területen a papságnak csak az a rétege maradt vissza, melyet a katolikus egyházban alsóbbrendűnek nevezünk, tehát a plébánosok prédikátoraikkal és oltármestereikkel, sőt feltehető, hogy Pécs eleste után, ahonnan állítólag 300 pap menekült, ezekből is sok volt kénytelen odábbállni, mert megélhetésük alapja, a papi tized szolgáltatása, megszűnt a török uralom alatt.

A katolikus egyház hatalmas szervezete kellő irányító és felügyelő tényezők hiányában a reformáció nélkül is súlyos válságba került volna azért néhány évtized alatt, amint azt olyan területen észlelhetjük, pl. Csanádban, ahol nem indult a régi egyház romjain új, másfajta élet. Úgyhogy túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a *török hódoltság egyházi életét s vele a magyarság nyugati lelki világát éppen e romlással egyidejűleg beköszöntő reformáció és annak szervezetei mentették meg a pusztulástól.* Dunamellékén támadt egy olyan reformátor, aki kezébe tudta és merte venni az egyház reformációját, egyuttal az egész egyházi élet újraszervezését a megváltozott viszonyok közepette, — ez volt Sztárai Mihály, a laskói pap. Egymagában kétségkívül nem ment volna semmire, de segítőtársai akadtak, még pedig jóval többen, mint amennyiről tudomásunk van. Ezek egyike volt Eszéki Imre, akivel 1547-ben a baranyai archidiakónátus területén bizonyos hitcikkeket tisztázott,¹⁸⁷ amely colloquium után együttesen indították meg a reform hadjáratát.

A reformáció eszméinek terjesztésére általuk alkalmazásba vett módszerekről közelebbről tájékozva nem vagyunk. Szilárdan áll azonban előttünk, hogy olyan korábbi elgondolások, mint vándorprédikátorként való működés stb. az alaptalan képzelődés

¹⁸⁷ E. T. E. V. köt. 188. 1.

sek birodalmába utasítandók, Sztárai maga 1544—51 között egy-
végben és állandóan Laskón működött.

Ellenben némileg nyomra vezetnek azok a változások, ame-
lyek a reformáció diadalra jutása után a pécsi püspökség egy-
kori területén egyházközigazgatási beosztásban mutatkoznak. Az
újabb, a reformáció egyházai által létesített keretek a közép-
koriakkal *kezdetben* nem azonosak, még nagyjában sem, ezt
megállapíthatjuk, akármilyen kevés adattal rendelkezünk róluk.
Ami mindenesetre bizonyítja azt, hogy *a legkorábbi protestáns
keretek kialakultak, mielőtt a régiek teljesen megsemmisültek
volna.* A Sztáraitól fennmaradt drámák különben hasonló fo-
lyamatról tesznek tanúságot.¹⁸⁸

E drámákban nem egészen jelentéktelen szerepük van a vi-
káriusoknak, akik valójában nem mások, mint vicearchidiakónu-
sok. Irodalmi szerepeltetésük problémái jelentéktelenségük mel-
lett erősen szembeötlők. Közülök nyilván jónéhányan, mint
vidéki plébánosok a hódoltságban is helyükön maradtak és
dekanátusaik élén, ahonnan hevesen védték a régi tanításokat.
A reformáció papjának harcaiban, Sztárai rajza szerint, szerepük
aktívabb, mint a püspöké, mert amíg az utóbbi jóformán csak
az »ókuláréját« félti, addig amazok fenyegető magatartást tanu-
sítanak. A valóságban nem is lehetett baja a hódoltság egyetlen
reformátorának sem a püspökkel, aki nem élt köztük, sokkal
inkább a vicearchidiakónussal, akik közül sokan maradhattak.
Ugyanezt észleljük a vaskaszentmártoni zsinat esetében, amelyet
valójában a török hatóság hívott össze, mert a vikáriusok, mint a
papság visszamaradt hivatalos vezetői szemmel láthatólag nem
voltak hajlandók a szóbanforgó kérdéseket a világi elem bevoná-
sával nyilvános vita tárgyává tenni. Sztárai 1551-iki levele hason-
lóan elárulja,¹⁸⁹ hogy a »misés« papokkal erős küzdelmei voltak,
úgy neki, mint többi elvbarátainak. A régi hitfelfogás bajnokai,
minden adat azt mutatja, a hódoltságban elkeseredetten védték a
régii tanításokat, sőt a régi keretek, ha romjaikban is, fennálltak,
amiközben Sztárai új szervezete 1551-re már kiépült.

Erről tanuskodnak a Valpó és Vukovár vidékén tartott zsi-
natok, az egyik az eszéki, a másik a valkói archidiakonátusban.
Sztárai erről szóló híradásának egyik kifejezését (tempore sy-

¹⁸⁸ Régi Magyar Költők Tára, V. köt. 136—9, 210—40. l.

¹⁸⁹ E. T. E. V. k. 534—44. l.

nodí) értelmezve a szokásos fraternitási összejöveletekről van itt még mindig szó, ahol a megbeszélni szokott dogmatikai kérdések felett olyan heves vita kerekedett, mely a legyőzöttekre a teknő alatt végződött. Ahol pedig ő maga jelen sem lehetett, mert egyháza a szóbanforgó archidiaconátusok egyikébe sem tartozott, eltekintve attól, hogy a körülbelül egyidejűleg tartott két zsinat közül különben is csak az egyikben szerepelhetett volna.

Ellenben Sztárai, amint az imént említettük, már 1551-re 120 protestáns egyházat e területen megszervezett, azok püspökének írja magát (episcopus de Laskó),¹⁹⁰ vagyis az első protestáns szervezet Baranyában készen állt, mielőtt a régi egyházi szervezet megsemmisült volna. Hogyan sikerült mindezt rövid négy esztendő alatt létrehozni a papság egyrészének és a fennálló régibb szervezeteknek ellenállása mellett?

Semmiesetre sem úgy, hogy Sztárai nyakábavette a falvakat és városokat és felbujtogatta mindenütt a lakosságot papja és a római egyház ellen. Úgysem, hogy felhasználva a saját fegyvereit, drámaiban kigúnyolt mindent, ami azelőtt az egyházi élet alapja volt és gondolatait iskolai színelőadások útján népszerűsítette. Sokkal közelebb járunk a megoldáshoz, ha elsősorban arra a »senatus ecclesiasticus«-ra gondolunk, amelynek jogköréről és működéséről Szegedi Kis István eléggé világos képet nyújtott.

Ez a testület, mint láttuk, a középkori püspöki jogkör egész területét hatáskörébe vonta. A megüresedett helyekre elhelyezte az általa megvizsgált új papokat, felavatta a még nem ordináltakat, végezte a vizitációkat és ami a legsajátságosabb, mint testület: maga egészítette ki önmagát. Ami azt jelenti, hogy eredeti létrejöttékor sem függhetett egyebektől, mint bizonyos vezető személyiségek önelhatározásától.

A hódoltság nyomán beállt válság siettetten ezt a folyamatot. Ebben az időben a papság még erős hullámmásként volt kitéve, jóformán két-háromévenként változtak helyeikről, — innen származott az a feltevés, hogy reformátoraink vándorprédikátorokként működtek, — utánpótlás pedig nem volt elegendő. Eszéki

¹⁹⁰ Irodalmunkban Erdős Károly említette először, hogy Sztárai laskói püspöknek írta magát: Bullinger Henrik és Fejértóy János levelezése (Debrecen, 1913) 20. l. Az eredeti levél facsimiléjét közöltem Prot. Szemle XLV. (1936) évf. 380—1. l.

Imre 1549-ben már panaszkolja azt, hogy a tanultabb papok a hódoltságot kerülik,¹⁹¹ két év múlva pedig nyilvánvalóan valamelyik hivatalos hódoltsági egyházi hatóság kereste meg a Debrecenbe összegyűlt fraternitást papok küldése végett.¹⁹² Ha lett volna is azonban akármilyen felfogású pap elegendő, nem volt sehol egy olyan hatóság, amely azokat szabályszerűen ordinálhatta volna, amíg egy ilyent a reformáció szervezete létre nem hívott.

A hódoltság püspökének megválasztása éppen azokon a bányai részeken, amelyeket már hosszabb idő óta bírt a török, parancsoló életszükséglet lett. Különösen a Dráva és Duna torkolata között, éppen Laskó környékén, ahol Fejértói János, bécsi kancelláriai titkár szerint már 1535 óta török volt az úr,¹⁹³ mert nem mindegyik pap lehetett abban a helyzetben, hogy akár Wittenbergben, akár egyebütt ordináltathatta volna magát. Mi helyt pedig ezt a püspököt megválasztották, az a szóbanforgó egyházvidéken megkezdhetette a vizitációkat, amivel megindulhatott a reformáció terjesztése újabb gyülekezetekben.

Adatainkból tényleg ennek a folyamatnak végbemente hámozható ki. A fraternitási gyűléseken elhangzott viták kialakították az egyes vidékek frontját és azokon a papság magatartását a reformációval szemben. Nem kellett egyéb most már, minthogy a szóbanforgó papok kivonják magukat gyülekezeteikkel együtt a szervezetekből és megalkossák azt a testületet, mely ettől fogva szuverén módon járhatott el intézkedéseiben. Ilyen jegecesedési pont alakulhatott ki már 1547—49 között az Eszéki Sztárai-féle kolloquium után Laskó körül közelebb és távolabb. Amint megállapodott Sztáraival, mondja Eszéki, »doctrina evangelii in universa inferiori Ungaria, ad utramque usque Moesiam propagata est«. Ami, ha kissé túlzás lehet is, nagyjából megfelel az igazságnak, de hozzáteszi, sok küzdelem és veszedelem jutott osztályrészükül. Különben ugyanezt írja Sztárai két évvel utóbb azzal a toldással, amit fontosnak tartunk leszögezni, hogy a pápa papjait sikerült erről a vidékről elűzni.

Szószerint vehető az ilyesmi, amire néha nagy a hajlam történetíróink némelyikénél? Ez sem úgy értendő, mintha egy-

¹⁹¹ E. T. E. V. köt. 189. I.

¹⁹² U. o. 596—7. I.

¹⁹³ U. o. 599. I.

szerűen elkergették volna őket, hanem csak azon az egyetlen módon, amelyen törvényes keretekben ez a folyamat lejátszódtatott, t. i. a szóbanforgó részekben nem alkalmazták az ilyeneket. Ezt az eredményt pedig csak az a testület érthette el, amely teljesen maga döntött a hívekkel egyetértésben, illetve hozzájárulásukkal, a papi állások megüresedésénél azok betöltéséről abban a 120 gyülekezetben, mely Sztárai püspökségét lassanként elismerte.

Ezeknek az egyházaknak protestánssá létele felől azt az eredetinek látszó hagyományt őrizte meg Pathay Sámuel levele,¹⁹⁴ hogy Sztárainak új énekei feltűnést keltve, híre futott a Hegyalján az »új vallásnak«, a környező falvakból Laskóra tódult a nép, ahol, miután Sztárai tanításai felvilágosították őket, elbocsátották római katolikus papjaikat és az egyházaikat neki átadták. Ami nagy körvonalakban naiv mesének látszik, mert a legkevésbé sem emlékeznek a lefolyt erős harcokról. Egészen még sem minősíthetjük valótlanak ezt sem, mert a régiek előadására hivatkozik, csak az eseményekben egyebütt kell lennie a történelmi magnak, mint ahol ő sejtette. *Ezek az események elsősorban Sztárai vizitációinak emlékét őrizhetik!* Tartásukról hiteles adataink vannak, sőt annyira szívéhez nőttek, hogy még Tolnárról is meglátogatta az ő »Baranyáját«. Szenci Molnár Albert szintén megörökítette felőle, hogy sok prédikátort ordinált, kiknek eleiben postillákat írt, sőt a sáramentumok kiszolgáltatásának módját is leírta nekik.¹⁹⁵ Amit Sztárai cselekedett püspöki ténykedései, vagyis ordináció és vizitációi alkalmával, szemmel láthatólag nem volt más, mint egy liturgikus reform egységes végrehajtása, azonosan a Szatmár vidékén történetekkel, azokban a gyülekezetekben, ahol a reformáció diadalra jutott, mint annak elsőrenden következménye. Vagyis Sztárai énekeinek híre nem Laskóról, hanem Alsóbaranya különböző időkben protestánssá lett egyházaiban végzett vizitációiból terjedt el a Hegyalján is, a Drávántúl is, ahol a reformokat elfogadott papok működtek, illetve ilyeneket behelyezhettek. E vizitációk alkalmával természetesen istentiszteleteket, sőt meg kellett tanítania új énekeiket is, mert az új liturgia megkívánta — mint minden újítás

¹⁹⁴ Lampe—Ember i. m. 661—73. l.

¹⁹⁵ Idézi Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára, V. köt. 368—9. l.

nak azután nagy barátja lévén népünk—, ennek híre futamodván szaporodtak újabbakkal évenként újra a protestáns gyülekezetek, amikor rendelkezésre bocsátották Sztárainak üresedések alkalmával paróchiáikat betöltés végett. A hódoltsággal beállt fordulat után ugyanis megszűnt a patrónusi jogok gyakorlása a földesurak részéről, szerepüket a városok tanácsai és községek előjárói voltak kénytelenek átvenni. Ezért jutott jelentős szerep Sztárai drámáiban a »bírák«-nak, mert a valóságban rájuk nehezedett most már a gond, hogy gyülekezeteiket lelkipásztorokkal ellássák.

Hangsúlyozzuk ismételten, a szervezés munkáját Sztárai egymaga nem végezhetette el, mert 4—5 év alatt, laskói szolgálatának ellátása mellett, nem lett volna minderre idő. Egyik társa lehetett ebben Eszéki, de bizonytal voltak mások is, előttünk ismeretlenek, mint a reformokat végrehajtó, szuverén módon eljáró, senatus ecclesiasticus tagjai. Maga is említi több társának segítségét egyházainak megszervezésében, Eszéki szintén többes számmal beszél az evangélium terjesztésében kifejtett munkájukról, sajnos, csak Sztárait említi különösképpen. Egyáltalán, feltesszük a kérdést, miért fájt annyira éppen Eszékinak a hódoltsági paphiány? A missziói hevület egymagában meg nem magyarázza. Nézetünk szerint az a főoka ennek, mert tőle, mint az új, protestáns szervezet egyik vezetőtagjától, a pap nélkül álló gyülekezetek hivatalosan kérték az újakat, azért kérte ő maga is a végzett papjelölteket Wittenbergből.

Nincs tehát semmi akadály, sőt a szervezeti élet kialakulása egyenesen megköveteli, hogy egy ilyen szuverén, protestáns vezető papi testületnek szerepét már 1547 után hamarosan feltételezzük és a 120 reformpárti gyülekezet tömbjének előállítását ennek számlájára írjuk. Elvégre Szegedi Kis István bizonyára nem az ország más területeiről ismerte csak ezt a kollégiumot, hanem működésben látta baranyai területen is. Tagjait nem ismerjük, róla közelebbi adatunk nincs, de összevissza sem sok a hiteles emlékünkből Baranya reformációjáról. Bizonyosan nem járunk mégsem messze az igazságtól, ha elsősorban volt wittenbergi diákokat keresünk köztük, amint az ország egyéb területein is, de magában Baranyában az első közelebbiről ismert vezetők között jobbra ilyeneket találunk. Azt sem tudjuk, hányan lehettek tagjai. Az a körülmény azonban, hogy Alsó-

baranya négy egyházvidékre tagolódott,¹⁹⁶ amikor 1608-ban a felsődunamelléki részekről időlegesen elszakadt, arra enged következtetni, hogy e későbbi alkalommal az ősi, illetve talán eleitől fogva valamilyen formában mindig meglévő berendezésüket újítták fel és Sztárai, az ország más területeivel egyezően, negyedmagával látta el már kezdetben az egyházkormányzat gondját.

Sajátságos helyzetet teremtett viszont a baranyai részek egyházalkotmányi helyzete szempontjából Sztárainak tolnai papsága. Laskóról elköltözve régi egyházvidékének továbbra is püspöke maradt, sőt vizitálni is visszajárt, amint Skarica emlékezetben hagyta. Püspök volt tehát tolnai működése alatt is, annak nevezi Thury Pál,¹⁹⁷ a tolnai rektor, ilyennek ismeri Somogyi Péter,¹⁹⁸ a vágsellyei tanító, hasonlóan ő avathatta fel még Tolnán az 1562-ben Somorján működő János papot.¹⁹⁹ Tolna vidékének ellenben ugyanekkor nem volt püspöke, sőt a városban sem volt az első pap, a plebános, a domokosrendi Józsa barát maradt. Tolnán írta az »Igaz papság tükörét«, amelyben utalt arra, hogy püspököt itt is választhatnak, ha a »keresztyének akarják«, de úgy látszik, nem sikerültek ilyen természetű tervei ezen az egyházvidéken. Legalább semmi nyoma nem maradt annak, mintha ő, vagy bárki más Tolna környékén már ezidőben protestáns egyházalkotmányi teendőket látott volna el. Amikor szorosabb területén kívül lakott, — a magyar protestáns egyház alkotmánytörténelmében egyetlen kivételes eset az övé, illetve olyan precedenst jelentett ez a helyzet, melyből talán egyedül érthető meg a baranyai egyházalkotmány korai alakulása, — azért mint baranyai püspök, az egyházvidék kormányzatát minden nehézség nélkül átvette Laskóra visszatértekor. Ezen a ponton lesz érthető Szegedi Kis István sok fejtörést és félreértést okozott hierarchikus tiszte, melyet ő baranyai területen töltött be.

Egyik korábbi tanulmányomban már kifejeztem azt a nézetemet, hogy Baranyában valami, az esperes és püspök közé

¹⁹⁶ Lampe—Ember i. m. 672. 1.

¹⁹⁷ Idea christianorum (Oppenheim, 1616.) 10. 1.

¹⁹⁸ »Episcopus Dei gratia de Tholna« nevezi őt.

¹⁹⁹ Némethy L.: Series parochorum Strigoniensis, 665. 1.

eső, összekötő hierarchikus tisztség létezett.²⁰⁰ Fejtegetéseim kapcsán más oldalról az a nézet vetődött fel, hogy a baranyai forrásainkban szereplő »episcopus« kifejezés esperest jelenthet, vagyis Szegedi Kis István, mint generális szuperintendens volt valójában Baranya püspöke, Sztárai, Veresmarti, Eszéki stb. pedig csak esperesek voltak.²⁰¹ Ami lényegében különböző kifejezések értelmezéséből levont egyszerű következtetés, mely a tényleges történelmi adatok alapján kialakítható helyzetképet a legkevésbé sem magyarázza meg.

A valóságos állapotok nevezetesen a következőleg alakultak, amikor Sztárai Tolnára került. Az imént láttuk, hogy Tolnán is Baranya püspöke maradt, sőt ott a vizitációt valameddig maga végezte. Szegedi továbbá neki Tolnán alárendeltje, az iskolának rektora volt. Ugy itt, mint Laskón Skarica szerint viszont meleg viszony, sőt kölcsönös levelezésben kifejezésre jutott barátság alakult ki köztük. Szegedi a szuperintendensi tisztének alapját képező laskói papságát ugyancsak Sztárainak köszönhetette, mert az utóbbi hívhatta fel rá a laskóiak figyelmét vizitálása során. Ehhez járult, hogy Szegedi 49 éves koráig a papságra ordinálva sem lett. Skarica idevonatkozó szavait, Szegedi életrajzában,²⁰² hatalmasan félreértették olvasói, lévén e helyen arról szó, hogy laskói pappá lételeig csak »magister«, vagyis iskolamester volt a címe, míg ettől fogva hivatalosan »doctor«-nak kellett tekinteni, azaz olyan papnak, aki nem »pastor«, hanem Szegedi saját meghatározása szerint »minister«. Másszóval Szegedi Kis István sem a magister artium, sem a doctor theologiae grádust nem bírta sohasem, mint ahogy nem is jött elő ideig ilyen címe sem Wittenbergben, sem Krakkóban az egyetemek évkönyveiben.

Feltehetően ezek után, amikor Sztárai megválasztatta Szegedit Laskóra, sőt mint baranyai püspök, — mert a régiek bizo-

²⁰⁰ Theologiai Szemle. V. (1929) évf. 154. l. (A hercegszöllősi kánonok eredete.)

²⁰¹ Prot. Szemle XLI. (1932) évf. 647—9. l.

²⁰² Szegedi »Loci communes«-ének kiadásaiban. (Magyarra fordította és közölte Faragó Bálint a mezőtúri főgimn. 1905—6. évi értesítőjében.) »Et tum demum Szegedinus noster clarissimum illud doctrinae laboris sui nomen, quo Magister nuncupabatur vulgato amisit. Doctor inde et generalis totius Baroniae superintendens et virtute propria et suffragio omnium declaratus anno aetatis suae 49.«

nyára jobban tudták, milyen alapon használhatták tisztének jelölésére az episcopus címet, — ordinálta is őt, ugyanekkor mint püspök lemondván, vagy mondatván, Szegedit egyszerűen helyébe választották? Amikor tény az, hogy Sztárait 1554 után is püspöknek ismerték szerte az országban, holott Tolna környékének egészen bizonyosan nem volt püspöke soha. Vajjon elhallgatta volna Skarica eme, Szegedi életére Sztáraival szemben nagyjelentőségű eseményeket, amikor nem hallgat sokkal kisebbekről, mint pl. arról, hogy Tolnán valójában szívesebben vették, ha Szegedi prédikált Sztárai helyett olykor? Ha Laskóra választásával egyidejűleg Baranya püspökévé lett volna választva, úgy Skarica kétségkívül különösen kiszínezte volna ezt a fordulatot.

Baranyában a reformáció első időszakában a szuperintendensi tisztség más okból is alsóbbrendűnek látszik a püspökinél. Laskói Csókás Péter megemlékezvén Tolnai Ambrus Lukácsnak az unitáriusokhoz lett átpártolásáról, azt hozza fel: »quod in publica synodo superintendens non fuerit declaratus«. ²⁰³ Egyszerű személyi érzékenység lett volna ilyen módon az oka Tolnai Lukács unitáriuskodásának, de bizonyára senki sem merné feltételezni, mintha e címen Baranya főpüspöki tisztere vágyott volna. Elvégre az unitáriusok testvéri közösségében sem lett azzá, ha nem vonjuk is kétségbe, hogy köztük valamiféle tisztséget csakugyan viselt utóbb. ²⁰⁴

Megerősítik álláspontunkat Szegedinek a papi rendre vonatkozó saját fejtegetései. Az »Ige szolgálát« két csoportra osztja, az egyikbe a »doctores« vagy másként »ministri«, a másikba a »pastores« tartoznak. Az utóbbiak »nunc episcopi, nunc presbyteri, nunc diaconi appellantur« mondja, amely megjegyzés rávilágít arra a zürzavarra, mely az első időkben a reform hierarchikus rendjének kialakításával előállt. »Ordinem aliquem constituendum esse in Pastorum collegio« fejtegeti tovább, amelynek két irányban kell érvényesülnie. Az egyik oldalról minden pap tiszte egyforma ugyan, »necessarium tamen esse, ut aliquis inter fratres existat qui collegium congreget, de ne-

²⁰³ Bod, P. Hist. Hung. Eccl. I. köt. 363. Iskolatört. Adattár II. köt. 17. l.

²⁰⁴ Veresmarti Illés a nevesebb baranyai unitárius papok között említi, Földváry László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. (Budapest, 1898.) I. köt. 47. l.

gotiis referat, collegii nomine, cum opus est, scribat et loquatur. Hic ad vitandam episcopalis tyrannidis invidiam superintendens appellari potest» (vagyis eredetileg nem nevezték annak!). Az efféle papoknak megbízatása csak *időleges és nem végleges*.²⁰⁵ Ez a részlet különben majdnem szóról szóra Béza Confessiojából van átvéve!

A másik oldalon figyelembe veendő az egyházkormányzat feladatai, vagyis a törvényalkotás, a lelkészválasztás, illetve az ordináció, valamint a bíráskodás és egyházfegyelem kérdései. Ezek a feladatok tartoznak »ad Episcopum ac Presbyteros« vagyis annak a kollégiumnak hatáskörébe, melyet ők alkotnak. Szegedi Kis István ismert tehát a protestáns egyházalkotmányban püspököt, szuperintendenseket (többes számban beszél róluk), valamint presbitereket. Némileg zavarólag hat skolasztikus rendszerezésű fejtegetéseiben az a körülmény, hogy szerinte a szuperintendenseknek is vannak presbiterei, akikkel együtt az a feladatuk, »ut quoties quid novi emergat, tempestive imminenti, vel iam presenti malo occurrant, ut *vicinas ecclesias consulant*, ut *communi consilio res communis administretur*«. ²⁰⁶

A pastorum collegium elrendezésében Szegedi mégis világosan két feladatcsoportot különböztet meg. Az egyiket a *jurisdictio ecclesiastica* szűkebb, pontosan körülhatárolt körében sorolja fel, mely — ismételjük — teljes egészében a középkor püspökének jurisdikcionális hatalmi köre. A másik feladatcsoport inkább a papság szabad szervezeteire várakozik, mint talán a fraternitások életműködéseiben alkalmilag felmerülő, nem hivatalosnak mutatkozó, kisebb ügyek elintézése az egyes szuperintendensek kollégiuma útján. A két csoport között az a különbség, hogy a püspök és presbiterei *alkotmányozó*, a szuperintendens és presbiterei pedig csak *végrehajtó* szervek. Szemmel látható, hogy Szegedi nemcsak ismerte a protestáns püspök központi kollégiumát, hanem tekintettel volt a papság korábban jó szolgálatokat tett, középkori eredetű vidéki szervezeteinek a protestáns egyház életműködésébe leendő szerves beillesztésére. Aminthogy Dunamellék egyházalkotmánya szintén úgy alakult ki, amint az ország egyéb területein általában a protestáns szer-

²⁰⁵ Szegedi »Loci communes«-ének de ministris verbi c. szakaszából valók a megállapítások.

²⁰⁶ U. o.

vezetek, hogy a püspök, mint központi szerv körül az esperesek álltak, akik mellett viszont a presbíterek, illetve Dunamellékén később szenátoroknak nevezettek tevékenykedtek.

Szegedi fejtegetései nyomán minden aggodalom nélkül levonhatjuk azért azt a következtetésünket, hogy a baranyai reformáció első időszakában és Alsóbaranyában az *eredetileg esperesi teendőket végző lelkipászorokat még szuperintendenseknek nevezték*, — hihetőleg magának Szegedinek javaslatára, amint e nevet a »Loci communes«-ben Béza nyomán ajánlgatta. Mint az egész Baranyának generális szuperintendense nem volt sem 1554-ben sem máskor, ennél fogva soha Alsóbaranyának püspöke, valamint a többi püspöknek nevezett hierarchák sem voltak soha esperesek.

Honnan származhatott mégis ez a kifejezés (generalis superintendens), melyet Szegedi ebben az alakjában sehol nem említ, sőt vele a hazai protestantizmus területén még csak Erdélyben a szászoknál és azok történetírójánál, Hanernél találkozunk? Sejtelmünk szerint ezen a ponton kapcsolódik be, egyházunk történelmében először és utoljára, tudatosan, a német-lutheránus generális szuperintendens tisztsége a hazai protestáns egyházalkotmányba. Az 1554-ben kialakult baranyai hierarchikus helyzet ugyanis bizonyos hasonlóságot mutat a szász választófejedelemség területén a század közepéig kifejlődött egyházi berendezéssel. Közismert, hogy itt újította fel először a protestantizmus a vizitációkat, amelyeket végző lelkészek lettek hamarosan az első szuperintendensek. Ezek fölé állítottak először 1533-ban két generális szuperintendenst, még pedig a wittenbergi első papot és a kembergi prépostot. A püspöki hatalom és jogkör intézményes hiánya miatt ez a berendezés nem bizonyult kielégítőnek, szerveztetett tehát az előbbi pótlására az 1540-es évek táján a konzisztórium. Eredetileg három különböző székhelyre tervezték őket, de csak egy valósult meg belőlük, a wittenbergi. Rövidesen az egész területnek szintén egyre leolvadt generális szuperintendense, a wittenbergi, ennek a püspöki jurisdikcionális teendőket ellátó konzisztóriumnak tagja ugyan több más lelkészjellegű egyénnel együtt, de valósággal annak végrehajtó közege, sőt a fejedelem kinevezése után az is avatta fel tisztére. A reformáció szellemi vezetői ezt az intézményt akkor még teljesen ideiglenesnek tekintették, amint az kitetszik az 1545-ben Melanchthon által szerkesztett, de Luther stb. által aláírt és a fakultás judiciuma

ként kiadott ú. n. wittenbergi reformációból, mely szerint a püspöki hatalmat készek voltak elfogadni, ha azok képviselői viszont az új hitfelfogást magukévá teszik. Szegedinek éppen wittenbergi tanulmányai idején ezeket az egyházalkotmányi elveket és gyakorlatot volt módjában megismerni, — feltehetjük tehát, hogy azokat adandó alkalommal felhasználni kész volt.²⁰⁷

Amikor tehát Sztárai Tolnára átment, viszont ott működése alatt szerzett tapasztalatai után a baranyai területen bizonyosan fennálló püspöki kollégiumban olyan valakire lett volna szüksége, aki őt a távolból, legalább részben, helyettesíteni tudná, kézenfekvő, hogy bizalmassá lett tolnai tisztására, Szegedire gondolt. Elsősorban természetesen a vizitációs teendők ellátására. Ennek a kollégiumnak szuperintendens tagjai között vezetőszemélyiségnek őt tette meg a társak és Sztárai bizalma. Első szuperintendens, mintegy püspöki vikárius, lett ennél fogva Szegedi Baranya egész területére, ami körülbelül megfelelt a wittenbergi generális szuperintendens jogkörnek, innen vették az új tisztség nevét.

Elismerjük, hogy magyarázatunk nagyobb valószínűséget nyerne, ha részletesebb adatok állnának rendelkezésünkre, de a meglevőket ebben a helyzetképben világosabban tudjuk csoportosítani, mint az eddigi tarka feltevések során lehetett. Mindenestre a felmerült megoldások a baranyai reformáció túlságosan sok részletkérdését, amelyekről pedig híradásaink vannak, homályban hagyták.

Ez utóbbiak között az 1550-iki vaskaszentmártoni hitvita részletei nemcsak azt igazolják, hogy Sztárai drámái történelmi maggal bírtak, hanem ezenfelül rávilágítanak a reformáció terjedésére Baranya északi és nyugati részein, hol ezevben még semmiféle protestáns hatóság nem volt, mert szerepéről valamilyen ugyaninnen hallanunk kellene.²⁰⁸ Szegedi választásáról fennmaradt híradás ellenben tanuskodik arról, hogy 1554-re annyira előhaladt ezeken a tájakon is a reformáció, hogy az időt elérkezettnek látták a szervezetnek legalább az igényeit kiterjesztteni Baranya egész területére. Ebben az irányban megindult

²⁰⁷ Sehling, Emil: Die ev. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. (Leipzig, 1902.) I. Abt. I. Hälfte. 56—9. 107. 200. skk. 209. skk. 700. l.

²⁰⁸ Prot. Szemle XXV. (1913) évf. 425. skk. 475. skk.

folyamattal függhet össze Szegedi kálmáncsai papsága, ahol valószínűleg korábban, még krakkói tanulmányait követően már egyízben működhetett, legalább is 1542-ben Kálmánca papjai között egy »Stephanus Kys« nevű oltármestert találunk.²⁰⁹

Ennek az egyházvidéknek beszerzése újabb jelentős fordulatra mutat a baranyai egyházalkotmány további kiépítésénél. Sztárai, a jelek szerint a baranyai részekben szükséges ordinálásokat fenntartotta magának, Skarica nem is emlékezik semmi olyasmiről, amiből arra lehetne következtetni, mintha Szegedi helyette vagy a maga kezdeményezéséből végzett volna ilyen teendőket Laskón. Sztárainak ezidőben kifejezett felfogása szerint a prot. püspöknek nincs szüksége e szertartásnál egyébre, mint néhány »tudósabb« papra, akit a környékből begyűjthet.²¹⁰ A hazai reformáció szervezkedésének kezdő időszakában még nem volt ez az egész eljárás körülményesebben szabályozva.

Kálmáncsán ellenben, Sztárainak Laskóra visszaköltözése dacára már hallunk Szegedi ordinálásairól, vagyis szorosabban a püspöki jogkör gyakorlásáról, ami odamutat, hogy Baranya nyugati részein és a délsomogyi határszéleken szintén megérett az idő protestáns szervezet kialakítására. Szegedi 1558—60 táján tehát csakugyan püspök lett, *de nem a Sztárai-féle szervezetben*. Körülbelül Horváth Márk, a szigetvári parancsnok, kezdeményezésére vezethető vissza ez az új alakulat, aki Szegedit főpapjának nevezgette és anyagilag támogatta. *Szegedi a végvidék püspöke lett*, helyzetének ebből következő politikai dualizmussal, amire a török előtt tett kijelentése utal. Ebbe a szervezetbe kapcsolódhattak be hamarosan az egykori vaskaszentmártoni zsinatra egybegyültek területrészei. Ha Sztárai, újból Laskón, csakugyan elkedvetlenedett valami okból, — ahogyan ilyesmit főleg Athanáziusról írt énekéből következtettek, — úgy az valószínűleg ennek az egyházvidéknek tőle függetlenül bekövetkezett kialakulásával lehet kapcsolatos, miután 1554-ben a maguk számára igényelték az alsóbaranyaiak. A tolnai papságában volt szervezetével fenntartott kapcsolatai egyéb körülményekkel együtt valószínűsítik azt a törekvését, hogy a hódoltság szervezeteit ezeken a részekben a maga vezetése alatt kívánta volna egyesíteni.

²⁰⁹ E. T. E. IV. köt. 134. l. Van ugyanítt egy másik Stephanus nevű oltármester is, akitől Kis melléknévvel különböztették meg az utóbbit. Szegedi »Kis« mellékneve tényleg későbbi eredetű.

²¹⁰ Régi Magyar Költők Tára, V. köt. 236. l.

A vaskaszentmártoni zsinaton, mint tudjuk, kifejezésre juttatták a pécsi és sellyei török hatóságok azt a kívánságukat, hogy a reform hívei menjenek el néhány megnevezett, római katolikusnak maradt községbe és mezővárosba tanaik hirdetése végett. Ezek a községek a baranyai archidiakonátus északi felében Pécs²¹¹ től keletre feküdtek. Sztárai szervezete tehát 1550-ig erre a vidékre nem terjesztette ki befolyását, de később sem. Nem járunk azért messze a valóságtól, ha ennek a területnek, mint később felsőbaranyainak nevezett egyházvidéknek eredeti magjául a Szegedi által hatósága alá vont részeket tekintjük, mely idővel fel Tolnáig kiterjedt. Ilyen módon lesz megmagyarázható Eszéki István tolnai és Veresmarti Illés hercegszöllősi lelkípásztoroknak, mint Baranya »két« püspökének szerepe, amaz Szegedi Kis Istvánnak, az utóbbi pedig Sztárai Mihálynak utódként.

Szegedi Kis István ráckevei papságának elfoglalása után eső évek valamelyikébe, de mindenképpen 1563—66 közé kell esnie azután annak a jelentős eseménynek, mely *Szegedi vezetése alatt meghozta a Duna mindkét partján elterülő hódoltság egyházainak egyesítését*. Ennek a korszaknak terméke a mindkét baranyai (a Mokos által barsinak nevezett, de általunk baranyainak ki-mutatott,²¹¹ valamint a hercegszöllősi) kánonban használt »főpüspök« cím, mert mellette más püspökök is szerepeltek. Bizonyítéka az 1566-ban tartott decsi zsinat, amelyre tudvalevően valamely Eszéki és Veresmarti között kitört viszály szolgáltatott alkalmat és Szegedi személyesen igazított el. Ezt az időszakot megelőző korból származik a dunamelléki főbb széniorok önálló lelkészszentelési joga, melyet 1563—66 után is biztosítani kellett nekik, mint a korábbi püspökök jogutódainak, amely gyakorlatról Pathay Sámuel tudósít,²¹² továbbá a főszeniori cím, mely Baranyában a 19. századig élt. Jeléül annak, hogy az *egyházkerület eredetileg több önálló püspökségből alakult ki*, amint a barsinak nevezett kánonok 3. és 21. art.-ban, valamint a hercegszöllősiek 24. magyar szövegű art.-ban a kerület alkatrészei ezen a néven tényleg szerepelnek. Bizonyosságok azonfelül azok az esküminták, melyek a hercegszöllősi kánonok hivatalos példányában kéziratban fennmaradtak. Egyfelől címük szerint szénior vagy püspök felesketésére egyaránt használatban voltak,

²¹¹ Theol. Szemle V. (1929) évf. 153. sk.

²¹² Lampe—Ember i. m. 666. l.

de mint *Mokos* megjegyzi, a 7. számúnak végén eredetileg a szövegben püspökök említettek, melyet későbbi kéz széniorokra javított át.²¹³

Már most melyek voltak Szegedi idején ezek a püspökségek, csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. Felső- és Alsóbaranya, amely utóbbihoz szlavóniai és dunatiszaközi egyházak tartoztak már Sztárai leveléből is következtetve, azután Bakonyi Albert szuperintendenciája, végül magának Szegedinek szűkebb egyházi vidéke, melyet Ráckevébe költözése után alakíthatott ki. *Paksi Mihály* egykorú értesítése szerint 35 egyház állt itt közvetlen gondozása alatt.²¹⁴ Buda környékén a század hatvanas éveinek elején még nem lehetett önálló protestáns szervezet, mert a protestánsok magában Budában is kisebbségben voltak. Nincs is ilyesmiről semmi tudomásunk, sőt mint más helyen arra utaltunk, a barsi területre innen kellett átvinni a baranyai első kánonokat, amiből következik, hogy ennek alapulvételével szervezkedtek a budakörnyéki egyházak, — és tényleg az első biztos hír a budai papnak, Szováti Gáspárnak széniorságáról a hercegszöllősi szénatról származik. A hatvanas évek végén szervezkedhettek tehát az itteniek, vagy a hetvenes évek elején.

Szegedi idején négy püspök és azok diocezeisei lehettek azért a hódoltság protestáns szervezetének tagjai. Ebben az időben kellett keletkezniük azoknak az első baranyai kánonoknak, melyeket *Mokos Gyula* barsi eredetűeknek vélt, ennek nyomán ilyeneknek nevezett, holott csak átvételről lehet szó, amint a felsőmagyarországi kánonok a nyugati Felvidéken hasonlóan átvétettek.

Részletes bizonyítását ennek a felfogásunknak egyebütt adtuk.²¹⁵ Megállapításainkat most azzal egészítjük ki, hogy e kánonok alapjait Sztárai olyan »axiomái« alkották, melyek bizonyos mértékig módszeresen szövegezve lehettek. Az *axioma* kifejezés a dunamelléki protestáns egyházalkotmány szóhasználatában ugyanis olyan jogszabályt jelent, melyet a kánonalkotásra illetékes hatóság, vagyis a senatus ecclesiasticus kötelező jogerővel megállapított. »Communis ecclesiae decretum seu axioma est«, kezdődik egy 17. századbeli egyházkerületi határo-

²¹³ *Mokos Gyula*: A hercegszöllősi kánonok. (Budapest, 1904.) 270. l.

²¹⁴ *Lampe—Ember* i. m. 100. l. *Bod*, Hist. Hung. Eccl. I. köt. 261. l.

²¹⁵ Theol. Szemle. V. évf. 148. skk.

zat²¹⁶ világosan bizonyítva, hogy az axioma kifejezés még korábbi eredetű, bátran lehet 16. századbeli, amikor azokat valamely illetékes tényező a század végén törvénykönyvük hivatalos példányában a hercegszöllősiekre vonatkoztatta.

Amivel másoldalról még közelebbről megvilágíthatónak véljük a »haec axiomata...« kezdetű feljegyzést e kánonkönyvben. A barsinak nevezett kánonokat most ismert szerkezetében sem Sztárai, sem Szegedi nem készítette, hanem a Sztárai-féle axiomákat átdolgozhatta körülbelül Veresmarti Illés a kerület egyesülése alkalmából. Ez magyarázná ezeknek és a hercegszöllősi kánonoknak szoros rokonságát. Mert amennyire Sztárai nyelvhasználatára jellegzetes kifejezések fordulnak elő bennük, tartalmuk éppannyira elárulja, hogy keletkezésük a dunamelléki kerület kialakulásának idejébe esik. A későbbi években, Szegedi távollétében, valamelyik alsóbaranyai zsinaton elfogadott, latin nyelven készített redakciót ilyenmódon már elegendőnek tartották utólag bemutatni Szegedinek, mint főpüspöknek, mivel hogy lényegileg a korábbiak kiegészítésével, azok alapján készült.

Súlyos megrázkódtatásokat okozhatott ellenben ugyanekkor Dunamellék életében az unitárizmus terjedése. Anabaptista és nem közvetlenül erdélyi gyökerei lehettek eredetileg ennek a mozgalomnak ezen a tájon, még Sztárai korában, mert a Szentháromság tagadását már ő panaszolta, amikor Erdélyben még nem jutott felszínre ilyen mozgolódás. Szegedi püspöksége idején már vitákat provokáltak (Laskón, Tolnán már 1570 előtt), sőt e kiváló reformátorunkat több vitairat készítésére indították. A *Loci communes* különféle kiadásaiban láttak véglegesen nyomdafestéket, miután előbb kéziratban foroghattak közkézen. Mindenesetre végső fokon egyházalkotmányi téren éreztették hatásukat, mert különösen a felsőbaranyai részekben sok gyülekezet kiválhatott a hódoltság szervezetéből. Veresmarti működése alatt hallunk többet ezekről a nyíltan unitáriussá lett, de az erdélyiek tanításaitól sokban eltérő, gyülekezetekről. A század nyolcvanas éveinek táján állítólag külön püspökük is lett volna Válaszuti György pécsi lelkipásztor személyében. Annyi bizonyos, hogy a 17. század végén ezrekre ment a baranyai és keletso-

²¹⁶ Mokos Gyula i. m. 257. l.

mogyi részeken a katolikus egyházba áttért unitáriusok száma.²¹⁷

A budai és a baranyai részeken beállott változások szükségessé tették a kerület újrendezését és a korábbi baranyai kánonok körülbelül 1570 táján készült, imént említett, latin redakciójának elfogadását, mely Hercegszöllösön történt meg 1576-ban. Jellegzetes, hogy e kánonok latin szövegkiadásának címlapja szerint az Universitas Fratrum voltaképpen »Consensus«-t létesített ekkor, míg a magyar kánonokat a címlap szerint ezen a zsinaton szerkesztették. Ami aláhúzza azt a feltevésünket, hogy a latin szöveg az előző években készülhetett még el, amelyet most a kerület minden részében elfogadtak a régibb kánonok helyett. Viszont, úgy látszik, szükségesnek látták azt is, hogy úgy a korábbi, mint a latin kánonokhoz simulva, — de újabb bőséges, a latintól eltérő módosításokkal, — újabb magyar szövegű kánonokat is készítsenek, ami már a zsinaton magán ment végbe. Ugyanekkor a püspökségek korábbi kereteit módosítani, köztük a kapcsolatokat erősebbé, az egyes vidékek élére ugyanez okból püspökök helyett széniorokat állítani kellett. Baranya túlsúlyára mutat, hogy Szegedi halála után Veresmarti lett az egész kerület szuperintendense, mint a régiek közül különben is egyedül életben maradt püspök. Hercegszöllösön mindössze két széniorot találunk ugyan az aláírók között, de nem gondoljuk, hogy mindössze ennyien voltak az egész kerületben. A délsomogyi és a ceglédkörnyéki részek kétségkívül idetartoztak ekkor is, mert a Pathay Sámuel által Baranyáról adott egyházközigazgatási helyzetkép csak Veresmarti püspöksége idejéből származhatik. A szuperintendensről ugyanis hercegszöllösi székhellyel emlékezik, a széniorátusokat pedig Tolna, Buda, Cegléd és Kálmáncsa központtal sorolja fel.²¹⁸ Az egységes kerületnek viszont csak Veresmarti idején lakott Hercegszöllösön a szuperintendense.

A zsinat után nagyon megfogynak Dunamellék egyházalkotmányi életére vonatkozó emlékeink. Veresmartinak a nyolcvanas évek végén valamikor bekövetkezett halála után Körtélyesi János ceglédi pap lett a püspök, aki 1594-ben Gyöngyösre ment lelkipásztornak.²¹⁹ Ez az adat elárulja, hogy a kerület határai ekkor

²¹⁷ A pécsi Pius-gimnázium értesítője 1933—34-ről, 39—42. l. (Pinzger Ferenc S. J. tanulmánya a pécsi jezsuiták történetéről, de összefoglaló cím nélkül!)

²¹⁸ Lampe—Ember i. m. 666. l.

²¹⁹ M. P. E. A. XIII. (1929) évf. 54. l.

már a Duna és Tisza közén messze északra elnyultak. Legalább semmi nyoma annak, mintha Körtélyesi helyváltoztatása püspökségéről való lemondását magával vonta volna. Dunamelléknek ekként a század végére teljesen kialakult földrajzi helyzete előkészítette viszont az utat arra a fordulatra, mely 1608-ban egy évszázadra a kerület szétszakadására vezetett a baranyai részekről túlságosan messzeeső püspöki székhely miatt.

e) Nyugatmagyarország.

A Habsburgok által szilárdan uralt északnyugati Felvidéken és a dunántúli részekben kialakult protestáns szervezetekkel, sajnos, ebben a században még keveset foglalkozhatunk. A két országrésznek külön leendő tárgyalására sincs különösebb okunk, nagy vonásokban mindkét helyen azonos volt a helyzet. Mindkét területen a század második felében elterjedt ugyan a protestantizmus, de szervezkedésig ebben a században szűkebb mértékben és csupán kisebb területrészek vitték. Egyes szervezetek nem mentek el mindenütt a katholicizmussal való végleges szakításig, ami pedig egyedül tehetné volna lehetővé önálló létüket.

Oláh Miklós, az esztergomi érsek, nagyon világosan meg látta, amikor a század hatodik évtizedére forduló években az archidiakónusi vizitációkat megkezdette megyéje területén, hogy a protestantizmus szervezkedése csak akkor mehet végbe simán, ha az a maga papjai felett alkalmazásuktól kezdve megszerzi és szervezi az ellenőrzést. A vizitációk felújítása ennél fogva nemcsak érseki hatalmának megerősítését célozta, hanem egyúttal a protestáns irányú szervezkedés előtt egyelőre az utat is bevágta. Erre az időre ugyanis már a protestantizmus javára hatalmas átalakuláson mentek keresztül egyházmegyéjének papjai és gyülekezetei. A fennmaradt feljegyzések arról tanuszkodnak, hogy a vizitációt végzők érdeklődése ezért főleg a templomok berendezésére, valamint a papok hitelvi álláspontjára vonatkozott, de rendkívüli gondoskodás tárgyát alkotta a kérdés, vajjon fel vannak-e szentelve és ez esetben a felszentelés hol ment végbe? Csupán külsőségekre látszanak vonatkozni ezek a kérdések, de valójában a protestantizmus biztos ismérvei voltak akkor, bár belőlük inkább csak következtettek, mint biztos megállapításokat tehettek. Magatartásuk egészében bizalmatlannak mutatkozik.

Főleg az utóbbi kérdés volt valamennyi között a legkényesebb és a ráadott felelet világítaná meg legjobban a protestáns szervezkedés akkori állapotát ezeken a részekben, ha tiszta képet alkotni egyáltalán már ez alkalommal lehetett volna róla. Ám éppen ezen a ponton kellett leginkább titkolni a valóságot a vizitációt végző hivatalos személyek előtt. A jelentések éppen ezen a ponton bizonytalanok, voltak akik arra hivatkoztak, hogy írásait elvesztették, mások, hogy még nincsenek felszentelve, ismét, akik a vizsgálat elől egyszerűen távoztak. Alig néhány eset adódott, amikor a megkérdezett nyíltan bevallotta, hogy protestáns módon nyerte felavatását, még pedig az érseki tartomány területén kívüllakó hazai protestáns hatóságoktól. Egyéb körülmények szintén lehettek árulók, mert számtalan esetben találjuk feljegyezve, hogy a meglátogatott lelkész »coronam non habet«, vagyis tónzurát nem visel.²²⁰

Eltételezve attól, hogy a wittenbergi egyetemen végzett tanulmányokat a katolikus egyház részéről nemcsak hazánkban, de külföldön is még évtizedekig elfogadták, az ebben részesek a tartományban nem lehettek túlsokan. Protestáns érzelmű papok felszentelésének pedig az esztergomi érseki tartományban az volt a legfőbb akadálya, hogy semmiféle protestáns hatóság nem tudott, csak tűrhető feltételek mellett is kialakulni Oláh érsek közvetlen uralma alatt álló részekben.

Nézetünk szerint itt lappang a nyugatmagyarországi szervezkedés titka. Nemcsak arra világít rá ez a körülmény, hogy miért következett el ezeken a területeken oly későn a protestáns egyházalkotmányi élet megindulása, hanem arra is, hogy miért azokon a pontokon, ahol első jelentkezését észleljük?

A protestáns ordinálásokat Nyugatmagyarországon ott vehették először gyakorlatba, ahol mögöttük erős, protestáns érzelmű, földesúri hatalom állt: Felsődunamelléken a gróf Salm Gyula, a dunántúli részekben pedig a Nádasdy-féle uradalmak gyülekezeteiben, mindkettőben Miksa türelmesebb egyházpolitikai uralkodása idején.

Az előzményeket kellő világításba helyezi egy bizonyos Ferenc, a tornai pap, felszentelésének ügye, aki 1561 előtt Szik-

²²⁰ V. ö. a mondottakat Némethy, Ludovicus: Series parochiarum et parochorum Archidioecesis Strigoniensis. (Esztergom, 1894.) 16. századból közölt adataival.

szón, hasonlóképpen egy másik, János nevű somorjai papé, aki viszont 1562 előtt valamikor Tolnán, nyilván Sztárai Mihálytól nyerte felavatását.²²¹ Amivel nem mondjuk éppen azt, mintha feltétlenül mindkettő a kérdéses időben elfoglalt szolgálati helyére nyerte volna közvetlenül a püspöki ordinációt, — de az ellenkezőt sem állíthatjuk. Először nagyon lehetőnek látszik az a megoldás, hogy az esztergomi érseki területről eleinte a szomszédos protestáns hatóságokhoz fordultak egyesek ordinálás végett, — amiről a vizitáció alkalmával hallgattak, — a soproniak eljárásához hasonlóan, akik Bejthe Istvánt, az újonnan választott papjukat Bornemissza Péterhez Semptére küldték felavattásra.²²²

Másodszor: szükség törvényt bont, amit ezek a papok cselekedtek ilyen esetekben, mert a katolikus püspökök megtagadták részükre az ordináció kiszolgáltatását. Egyidejűleg azonban világot vet a dunántúli és felsődunamelléki első protestáns püspökök hatósági jellegére és működésének körére. Különösen Bornemissza Péternek, felfogásunk szerint, szorosabb kormányzati területe semmiesetre sem terjedt túl a Salm-féle uradalmak gyülekezetein,²²³ ellenben ordinálási joga szélesebb körben érvényesülhetett, mert a szomszédos területekről alkalmilag fordulhattak hozzá (Vágfarkasd!). Nem papjaitól és a gyülekezetektől, hanem gróf Salm Gyulától, akinek udvari papja volt, kaphatta tehát a felhatalmazást, amelynek nyomán ordinált.

Teljesen légtüres térben mozgó feltevés ennél fogva, mintha Bornemissza Nyitra-Bars-Pozsony megyék területén egy független protestáns szervezetet kormányzott volna. Semmi nyoma sincsen egy ilyen szervezetnek Bornemissza életében. Ellenben magában Nyitrában az evangélikus fraternitások nagyrésztének kialakulása világosan mutatja a korábbi katolikus keretekben folytatott továbbélésüket a protestantizmus későbbi szervezeti

²²¹ U. o. 665. l.

²²² Az az okmány, melyet Bornemissza ez alkalommal Bejthe részére kiállított, felavatási bizonyítvány és nem ajánlólevél, mint többször hitték. Fabó András: Bejthe István életrajza (Pest, 1866.) 49—50. l.

²²³ Némileg hasonlóan vélekedik Schulek Tibor (»legalább is azon a területen, ahová a Salmok, Thurzók patrónusi karja elér«), amint már 1572-ben nem ismerték el Salm Gyula »paróchusai és prédikátorai« az esztergomi érseket felettesüknek. Schulek: Bornemissza Péter. (Sopron-Budapest-Győr, 1939.) 59. és 366. l.

megszilárdulása idején. Ugyancsak ezt az állításunkat igazolja annak a hat lelkésznek szerepe és szolgálati helye, akiknek az Ördögi kísértetekről kellett Salm Gyula számára véleményt nyilvánítniuk.

Trencsén, Galgóc, Szenc, Bazin, Szentgyörgy és Nagymacséd papjai ezek, három különböző vármegyéből, ahol semmi nyoma annak, mintha valami felfordulást okozott volna Bornemissza püspöksége. Holott a felette való bíraskodásra, különösképpen elmozdítására, csak saját szervezetének papjai lettek volna illetékesek, ha ilyen különálló protestáns szervezet egyáltalán létezett volna. Ezeket a papokat részint a saját, részint rokonsága uradalmainak gyülekezeteiből szedte össze maga Salm gróf, — véleménynyilvánításra és nem bíraskodásra. Nagyjában azonos módon járt el egy évtizeddel előbb Perényi Gábor, amikor Thury Pál egyházi működése felett kívánt véleményt mondani, holott neki volt illetékes egyházi szervezete. Jegyezzük meg azonban, hogy tisztét, saját szavai szerint, Bornemissza mégis szuperintendensnek tekintette.²²⁴

Nem habozunk azért ennek nyomán kijelenteni, hogy Bornemissza püspöksége nem is tartott tovább, csak amíg Semptén volt lelkipásztor. Mint a Salm uradalmak püspökének, aki működésével nagyobb felszentelési költségektől mentette meg urát és gyülekezeteit, megbízása azonnal megszűnt, amikor Semptéről távoznia kellett. Utóda e helyen Sibolti Demeter lett, egyidejűen a püspöki székhelyen is, mert Bornemisszának bújosása alatt utóbbi feladatát ellátni alkalma sem igen lehetett volna.²²⁵ Salm Gyula volt szolgálati körzetében semmi esetre sem engedte volna folytatni enemű tevékenységét, nem is végzett többé ilyen természetű cselekményeket, akkor pedig hol van a nyitrai, barsi, pozsonymegyei állítólagos szervezet fikciója?

Ha Sibolti püspök volt, — már pedig kortárs is kifejezetten annak mondja²²⁶ — még hozzá Semptén, akkor világos, hogy még Bornemissza életében lett azzá, mert amikor az utóbbi meghalt, már ő is elköltözött Semptéről. Sibolti sem volt más, mint a Salm uradalmak püspöke Bornemissza eltávolítása után, alkal-

²²⁴ U. o. 57. skk.

²²⁵ Schulek megemlíti, hogy pl. Balassa István sem vele ordináltatott papot Malackára, holott azidőben éppen nála tartózkodott. U. o. 132. l.

²²⁶ Monoszlai András.

milag pedig felavathatta a papságra azokat is, akik a környékről hozzáfordultak, amint Bornemissza megcselekedte. A Salm uradalmak püspöksége 1585 táján meg is szűnt. Bizonyosan a Pálfi Miklós által indított rekatholizáló mozgalom akadályozta meg ennek a püspökségnek szélesebb területre kiható fejlődését, ami idővel bekövetkezhett volna.

Felsődunamelléken az első önálló protestáns szuperintendencia megalkotása Dobronoki Miklós nevéhez fűződik. Sajátos módon ez a szervezkedés körülbelül ugyanazon a területen indult meg, ahol Bornemissza és Sibolti végzett bizonyos protestáns püspöki teendőket, anélkül, hogy bármi kapcsolatot mutatkozna közöttük. A mozgalom uradalmi keretektől már független, bár maga mögött tudta valamilyen formában Illésházy Istvánt. Az első híradást róluk Monoszlai András adta, aki szerint 1592-ben zsinatra gyűltek a sakramentáriusok Galántán, ahol kálvini szellemű hitcikkeket alkottak, melyekről Dobronoki — »az ő ítéletük szerint püspök« — Illésházy úrhoz intézett leveleiben bővebb magyarázatot adni kényszerült. A hamarosan utánna tartott újabb gyűlések, még az évben Semptén, a következőben Komjátin, arra mutatnak, hogy egyfelől ez a szervezkedés csak ugyan akkor indult, másfelől már áttörte a meglevő katolikus eredetű kereteket, egy táborba tömörítvén a jobbára magyar ajkú, hasonló érzelmű papsággal együtt gyülekezeteiket Pozsony keleti és Nyitra déli részein.²²⁷ A szervezkedés időpontja és egyiküknek a püspöki tiszttel felruházása azt a gyanút kelti bennünk, mintha az egész vállalkozást a század végén az ország egyéb pontjain is jelentkező lutheránus reakció váltotta volna ki. Mindenesetre a református hitfelfogás vallóira jellemző módon a szétválás eredménye olyan szervezkedés lett, mely a katolikus keretektől minden vonatkozásban merészen függetlenítette magát, ha eleinte talán csak szűk területen is.

Ugyanekkortájban mehetett végbe barsi és honti területen az a szervezkedés, melynek emlékét a Mokos Gyula által barsi kánonoknak nevezett egyházi törvények őrzik. Az aláírók közül néhánynak (Brada Mihály, Bukowci Mihály, Baranyai Miklós) szolgálati helye a környékről 1590 körül való évekből ismeretes.²²⁸ Nincs semmi okunk ama véleményünk megváltoz-

²²⁷ V. ö. Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestántizmus történetének köréből. (Sárospatak, 1910.) 90—96. l.

²²⁸ M. P. E. A. XIII. évf. 55. 59. l.

tatására, hogy e kánonok eredetileg nem Barsban keletkeztek, mert teljesen baranyai mintára főpüspököt említene és diocezziseket, holott egészen kicsiny egyházvidékre szorítkozott hatásuk barsi területen (Léva környéke és az alsó Garam-mente). Nem látszik annak sem akadály, hogy ebben a szervezkedésben eredetileg csak ennek a területnek olyan tájékozódását lássuk, mely azt a Felvidék lutheránus túlsúlya alól kivonni igyekezett. Hosszabb tartamú semmiesetre sem lehetett, mert Dobronoki lévai papságával²²⁹ beolvadt ennek szervezetébe és használatba vette a többi részekkel együtt hamarosan a felsőmagyarországi kánonokat, melyek e vidéken is gyökeret vertek.

Egyébként kifejezést adhatunk, azt hisszük, annak a nézetünknek, miszerint Dobronoki szervezete a 16. században még nem tagozódott egyházmegyékre. Semmi nyom sem mutat arra, ellenben valaminő kisebbszámú kollégiális típusú vezetőséggel bírhatott, akik az egyházvidék későbbi területi terjeszkedése nyomán, mely a század fordulójára eshetett, már meghatározott egyházvidékek élére álltak. Sajnos, egészében nagyon kevés adattal rendelkezünk e szuperintendencia őstörténete felől, így jobbra feltevésekre voltunk utalva, melyeket a meglevő adatoknak jellegéből méríthetünk.

A dunántúli egyházvidékek bizonyos német és magyar ajkú gyülekezeteinek földesurai az 1570-es évek táján látták elérkezettnek az időt arra, hogy papjaik felszenteléséről a saját hatáskörükben gondoskodjanak. Sopron és Vas megye területén a Nádasdy és Batthyány uradalmakból egymagában kitellett egy kerület, amelyet 1576-ban szerveztek meg, amikor a sárvári lelkipásztort, Szegedi Mátét, Nádasdy Ferenc udvari papját választották püspökké. Az a feltevés, mintha előbb protestáns eszerek alakultak volna, s azután ezeknek tömörüléséből keletkezett volna e szuperintendencia, az átmeneti időszak történelmi folyamatának meg nem értésén alapszik.

Szegedi Máté, mint a baranyai egyházvidékek kialakulása idején azokról a részokról ideszármazott lelkipásztor, bizonyosan hozott onnan magával protestáns egyházalkotmányi eszméket. Püspökké választását követő évben a szomszédos Pápán jelentek meg éppen a hercegszöllősi kánonok, bizonyára nem szo-

²²⁹ Pálházi Gönc Miklós írja őt lévai papnak, l. Mokos Gyula: A hercegszöllősi kánonok, 181. l.

rosan baranyai használatra. Bátran feltételezhetjük azért, hogy szuperintendenciáját már kezdettől fogva szabályosan szénior-társakkal szervezte meg, ha az elsők nevét nem is ismerjük. Bejthe idejéből már többről tudunk. Ebben a tekintetben tehát kezdettől fogva más ez a szervezet, mint a Salm Gyula-féle, annál jóval nagyobb területre terjedt, földesurának tekintélye és hatalmi súlya ugyancsak erősebb. Semmi lehetetlent nem látunk abban, ha, mint később állítják, ugyanekkor hitelvíleg is körvonalazták volna álláspontukat, elfogadván az ágostai hitvallást, bár a század hetvenes éveiben még semmi esetre sem az invariátát. Ilyesmit nem lehet feltenni, mert az ország egyéb területein szerezhető tapasztalatainkkal ellenkeznék. Ezidőben még csak főurainknak volt fontos az egész dolog, mert egyházpolitikai tekintetben némileg védte őket. Jellemző, hogy Nádasdy maga és nem a papjai, védekezett ezzel a hitvallással a győri püspök előtt a szombathelyi zsinat alkalmával.

Amint említettük, Bejthe megválasztása utáni időkből biztos tudomásunk van szénior-társairól. Vele együtt négytagú ez a vezetőség, benne a németújvári udvari papon és szuperintendensen kívül Báthay István, a kőszegi, Réczés János és Thokoics György csepregi papok a széniorok. Nem volt több tagja a dunántúli szénior-kollégiumnak, ismételt fáradozásunk ellenére sem sikerült ezeknél többet felfedezni az evangélikusoktól való elválás előtti időkből. Nem volt azonban szükség sem többre, szabályos szám ez, akárcsak a Tiszáninnen vagy Tiszántúl szervezeteiben, mely egészében önálló, minden egyházkormányzati szükségletet kielégítő szervezetre utal.

Írásbeli bizonyítékunk is van erre, mert egyik legfontosabb egyházkormányzati feladatkörből, a házassági jog teréről ismeretes ennek a szervezetnek egy döntése 1591-ből, melyet Bejthe, Réczés, Báthay és Thokoics szignálnak.²³⁰ Ha nincs is itt állítólag mindegyik széniornak jelezve, valójában annak kellett lennie mindnyájának, mert ilyen kiadványt azidőben még kizárólag a vezetőség szokott kiadni. Ismeretes továbbá Bejthe egy levele 1587-ből, melyet Réczés és Thokoics széniorokhoz küldött.²³¹

²³⁰ Payr Sándor: A dunántúli ev. egyházkerület története. (Sopron, 1924) I. köt. 640. l.

²³¹ Fabó A. i. m. 50. l.

Báthay széniorságáról pedig onnan tudunk, hogy halálakor *Kanizsai Pálfi János* »senior, minister Ginziensis«-nek írja, Kőszegen pedig 1584–96 között működött és innen ment *Rohoncra*, ahol meghalt.²³²

Ez a korábbi egyházalkotmányi keret világítja meg tulajdonképpen a kerület kebelében a század végén beállott szakadást, amelynek kezdetéről és lefolyásáról annyiféle téves kombináció van forgalomban. Holott a lutheránus részek kiválására az az időpont döntő, amikor ők külön szervezkedésbe fogtak, amivel megindították a bomlás folyamatát. Kétségtelenül Réczések kezdték, amikor beledobták a vajudó helyzetbe a *Formula Condordiae* aláírásának jelszavát, majd amikor Bejthétől lemondását kímesterkedték, újabb négy szénior megválasztásával megalakították új szervezetüket. Minden egyéb, ami utánna következett, már formai eljárás. Az új, kifejezetten lutheri hitelvű szervezet készen volt abban a pillanatban, amikor négy széniorjukat beállították.

Hangsúlyozzuk, új választást csinált a kilépő fél, a lutheránus tábor, mert az a benyomásunk, hogy olykor arra a véleményre hajlanak történészeink, mintha ez a négy szóbanforgó szénior már korábban is működött, csak egy adott pillanatban odahagyta volna Bejthe szuperintendenciáját. Szó sincs róla, mert sem *Klaszekovics*, sem *Samarjai Vidos Lénárt* nem voltak széniorok az elválás előtt. Réczés és *Thokoics* hagyták csak el, mint korábbi széniorok Bejthét, nem maradt el tőle azonban Báthay, a kőszegi szénior, amint annak »amicis olim optimis«, a kilépett két szénior társához írt levele 1597-ből igazolja.²³³

A sokféle gyűlés és a róluk adott híradások között ugyan éppen ennek a választásnak időpontját nem tudjuk meghatározni, de 1597 elején Réczést már »supremus senior«-nak írják, mint az új szervezet fejét, ugyanekkor Bejthe András *Klaszekovics*-ot is széniorok között említi.²³⁴ Ahogyan mi látjuk a helyzetet és a róla fennmaradt adatokat, úgy még az 1596-iki csepregi zsinaton, amelyet megelőzően mondott le még talán

²³² M. P. E. A. IX. évf. 93. l.

²³³ *Fabó* i. m. 67. l.

²³⁴ U. o. 64. l.

Meszlenben 1595-ben Bejthe, megválasztotta az új tisztkart Réczés és azután kezdte meg a Formula Concordiae aláíratása útján az új egyházkerületet szervezni. Az 1595-ben megindult folyamat²³⁵ 1598-ra a Formula Concordiae magyarnyelvű szövegének és egy önálló ágendának kiadásával ért véget.

Bejthe pártjának magatartásáról bizonytalanabb híreink vannak. A régi szervezetből, a sopronmegyeiek és némely vasmegyei gyülekezetek kivételével, a többiek megmaradtak fennhatósága alatt, de nem látjuk világosan, vajjon a vezetőség kikből alakult újra ezen a területen. Báthay Kőszegről Rohoncra ment át, ahol folytatta hivatalát. Bejthe Andrást szintén az atyja pártján maradt lelkipásztorok választhatták széniorrá, mert 1597 elején már annak írja magát. Többben aligha voltak ekkor még vezető lelkészek ebben a szervezetben, melyet katolikus és apostoli egyháznak neveztek.²³⁶ Kizárólag e három személy ellen fordultak Réczésék Bejthe vépi zsinata alkalmával, 1597-ben.²³⁷ Talán 1596 folyamán valamikor Németújváron tartott zsinat alkalmával szervezték újra Bejthe egyházait, amit annak konfessziójából következtetni lehetne. Az elveszített gyülekezeteket pótolták azonban hamarosan újabb királyi területek és végvidékek beszerzésével, amelynek élére még az öreg Bejthe állította a »presbyterium ecclesiasticum«-ot.²³⁸ A fennmaradt adatok alapján, úgy látjuk, hogy valamikor a század fordulója után szervezte meg ezt az egyházi hatóságot, mely a szuperintendensen kívül öt széniorból állt.²³⁹ Tekintve, hogy a Kanizsai Pálfi féle presbiterium alapját ugyane hierarchák vezetése alatt kialakult hat egyházvidék szervezete alkotta, nyilvánvaló, hogy eddigi tudásunkkal ellentétben, Kanizsai csak újrászervezte ezt az

²³⁵ Bejthe Igaz mentsége szerint nagyobbbrészt Réczés »kalandossága« alatt való papokból összehívott vépi gyűlés kezdte meg az elkülönülést. E kifejezés alatt, mely egyetlen eredeti emlék tudomásunk szerint prot. szervezet jelölésére e nemben, a »Kalandbruderschaft« lappang, mely a Réczés széniorsága alatt álló papok testületét jelöli. M. P. E. A. VII. évf. 69. l.

²³⁶ Fabó i. m. 67. l.

²³⁷ U. o. 64. 68. l.

²³⁸ M. P. E. A. IX. évf. 94. l.

²³⁹ U. o. VII. évf. 116. l.

alakulatot, amit eredetileg még Bejthe hívott életre. A szervezet egyéb alkatrészei szintén készen voltak már 1630 előtt, velük csak azért nem foglalkozunk közelebbről, mert a kérdés dunántúli viszonylatban már a 17. század történelméhez tartozik.²⁴⁰

²⁴⁰ Az esztergomi érseki tartomány területén az említetteken kívül reformált tót és németajkú, sőt egyes magyar gyülekezetek protestáns szervezkedésével ebben a században nem foglalkozhattunk. Ezek az itt nem tárgyalt egyházvidékek ugyanis nagy többségükben változatlanul megmaradtak középkori fraternitási kereteikben és szervezetiükben anélkül, hogy a protestáns különélés legfontosabb feladatát, az ordinációt, saját hatáskörükben látták volna el. Kifejezetten protestáns szervezeteknek ennél fogva nem tekinthetők. Megmaradt náluk a kath. hierarchia alsóbbfokú berendezése: dékánjaik és vicearchidiakonusaik voltak. A gyülekezetek protestáns jellege kétségtelen, de szervezeti életük a középkori keretekben maradt továbbra, még ott is, ahol dékánjaik szabad választásáról tudunk, melyet a középkori kánonjog privilégialis intézkedésének kell tekintenünk. E szervezetek protestáns egyházalkotmányi élete, szuperintendenseik választása után, a 17. században kezdődött.

IV. A hazai egyházalkotmányi berendezés áttekintése.

1. A protestantizmus tanításainak az egyház külső életjelenségei között legelőször az *istentisztelet rendjében* kellett jelentkezniük. A miséről szóló új tan természetszerűen vezetett a mise liturgikus reformjára. A kívánt módosításokat nagyobb helységekben, városokban, a papság javaslatára a hatóságok, vidéken pedig a földesurak engedélyével, illetve akaratával az illetékes lelkipásztorok vitték keresztül. Ilyen módon az istentiszteleti liturgiáknak bizonyára tarka változatai keletkeztek még ugyanazon vidéken is. Ez a korszak a hazai protestáns egyház elszűlyedt és tartalmában valószínűleg soha fel nem deríthető időszak, amikor csak annyit tudunk gyülekezetek és egyházak felől, hogy ott »gyökeret vert a reformáció«.

A szervezkedés felé vezető első lépést azután akkor tették, amikor a különböző gyülekezetekben a létesített liturgikus reformokat egységes nevezőre akarták hozni. Ha a felsőmagyarországi német bányavárosok Kirchenordnungot említenek, amelynek közös létrehívására törekednek¹ vagy az első erdődi zsinat az istentiszteleti szertartások egységesítése terén elért bizonyos eredményeket emleget (10. art.), erről a fejlődési fázisról van már szó. Sztárai 1551-ben dicsekedik azzal, hogy egyházaiban olyan fejlett szervezeti rend alakult ki erre az időre, mely harminc évnél régibb protestáns egyházakban sem különb,² — jele annak, hogy a reformátorok első nemzedéke ezt az időszakot az egység elérése szempontjából helyenként évtizedekre becsülte, olyan lassan ment végbe.

Viszont az is bizonyos, hogy a magyar protestáns egyház szervezkedésének ebben a szakaszában még önálló protestáns egyházi életről, egyben szervezetekről, nem mindenütt lehet beszélni. A különbség elsőrenden csak a ritusban jelentkezik,

¹ E. T. E. III. köt. 91. sk.

² U. o. V. köt. 543. l.

amit a római egyház a maga évezredes szervezetével nyugodtan nézhetett. Berendezését túlzottan nem veszélyeztette. Amíg az oltárok megmaradtak és a miseénekek szóltak, nem volt nagy a baj. Azok nálunk csak abban a pillanatban kezdődtek, amikor az oltárok helyét asztal, az ostya helyét kenyér kezdte felváltani, sőt amint a Felvidéken sok helyen tapasztaljuk, a keresztlő medencét is eltávolították a templomból, mely reformokat az ellenpárton a sakramentárizmus kétségtelen jeleinek tartották. Ezt a kérdést azonban nem feladatunk boncolgatni!

A hazai protestantizmus szervezkedésének második időszakában került előtérbe a Sztárai problémája, »az igaz papság« kérdése és vele az ordináció. A magyar protestáns egyházalkotmány önálló alapvetése akkor indult meg, amikor a reformáció papjainak utánpótlását kívánták a reformátorok megszervezni.

Részben kíségtették gyülekezeteinket a wittenbergi egyetemen végzett ordinálások, de alapos támogatást nem nyújthattak. Papjainknak csak kis hányada részesülhetett benne, — egész sereg ember vállalt állást anélkül, hogy ordináltathatta volna magát, ha a római főpapságot igénybe venni nem akarta. Az esztergomi érseki tartományban sorozatosan találtak felszentetlen papokat az archidiakónusok 1560 táján végzett vizsgálataik alkalmával. Arra tekintettel, hogy az ordinációt megelőzte a vizsga, — vagyis a papság gyakorlására való alkalmasság megállapítása, — az ordináció hiányából a visszaélések sorozatai keletkezhetnek. Országgyűlési törvényhozásunk felfigyelt rájuk, amit a római egyház képviselői esetleg kiélezhetnek, de bizonyára nem túloztak. Reformátorainknak tartaniuk kellett az egyházi élet szétzüllésétől, ha ebben a tekintetben rendet nem teremtenek. A földesurak patronusi jogainak leple alatt épúgy, mint a hódoltsági paphiány közepette egyaránt mindnyájan pappá lehettek a diákok, — amint Sztárai bírāja panaszkolta, — azaz esetleg középfokú képzettséggel is hiányosan rendelkezők megfelelő theologiai, ez esetben protestáns tanítások ismerete nélkül is. Feltétlenül közrejátszott ebben a tekintetben a középkor hiányos papképzése, ahol sokszor a liturgikus szertartások technikai ismerete elégséges volt a felszenteléshez.

Sajnos, sorozatos egyháztörténelmi problémáink mindezek, amelyekben még közelebbről nem látunk tisztán, mert nem vette részletesebben vizsgálat alá történetkutatásunk. Sőt, aminek magunk sem járhattunk egyen-egyen a végére most sem, mert nem

törhettük fel apróra az ugart. Elég egyelőre, ha nagy vonásokban utalunk azokra a feltételekre, melyek között önálló egyházzá alakulni láttuk tanulmányaink során a magyar protestantizmust.

2. Az egyházi élet kérdéseinek megbeszélése céljából az alsóbb papságnak, amelynek tömegei hordozták a reform gondolatát, egyetlen törvényes hely és alkalom állt rendelkezésére: a fraternitások gyűlései. Ezeken, illetve vezetőinek összejövete-
lén lehetett csak megtárgyalni maguk között az új hitfelfogás nagy problémáit, valamint a belőlük levonandó belső és külső következményeket. Annál inkább, mert a magasabb rendek birtokosai hazánkban, — ha közülök egyesek adták is jelét annak, hogy az egyházi élet megújulásának szükségét megértették, — a kivitelezésére nem vállalkoztak. Rotterdami Erázmus lelkes hazai hiveinek egyike sem ment tovább, mint szellemes vezérük. Egyetlen kivételnek látszik az erdélyi dioecézis, amelynek archidiaconusai és egyéb püspöki officialisainak körében a bátorság sem hiányzott a reformatori törekvések mellől. Kálmáncsehi Sánta Márton nem az egyedüli innen, ellenben Károlyi Boldi Sebestyén, a reform egyetlen hazai vezérembere, aki katolikus püspöki konszekráció birtokában lett később protestáns püspök.

A jelek szerint azonban ő sem használta fel eredeti jog- és hatáskörét, mint tasnádi vikárius, arra, hogy a reform szervezését megindítsa, hanem csak egyszerűen csatlakozott ahhoz. Ezt a bátor kezdeményezést Dévai Biró Mátyás, a debreceni plébános vállalta és a kényszerű németországi bujdosása következtében talán az életével fizetett érte. Fellépése a bihari fraternitás alkotmányos életének keretei között egyúttal rávilágít a forrásra, ahonnan a hazai protestantizmus szervezkedése természetes úton módon kiindulhatott.

Imént említettük a hazai reformációnak azt a kérdését, mely Sztárai »Igaz papságának« alapvető problémája: hogyan lehetséges az új papságot, a protestantizmus papságát megteremteni? A kérdés megfejtése volt hazai területen a vallási helyzet gyökeres megoldásának egyetlen reménysége, de egyben lehetősége is. Nemcsak Sztárai küzdött vele 1557-ben,³ hanem előtte már egy évtizeddel szerte az országban sokan, amint láttuk. Dévai kezdé-

³ Az »Igaz papság tükré«-t ebben az évben írta Tolnán, amint azt megállapítottam, »Sztárai drámáinak egyháztörténelmi háttere« c. tanulmányomban, Prot. Szemle, LI. évf. (1942) 21—26. l.

ményezése, a felsőmagyarországi öt szabad kir. város törekvései, az I. erdődi zsinat állásfoglalása, a szikszói ordináció rejtélye egyaránt annak jelei, hogy reformátori köreinkben keresték az új papság megteremtésének lehetőségét és módját. Utólag bizonyára könnyű lenne feltenni a kérdést, vajjon miért nem választottak maguknak protestáns püspököt, ha mindenképpen ordínálni akartak? A század negyvenes éveiben azonban még nem a püspökválasztás a probléma, hanem szemmel láthatólag az, vajjon lehetne-e püspök nélkül végezni ordinálást a meglevő törvényes keretekben és jogban? Az első erdődi zsinat vonatkozó végzése beszél erről és Dévai itt mutatott irányt, kánoni gyakorlatban csak kissé merészet, mert az ordinálás kezdő szakaszait szabályszerűen folytatta le. Az archidiakónusnak elvégre helyettese, mint ilyen az ordinándusok vizsgájának felvételére jogosultsággal bírhatott, előtte bizonyosan állandó gyakorlattá lett az archidiakónus helyettesítése ilyen esetben anélkül, hogy a püspök fennakadt volna rajta! Az újítás, a reformátori csak az, ami különben az egész esemény veleje, hogy püspöki konszekráció birtoklása nélkül ordinált. Ez volt a kánonilag büntetendő cselekmény, de iskolát csinált vele. Valakinek előbb-utóbb utat kellett vágnia, ha új egyházat akartak teremteni.

3. Dévai kezdeményezése ráirányítja figyelmünket közelebbre az alsópapság középkori szervezeteinek szerepére. Tanulmányaink során ismételtén foglalkoztunk velük, sőt rámutattunk későbbi reformátori szervezeteinkkel való szoros kapcsolataikra. Aminthogy a szervezkedés útja elsősorban rajtuk keresztül vezethetett. Félreismernénk a reformáció természetes terjedésének módozatait, ha ezt a tényezőt vizsgálódásainkból kikapcsolnánk.

Holott éppen ezen a ponton hiányosak vizsgálataink és a történelem törvényeivel ellenkezők a feltevéseink. Hazai történetírásunk iskolát teremtett a középkori keresztyénség pusztulásának, viszont a hazai protestáns keresztyénség kifejlődésének éles szétválasztásával, emlegetve ugyan az átmeneti időszakot, de ennek tényezőit nem vettük vizsgálat alá. Mintha a reformáció elterjedése nyomában a katolicizmus szervezetei eltűntek és megsemmisültek volna az egész magyar földön és helyettük a protestantizmusnak kellett volna új szervezeteket teremtenie, hogy egyházat alkosson. Holott nagyrészt csak átalakultak ezek, — amint kimutatjuk majd, — mert a reformáció nem rombolni, hanem építeni, a meglevő használhatót átértékelni, illetve új tartal-

lommal kitölteni kívánta. Hivatkoztunk arra, hogy Luther, sőt Kálvin sem idegenkedett még a hierarchiától sem, ha a pápától elszakadna és kizárólag lelki feladatainak elvégzésére szorítkoznék az új hitfelfogás alapján. A reformátoroknak nem a forma, hanem a tartalom volt a fődolog.

Miért szervezkedett a hazai protestantizmus nagyjából a középkori diocezesek területein belül? Azért, mertha a püspöki székek akár átmenetileg álltak üresen, akár végleg nem lettek betöltve, megmaradtak a diocezis archidiakonátusai és dekanátusai régi kereteikben. Az élet ezekben a közületekben folyt tovább, a gyülekezeteknek kellett a papok, akik a hivek lelki szükségleteit ellátták. A legkevésbé valószínű, hogy a reformérmű papság ezeknek összejöveteleit kerülte volna, sőt az előzőekben alkalmilag érvényesített adataink az ellenkezőt bizonyítják. Elmentek harcolni oda és beledobták a vitákba, mint Sztárai és társai, a reform eszméit.

A vaskaszentmártoni hitvita története nagyon tanulságos. Eszerint a nép maga kívánt tisztán látni a hitújítás kérdéseiben. Aminek közelebbről csak az szolgálhat magyarázatául, hogy a dekanátus vagy archidiakonátus hivatalos vezetősége ezeknek a vitáknak elejét kívánta venni azzal, hogy nem tartotta meg a szokásos gyűléseket. A reform papjai és velük a hivek pedig ellenkezőleg a kérdések megbeszélésének szükségét érezték és készek voltak ilyen papi összejöveteleket a török segítségével is kieroszakolni.

Nagyon helyesen állapította meg Zoványi Jenő azt,⁴ hogy 1545—55 között sokkal több »zsinat«-nak kellett lennie, mint amennyiről tudomásunk van. Hozzátehetjük, mert minden évben és szerte az ország különböző egyházvidékein tartottak ilyeneket, melyekből csak egy hányadnak töredékes emlékei maradtak fenn. A szóbanforgó időszak zsinati emlékeiről ma már megállapítható, hogy túlnyomórészt még a korábbi, középkori eredetű papi fraternitásoknak, legfeljebb az ezekből összetett reformátori alakulatoknak zsinatai voltak és lehettek, mert a kérdéses egyházvidékek egyrészének területi beosztása a középkorból egészében változatlanul átment a reformáció egyházainak kereteibe! Semmi esetre sem magában álló eset lehet az, amire a bihari

⁴ Zoványi Jenő: A magyarországi szuperintendenciák a XVI. században. (Budapest, 1898.) 4. l.

fraternitás a példa, hogy zsinatainak középkori eredetű időpontja ugyanaz maradt a protestáns korban és szervezetben is!

Ilyen papi fraternításokat hazai területen vagy dekanátusi vagy archidiakonátusi szervezetben létesítettek a középkor papjai.⁵ A magyaroknál mintha az utóbbiak lettek volna gyakorlatban,⁶ mivel főleg az egy nyelvűség miatt hivatalos keretek további felosztásának szükségét nem érezték. A tiszáninneni és tiszántúli protestáns fraternitások jórésze eredetében ilyeneknek korábbi létrejöttére mutat vissza, mint az imént hivatkoztunk erre: egészében lettek önálló protestáns egyházvidékek. Míg a német lakossággal bíró területeken, mint Erdélyben önkormányzati jogaik biztosítása végett a dekanátusokban létesültek ilyenek és ezeket alakították át, illetve egyszerűen folytatták, mint protestáns szervezeteket.⁷ Talán ez is az egyik oka annak, hogy az első teljesen önálló protestáns szervezetek, — az öt felsőmagyarországi szabad királyság kivételével, — kizárólag magyarajkú területen alakultak meg, mivel archidiakonátusi jogaikkal közelebb álltak a középkori püspökségekhez. Erdélyben viszont a századok dekanátusi kereteikben éltek élénk fraternitási életet már a reformáció előtt, de protestáns egyházi szervezetüket csak néhány nagyobb dekanátus vezetőségeiből alakították meg, akiknek ugyancsak voltak bizonyos archidiakonusi jogaik.

⁵ *Werminghoff, A.: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. (Leipzig-Berlin, 1913.)* 192. l. szerint »az egyházi fraternitásokat kizárólag lelkipásztorok alkothatták, így valamely dekanátusban, esetleg paróchiális vagy káptalani egyházakban«. Viszont valójában német területen is találunk archidiakonátusi keretben lelkési fraternitást. (V. ö. *Löhr, J.: Die Verwaltung des kölnischen Grossarchidiakonates Xanten am Ausgange des Mittelalters. (Stuttgart, 1909.)* 32. l.)

⁶ A középkorban az archidiakonátusok papságát a dioecézis zsinatainak mintájára, idővel pedig azoknak némi pótlására, évenként zsinatra gyűjtötte össze az archidiakonus. Amikor viszont a dekanátusok mindig több egyházzal és ennek következtében növekvő számú papokkal rendelkeztek, a dekanátusok összejövetelei léptek az archidiakonátusi zsinatok helyébe. Természetesen elvileg változatlanul fennmaradt a magasabb közületek zsinattartása, csak gyakorlatilag alakult így a helyzet. Hazánkban a magyar és tót nyelvterületeken ez az utóbbi fejlődés, — a jelek szerint — nem következett be, hanem az archidiakonátusok egész területéről a rurális papság, — mint fraternitás, — gyűlt egybe s ezek a fraternitások választottak maguknak bizonyos előjárókat ügyeik és gyűléseik vezetésére.

⁷ Az erdélyi szász dekanátusok szervezetét kezdettől a legújabb időkig így dolgozta fel *Müller, Georg: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen* c. már többszörösen idézett tanulmányában.

Egyáltalán, a katolikus egyházi keretek jobbára csak ott bomlottak fel és szűntek meg, ahol a protestantizmus eszméivel szemben ellenállást tanúsítottak, — mint sajátos módon, — főleg a hódoltságban. Helyükben ezeken a pontokon új határokkal bíró protestáns szervezetek léptek, melyek mutatják, hogy a középkortól függetlenül kellett megalakulniuk az újabbaknak. Ilyen területeken természetesen szó sem lehetett a középkori fraternitásoknak új köntösben leendő folytatásáról, még kevésbé azokkal bárminő szerves kapcsolatról. A hódoltság protestáns szervezeteit, — sok egyéb tényező számbavétele mellett, — a reformátorok a fennforgó lehetőségek szerint építették ki, amint azt Dunamellék kialakulásánál tapasztalnunk kellett.

4. A középkori papi fraternitásoknak valódi mibenléte és jellege még ma sincs pontosan megállapítva. *Ahlhaus* és *Müller* egyformán állítják, hogy a tanulmányaik tárgyát képező fraternitások a középkorban a német dekanátusi szervezet szoros alkatrészei voltak, mint különleges káptalani összejevetelek.⁸ Az előbbi mégis bizonyos jogi önállóságot tulajdonít nekik, mivel némely káptalani statutumokban a dekanátusi és fraternitási feladatok világosan különböztetve vannak. Mindkettő közösnek mondja viszont a vezetőséget, mely *Müller* szerint a dékán és helyetteséből,⁹ *Ahlhaus* szerint az esetek túlnyomó többségében a dékán, pénztáros és négy deputátusból állott,¹⁰ akik közül az utóbbiak, megállapításunk szerint, tulajdonképpen a későbbi széniorokkal azonosak. *Müller* a széniorokat külön testületnek tartja.¹¹ Szerintünk pedig körülbelül úgy áll a dolog, hogy a fraternitásoknak a középkor vége felé önálló korporatív jellege mindinkább kifejlődött, melynek a korábbi négy deputátus lett a képvisellete, egyúttal szorosabban a fraternitás vezetősége. Erre

⁸ *Ahlhaus, J.*: Die Landdekanate des Bistums Konstanz im Mittelalter. (Stuttgart, 1929.) 234—250. l. és *Müller* imént idézett munkája, 196—204. l. *Ahlhaus* a fraternitás céljául kizárólag a tagok spirituális életének munkálását jelöli meg. Míg a hazánk területéről ismert fraternitási szervezetek ezenfelül azok szociális, sőt általában anyagi érdekeit is szolgálják a különféle fraternitási szabályzatok szerint. L. a hazai irodalmat *Bruckner Győző*: Reformáció és ellenreformáció története a Szepességen (Budapest, 1922.) 1—11. l., továbbá *Müller* i. m. 8. 196. l.

⁹ *Müller* i. m. 252. l.

¹⁰ *Ahlhaus* i. m. 168. l.

¹¹ *Müller* i. m. 216. l.

az eredményre jutunk, ha a fraternitásoknak és vele a deputátus kollégiumnak kifejlődését vizsgáljuk.

A középkorban *electus=deputatus=definitor*, sőt *provisornak* nevezték őket, akiket általában egy évi időtartamra választottak bizonyos fraternitási feladatok végzésére, mint a dékán segéderőit. A választásokat a fraternitás gyűlésein eleinte szabadon eszközölték, később (1470) találkoztunk olyan megszorító rendelkezésekkel, miszerint ilyenek a káptalan idősebb (*senior*) tagjai közül választhatók.¹² Ez az intézkedés nyilván összefügg azokkal a bírói természetű feladatokkal, amilyeneket a deputátusoknak ellátniuk kellett a káptalanok tagjainak nem szorosan kánonjogi természetű peres ügyeiben. Hazánkban a nagyszebeni és barcasági káptalan bizonyos rendelkezései 1351^s, 1444^s, illetve 1448^sból világosan bizonyítják, hogy a *korábbi provizori és a későbbi széniori tisztségek azonosak*, egyszerűen más név alatt folytatódnak, (mert elvileg most már a korosabb papok közül választották őket), ezzel együtt e hivatal bírói rendeltetése jobban kidomborodott.¹³ *Ahlhaus* ugyancsak ezeket a teendőket sorolta a deputátusok feladatainak körébe.¹⁴

A széniorok választásának évenként ismétlése idővel kiment a gyakorlatból, később életfogytiglan szólt. A fejlődés útját jelzi egy kiegészítő rendelkezés a középkori statutumokon, »quia, qui apti sunt et idonei, possunt manere«.¹⁵ *Müller*, aki későbbi, — egy helyen reformációkori —, eredetűnek tartja tiszttüket, már hangsúlyozza életfogytig való választásukat. Említsük meg ugyancsak azt a megállapítását, hogy a szász káptalanok egyikében a 17. században már a széniorokat a dékán és a többi szénior társak választották!¹⁶ Ami pedig Szegedi Kis István megállapításával, mely a szénior kollégium tagjainak választásáról szól, teljesen egyezik.

A széniorok a 16. század elején már hazánkban is e néven tartoztak a fraternitás vezetőségéhez, illetve, mint a Szepesség, csak belőlük állt az! Jellegzetes sajátosságuk, hogy kezdettől fogva tényleg külön kollégiumot alkottak. A szepesi szabályzat szerint e négytagú vezetőségnek a többi testvérek »sine omni

¹² *Ahlhaus* i. m. 169. l.

¹³ *Müller* i. m. 218. V. ö. a szepesi fraternitás szabályzatával.

¹⁴ *Ahlhaus* i. m. 170. l.

¹⁵ U. o. 169. l.

¹⁶ *Müller* i. m. 219. l.

«contradictione... teneantur obedire». Mint ilyenek teljhatalommal bírtak. »Isti quatuor summa cum diligentia dictent, ordinent et conscribant, quidquid eis videbitur, quod ad utilitatem fratrum et ipsorum libertatem sit proficuum et honestum.« Kötelességük főleg »ad celebrandam fraternitatem de loco congruo« gondoskodni és szükség szerint társaikat összehívni, amikor is a végzett munkájukról előttük jelentést tenni tartoznak. Hasonló volt a helyzet általában mindenütt a középkori dekanátusokban, mivel a vezetőség (dékán, pénztárnok és a négy deputátus) volta képpen az egész káptalant képviselte.¹⁷

Már most a szepesi huszonnégy kir. városi plébánosok fraternitásának dékán nem állott az élén, mert a prépostságokban ilyenek nem voltak, ellenben kizárólagos vezetősége a széniorok lévén, nyilvánvaló, hogy az utóbbiak tekinthetők a fraternitási keret előjáróinak. Hasonlóan nem volt ott, ahol az archidiakónátus egészét felölelte a fraternitási szervezet és az archidakónus nem helyben lakott, más mint a vicearchidiakónusok egyike (pl. a tarcafői archidiakonátusban), aki mint szénior működik, mert csak kánonjogi viszonylatban tekinthető az archidiakónus helyettesének. Mindkét esetben a széniorok a fraternitás vezetői, mint annak lényeges szervei, melyek megtalálhatók egyéb hiányzó kánoni szervek esetén is.

Más lehetett a helyzet akkor, amikor a dékánt a papság maga választotta (erdélyi szászok!), vagy ahol bizonyos személyeket kijelölt az archidiakónus számára kinevezés végett, mint pl. a Felvidéken. Ebben az esetben lényegileg ugyanolyan bizalmi embere a fraternitásnak, mint bármely másik választott szénior és közfelfogás szerint kétségkívül mint ilyen szerepelt. Az erdélyi szászoknál ez lehet a magyarázata annak, hogy a széniorok száma a középkorban elenyésző, ellenben már a dékán közvetlen helyettese a szénior. Vagyis nyilván az utóbbiak közül az egyik, ami korábbi joggyakorlatot takarhat, mert ha csak a reformáció korában mutatható is ki, középkori meglétük igazolt.¹⁸

Az eddigieket összefoglalva a reformáció elején hazai területen az a helyzet, hogy a fraternitásoknak vezetői archidiakonátusi és prépostsági keretekben kizárólag a széniorok, míg dékán állt az élükön ott, ahol a szervezet szorosan dekanátusi.

¹⁷ Ahlhaus i. m. 226. l.

¹⁸ Müller i. m. 218. 252. l.

Számuk az előbbieken négy, közülük egyik a széniorkollégiumnak áll az élén. Ez a kollégium az egész fraternitásnak képviselője, mint ilyen teljhatalommal intézkedhetik. Közvetlenül ezekből a fraternitásokból, mint a meglevő középkori keretéből alakultak ki a magyar protestáns szervezetek Erdélyben, a Partiumban, a Tiszamentén és részben a dunántúli részekben.

5. Az archidiakonátusi és dekanátusi fraternitások között eltérő kánonjogi helyzetük nyomán természetesen fennálltak bizonyos szervezeti különbségek. Amíg a dekanátusokban a széniorkokat a lelkészkezdő papság teljes parochiális joggal bíró idősebb tagjai közül választották, ahonnan nevüket is kapták, addig az archidiakonátusok területén ugyanezeket, úgy látszik, csak a vicearchidiakónusok közül választhatták.¹⁹ Már a reformáció századában, a katolikus egyházi szervezetekben, ilyenek jelentős számban voltak. A veszprémi egyházmegyének 1550 körül fennmaradt szervezeti beosztása szerint két archidiakonátusában négy-négy, a másik kettőben nyolc, illetve tíz, csak kettőben, ahová maga a kathedrális, valamint a fehérváriiban, ahová viszont maga a város nem tartozott, van mindössze két vicearchidiakónus.²⁰ A rurális papi szervezetek mindenképpen feltalálhatták vezetőiket saját köreiken belül. Mint debreceni vicearchidiakónus lett Dévai egyidejűleg fraternitási széniorkrá Biharban. Mivel pedig csak tényleg működő plébánosok lehettek azzá, ezért volt megállapítható, hogy Dévainak debreceni plébánosnak kellett lennie.

További különbséget jelentett az archidiakónus kánonjogi szerepe az ordinálások körül. Többször hivatkoztunk arra, hogy a középkori kánonjog szerint az ordinációt megelőző vizsgát az archidiakónusnak kellett felvennie, aki egyben megadta az »investitura«-t, vagyis a javadalomba beiktatta az ajánlott jelöltet.²¹ Ezt a vizsgát a jelek szerint, — mert ezen a ponton a vég-

¹⁹ Müller figyelmeztet arra (i. m. 8. l.), hogy a tarcafi archidiakonátusban egy vicearchidiakónus állt az ottani papok élén, aki nyilván a provizorok elsője, így széniork volt.

²⁰ E. T. E. V. köt. 454—461. l.

²¹ Itt kell megemlítenem azt a gyanúmat, hogy a protestáns ordináció kialakulásához talán a középkori hazai fraternitások bizonyos gyakorlata szolgáltatott alapokat. Dévainak Fáberrel való vitájából maradt fenn egy különleges tétele, a 8., amelyben az »Ecclesia« (nem lehet alatta a helyi gyülekezetet érteni!) számára igényelte a papválasztás jogát. Hivatkozik

zett vizsgálatok ugyancsak igen hiányosak, — jobbára ilyen archidiakonátusi zsinatokon vették ki a jelöltektől, legalább a barcasági káptalan középkori szabályzatában történik erről gondoskodás, mint a szászoknál az archidiakónus helyett eljáró dékán egyik teendőjéről.²² A hasonlóan ezekre a zsinatokra kitűzött dogmatikus vagy általában pasztorális feladatokat tárgyaló tételek megbeszélése a középkor vége felé már szoros kapcsolatban látszik lenni az ordinándusok vizsgájával. Amint arra nálunk kialakult, illetve a katolikus korból megőrzött, protestáns zsinati gyakorlat kiváló példa, mely szintén a hazai középkori fraternitásokból eredhetett. Hazai alkalmazásának az ordinációval való szoros kapcsolata e zsinatokon világosan utal vissza egykori fejüknek, a középkor archidiakónusainak examinatóri feladataira. Jellemző, hogy ilyen tézisek csak olyan hazai

Dévai ebben a széniorok »consensus«-ára, mint amellyel az őskeresztény korban elfogadták Timótheust, majd a krétaiak Titust és kézrátétellel avatták tisztébe. Szerinte tehát a papságnak a »Seniorum consensus« és az »Impositio manuum Presbyterii« a lényeges kellékei. Ugyanazok a szempontok, amelyek a hazai protestantizmus eszmevilágában később az ordináció legfontosabb elemei lettek. Ennek a gondolatnak jelentkezése viszont Dévainál 1532—33-ban annál inkább korai, mert a hazai egyházi szervezetek ezidőben még változatlanul középkori állapotukban működtek.

Ellenben, — mivel az új lekipásztoroktól hivataluk elfoglalása alkalmával a vizsgát az archidiakónus helyettese, a fraternitás elnöke, vette fel, akinek területén kellett majd működniök a jelölteknek, valamint az investitúrát ugyanannak a testületnek archidiakónusa illetve helyettese adta, — talán még a fraternitás gyűlésén vagy esetleg az introductio alkalmával bizonyos hazai gyakorlat lehetett az idősebb lelkészárszak, illetve a széniorok részéről a kézrátétel, mely eredetileg csak a testvéri közületekbe való felvételt jelképezhette. Ebből a gyakorlatból alakulhatott ki azután hazánkban a *protestáns ordináció* szertartása.

Nagyon könnyen gondolhatott Dévai már 1532 táján arra, hogy az őskeresztény mintát a hazai fraternitások tagjainak felvételénél kifejlődött gyakorlattal összekapcsolja, aminek valaminő módosított formáját alkalmazta később, 1544-ben, Váradon. Mindenképpen bizonyos, hogy a külföldi káptalanok eljárása szerint a tagfelvétel a fraternitásokban bizonyos ünnepélyességgel történt (*Ahlhaus*, i. m. 186—7.), mely végeredményben a prebenda birtokában levő és éppen vizsgázott jelöltre a pappálétel zárókövét jelentette. Az ordináció maga a kánonjog szerint már csak sakramentális szertartás volt, amelynek ilyen jellegét a reformáció tagadásba vette. Természetesen hangsúlyoznom kell egyelőre az itt kifejtett nézetem feltevése jellegét.

²² Müller i. m. 424. I. V. ö. Löhr, J.: Die Verwaltung d. kölnischen Grossarchidiakonates Xanten, 70—1. l.

szervezetekből mutathatók ki, ahol egyuttal ordinációt is végeztek, míg a dekanátusi keretből kinőtt protestáns fraternitásokban ilyenek nem találhatók.

Ezek a tételek bizonyos fraternitási gyűlések rendes programjai voltak, amint a vonatkozó németországi szabályzatok rendelik. A tangermündei dioecézis 1580-ban alkotott egy fraternitási szabályzatot, mely legalább ötvenéves gyakorlatot foglalt össze.²³ A 8. §. előírja, hogy a gyűlésen »more dialectico de certa quadam materia theologica disputabitur«. Hasonló rendelkezést olvashatunk a gardelegeni fraternitás statútumaiban.²⁴ Aminek megemlítését azért tartjuk fontosnak, mert régibb tradíciókról van itt szó és ezeken a területeken az ordinációt szintén a generális szuperintendens végezte.

6. A hazai püspöki egyházmegyék keretein belül a protestantizmus elterjedése alkalmával megmaradtak tehát azokon a területeken, ahol a papság tömegeit sikerült reformálni, a *középkori fraternitások teljes szervezetükkel*, melyeket hamarosan már protestáns érzelmű lelkipásztorok vezettek. Azokon a pontokon pedig, ahol az eredeti szervezetek élén még a középkorban archidiaconus állt, a vezető vicearchidiaconusok közül választott széniorok a protestantizmus eszmevilágának megfelelően lassan átvették az ordináció és vizitáció teendőit. Dévainak bihari kezdeményezése az ordináció tekintetében utánzásra talált az ország többi területein, hatását a következő évi erdői zsinaton, valamint a felsőmagyarországi szabad kir. városok ismeretes intézkedéseiben észlelhetjük. Eleinte, — Dévai esete után —, természetesen óvatosan jártak el az illetékesek, amint a felsőmagyarországiaknál Oláh megjegyzi: a köztük levő vicearchidiaconus »titkon« végzi az ordinálásokat! Hasonlóan az erdői cikkek 1545-ben még inkább sejtetik, mint kifejezetten mondják, hogy ilyen teendőket náluk is végeznek. Melanchthon világos állásfoglalása a *Loci Communes* 1543-iki kiadásában (»ecclesiam non esse alligatam ad successionem ordinariam, ut vocant, episcoporum, sed ad evangelium«) majdnem szószerint való idézéssel talált visszhangot ugyanezekben a cikkekben. A magyar protestantizmus, mint említettük, eljutott arra az álláspontra, hogy

²³ 1600-ban állítják. Sehling, E.: Die ev. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. III. köt. 333. 336—8. l.

²⁴ U. o. 224—6. l.

püspök nélkül is lehet egyházat létrehozni. Ezért hiányzik az 1540—50. közti évekből hazai protestáns egyházalkotmányi emlékeink közül a püspök neve, holott feladatait helyenkint egészen bizonyosan ellátták. Nyilván ugyanazok a széniorok, akiknek később is hatáskörükbe tartozott. A szászok szervezetében »Kirchenordnung«-juk szerint kimutathatóan végeztek már 1553 előtt ordinálásokat az archidiakónusi teendőket már korábban ellátott dékánok.

Kétségkívül hatást gyakorolt hazai szervezeti életünk kialakulásánál az egyetemes protestantizmus amaz állásfoglalása, amely a püspököt a lelkipásztorokkal azonosnak tekintette. Már Dévai hangoztatta, hogy »püspök, lelkipásztor, evangélista« ugyanaz, vagyis vallotta a korai lutheránizmussal egyezően valamennyi egyházi szolgálat azonosságát. Erről az állásponton később sem tért le hazai reformátoraink közfelfogása. Mindössze annyi volt a különbség, hogy a középkori állapotok változatlan vonalában a lelkészkedő papság két rendje közül (pastores ac ministri) az elsőnek juttatott bizonyos kormányzati hatalmat. »Hi nunc episcopi, nunc presbyteri, nunc diaconi appellantur«, — jegyzi meg Szegedi Kis István jeléül annak, hogy a »pastores« rendnek bizonyos tagjai különleges egyházkormányzati feladatokat láttak el, melyeknek végzésében tisztük különböző volt. Illetve az egyházalkotmány fejlődésével talán ugyanazokra a teendőkre is más-más neveket alkalmaztak az egyes egyházvidékeken. Némely kánonaink, amint arra utaltunk, erre engednek következtetni. Ezek nyomán magyarázható az az ingadozás, melyet az egyházalkotmányi terminusok (presbyter, senior, generalis superintendent, episcopus stb.) használatánál észlelhetünk. Ezek a középkori egyházalkotmányból a protestáns korszakba való átmeneti időszaknak a jelenségei. A fraternitások eredeti szervezetét megtartották, de a tőlük átvett tisztségek tartalmát lényegesen módosították, miközben azok pontos megjelölésénél bizonyos ingadozás jelentkezett. Kétségkívül helyi tünetek csak ezek, melyek idővel eltűntek és megállapodott neveknek adtak helyet. Annak bizonyítékai azonban, hogy előzményei vannak, melyeknek okát kereshetjük ahelyett, hogy nyugodtan rábizzánk magunkat. Érdekesebb példája megállapításunknak a tarcali zsinaton a közös elnök neve felől lefolyt vita, amelynek sehogyssem tudtak címet találni, míg a püspököt kerülni óhajtották.

7. 1550 táján jelentkezett protestáns egyházkormányzati feladatok ellátásának jelölésére hazánkban először a püspöki cím. A zempléni archidiakonátus fraternitásának papsága használta, amivel szem melláthatóan az első széniorot kívánta különleges ordinátori megbízatása mellett kiemelni a többiek közül.²⁵ Hasmárosan ezután megalakult az erdélyi nemzeti egyház három szuperintendenciája bizonyos egyházvidékek tömörüléséből, ahol a szuperintendensek eleinte, mint a széniorok elsője, egyházi megbízás, majd a fejedelmi megerősítés nyomán, annak mint a »summus episcopus«-nak helyettese gyakorolták egyházvidékeik élén szorosan püspöki joghatóságukat. Ezzel a magyar és szász protestantizmus Erdélyben magáévá tette azt a mérsékelt episcopalizmust, mely tartalmilag a középkori kánonjog szoros átvétele mellett kifejezetten hierarchikus köntösben jelentkezett ezeken a részekén.

A tiszáninneri unió megalakulása 1562-ben Tarcalon a szatmárvidéki szuperintendencia kialakulásának mintájára történt azal a különbséggel, hogy mindössze négy archidiakonátus fraternitása lépett egymással koalícióba, de szervezetét illetőleg azután is csak egy nagyobb fraternitási egységet jelentett. Ennek vezető széniora nem tudott állandósulni, egyúttal Szatmárvidékén éppen ezidőtájt megszűnt a szuperintendensi tisztség. Úgyhogy itt most már fel kell vetnünk azt a kérdést is, vajjon nem játszott-e szerepet az utóbbi esetben, — a századnak még a hatvanas éveiben —, a magyar katolikus püspöki hatalommal szemben annak az újításnak merész volta, amit a protestáns szuperintendens beállítására és fenntartására a visszaszerzett királyi területeken jelentett volna? Úgy látszik, mintha nem tévednénk sokat, ha felteteleznénk, hogy egyházpolitikai okokból hagytak fel Tiszán innen e tisztség állandósításával, épúgy, mint amikor a Szatmár

²⁵ Semmi akadályja nem látszik annak, hogy általában a tiszáninneri részekre ki ne terjeszthessük ezt a megállapítást. A boršodi kánonokban hasonlóan szereplő »püspök« címet még ugyancsak ebből a korból eredő gyakorlat felújításának tekintjük. Éppúgy, — amint a Tisza másik oldalán, Kálmáncsehit és Méliuszt már 1560. előtt püspöknek hívták, holott aránylag kis területen látták el feladataikat. Mindenképpen sok jel mutat arra, hogy a magyar protestantizmus a tiszamenti részekben használta először a püspöki címet alkotmányos életének első tisztvivője számára. Még megemlíthetjük, hogy Méliusz kimutathatóan csak azóta élt a szuperintendensi címmel, mióta János Zsigmond azzá tette.

vidékén, — egy részében szintén az egri dioecézis területén —, a meglevőt egyéb okok mellett egyidejűen megszüntették. Hiszen az egri püspöki egyházmegye másként jóformán elvesztette volna létjogosultságát, amely kockázatot az érdekelt protestáns főurak a fordulat után aligha merték volna vállalni! Ugyanez a szempont már nem lehetett annyira veszélyes Báthory István erdélyi fejedelemsége alatt, amikor a szatmárvidéki részek a tiszántúli szuperintendencia hatalma alá adták magukat, amivel egyházi téren valójában Erdély kereteibe tértek vissza. Az utóbbi körülmény, — Debrecen és Nagyvárad vidékének megmaradása a Partiumban —, tette lehetővé a váradi dioecézis legnagyobb fraternitásának, a biharinak, lassú átalakulását protestáns szervezetté. A munkát Méliusz végezte el, aki történetíróink korábbi túlzásai ellenében még mindig jelentőset alkotott, mert egyházvidéke idővel hatalmas terület protestáns szervezetének lehetett magja. Amivel Magyarország keleti felén és Erdélyben lezárult a protestáns egyház szervezeti megalakulásának időszaka.

A hódoltságban, amint láttuk, a katolikus szervezetek erőteljes ellenállása mellett indult meg az új egyházalkotmány kialakítása, — talán Cegléd vidékét kivéve, hol Bakonyi Albert bizonyára a régi keretből alakította ki a maga szuperintendenciáját. Ezen a területen eleinte különböző pontokon kellett egyes protestáns püspökségeknek megalakulniuk, melyek miután Szegedi Kis István ráckevei pappá lett, főpüspöksége alá adták magukat úgy, hogy ordinátori jogaikat a saját területükön fenntartották, amint a tiszáninneni fraternitásokban történt. Maga Szegedi hiteles feljegyzés szerint a saját dioecézisében mindössze 35 egyház felett gyakorolta jogait. Mintahogyan általában kissé lazán fejlődött egységes egyházvidékké a hódoltság óriási területe.

Ellenben ez az egyházvidék igen korai emlékeink szerint kezdettől fogva teljesen öntudatosan nevezte ordinátori tisztet teljesítő papját püspöknek. Amikor a hódoltság középkori egyházi szervezete egy évtized alatt megsemmisült, hazánknak emez, egyetlen területén az új, az »igaz papság« által létrehívott egyház a keresztyén magyarság ősi tradícióit őrizgette a név folytatólagos fenntartása által. Sztárai népszerűsítette az eszmét, amikor az »Igaz papság tüköré«-t megírta.

8. Általában mennyire konzervatív módon jártak el reformátoraink egyházalkotmányunk kiépítésénél, semmi sem igazolja jobban, minthogy jóideig fenntartották a középkori kánonjog

érvényét, ahol elveiket erősebben nem sértette. Bizonyára feltűnhetett már azoknak, akiket a kérdés érdekelt, hogy egész országrészek meg voltak már szervezve, amikor az első protestáns, részletesebb egyházkormányzati rendelkezéseket tartalmazó kánonok napvilágot láttak. Ezek is csak azon a területen voltak érvényesek, ahol keletkeztek. Méliusz már évek óta tartotta zsinatait, amikor végre »ex Verbo Dei«, vagyis a szentírás alapján megalkotta az első protestáns kánonokat, de példáját lassan követték. Erdélyben újabb és újabb egyházi szervezetek alakultak anélkül, hogy bármelyiknek eszébe jutott volna egyáltalán összeállítani ilyeneket a tarcali hitvallás elfogadásán kívül. Olyan reformátori problémát, mint a lelkipásztorok választása, melyet Dévai forradalmi újítással vetett fel, kánonaink alig érintenek, ellenben nagyjából változatlanul a középkori kánonjog rendelkezései szerint megy az egész eljárás tovább, talán azzal a legfontosabb eltéréssel, hogy a *senatus ecclesiasticus* befolyást gyakorolt arra, — a hódoltságban egészen bizonyosan. Tulajdonképpen a középkori archidiakónusoknak voltak azonban már ilyen természetű jogaik, amelyek most erre a kollégiumra szálltak át.

Heblert, a szászok püspökét, Izabella királyné szuperintendensi tisztében azzal erősítette meg 1558-ban, hogy egyházi fegyelmi hatalmát az egyház régi kánonai szerint gyakorolja.²⁶ A második erdödi zsinat 18. cikke ugyane tekintetben hasonlóan intézkedik, sőt két évtizeddel utóbb még a hercegszöllősi 22. art. ajánlja azokat a régi kánonokat, melyek adandó alkalommal felhasználhatók. Méliusz a debreceni hitvallásban és utánna mások még a 17. század elején is egyre-másra hivatkoznak a régi zsinatok kánonaira. Szegedi fejtegetéseihez teljesen magától értetődően használja a Gratián-féle dekretumokat, amely pedig a középkori egyház hivatalosnak tekinthető törvénykönyve. Mindezek arra mutatnak, hogy a hazai reformáció a középkori kánonjoggal általában továbbra is élt, a 16. században még egyetemesen, csak ott alkotott újabb jogszabályokat, ahol az hiányos volt, vagy elveikkel már élesebben összeütközésbe került. Ez az oka annak, hogy saját kánonaink hiányosak és egy kifejezetten protestáns egyházjog nem tudott még e században kialakulni. Nem kell különösebb vizsgálat annak meglátásához, hogy a meglevő törvényes intézkedéseink egyrésze ebben a

²⁶ Kiemeli ezt már Pokoly i. m. IV. köt. 74. l. is.

században voltaképpen korábbi, még a katolikus időkben származó jogszokások és gyakorlat összefoglalásai szükség szerint protestáns színezéssel. Utalhatunk itt az »Articuli ex Verbo Dei«-re, bár Méliusz kizárólag szentírási támaszokat nyújt hozzájuk. Ami egyébként természetes, mert amazokat is keresztyén theológusok alkották. Mégis ezek a kánonok az elsők, melyeket már határozottan protestáns tendenciával készített szerzőjük.

9. Nem mindegyik szervezet mondható önállónak. Ehhez az első időkben a magyarországi részeken négy, Erdélyben pedig nyolc vezetőszenior kellett, bár itt az utóbbi esetben nem volt a függetlenségük teljes. Amint láttuk, a középkori fraternitások élén állt eredetileg négy szenior, melyeknek csak egyikét hívták a század elején már szeniornak, a többit szeniortársnak, konszéniornak. Első szempillantásra azt lehetne hinni, mintha ezt a fraternitási szervezetet önmagáért változatlanul tartotta volna meg a protestáns korszak, mert ugyanennyit találunk a protestánsoknál is.

A kettő között a hasonlóságnak azonban nem kizárólag ez az alapja, amint eltolódott feladatkörükből kiderül. A tiszán innen részeken 1562-ig ugyan a jelek szerint változatlanul fenntartották az egyes archidiakonátusok korábbi berendezéseket, amelynek keretében maguk ordinálták papjaikat. Különben honnan venné Verancsics, hogy Eger tájékán nagy számmal vannak kézzátétellel felavatott papok?²⁷ A protestáns módszerű ordinálás bevezetésével tették le pedig az önálló protestáns egyház első alapjait. A tarcali zsinaton a presbitérium felállításával némileg módosult a helyzet. A négy fraternitás mindegyikének első szeniora lett azután a vezetőség a fraternitásonkint három-három konszéniorral együtt. Együttal fenntartották, — mert később is gyakorolták —, az első szeniorok papszentelési jogait illetékes fraternitási kereteiken belül.

Hasonlóan négy főszéniorral szervezkedett Méliusz egyháza vidéke, mely a bihari fraternitással egyesülése előtt öt püspöknek hívta. Miután pedig János Zsigmond elismerte szuperintendensnek, így nevezték, — de ő maga ezután is szívesen használta a szenior nevet. Négytagú volt a baranyai egyházkerület legfőbb vezetősége Szegedi Kis István idején, valamennyi püspöki, köztük az első főpüspöki címmel. Valószínűleg Alsóbaranya még

²⁷ Kiss Áron i. m. 62. l.

Sztárai alatt ugyancsak négytagú vezetőséggel szervezkedett, s ehhez képest tagozódott később is négy egyházvidékre. Négy széniorot számlált Borsod, amikor a tiszáninneri unióból kivált. Hasonlóan négytagú széniorokollégiummal szervezte meg Réczés János a sopronvidéki lutheránus szuperintendenciát, miután Bejtke szervezetének a szétválás előtt ugyancsak ennyi széniorja volt.

Az elősorolt szervezetek között néhánynak, — biztos adatink szerint, — a többször említett presbitérium vagy senatus ecclesiasticus állt az élén (Tiszáninnen, Tiszántúl, Baranya, Borsod). Ezeken a területeken hol konszénioroknak, hol presbitereknek, esetleg szenátoroknak nevezett kisebbrangú hierarchák működtek, azaz egyházkormányzati teendők ellátásában a főbb szénioroknak vagy püspököknek segítségére voltak, akikkel együtt alkották a presbitériumot. Az önellátás ismerve azonban a négytagú főbb vezetőség maradt, amely magában is ülésezett és általa sajátos módon valójában a protestáns püspökök felavatását biztosították.

Nem találjuk okát, miért ragaszkodtak a középkori frateritások kisebb-nagyobb terjedelmük mellett a négytagú vezetőségeikhez. Ez a szám a középkori egyház bizonyos intézményeiben egybeült is jelentkezik. A »közös élet testvérei« hasonlóan csak akkor alkothattak önálló házat, ha abban a felszentelt papi tagok száma négy volt.²⁸ A magyar protestáns szervezeteknél — Erdélyen kívül — ennek a számnak egyik magyarázata azonban abban rejlik, hogy általa követték a 325-iki niceai egyetemes zsinat 4-ik kánonának rendelkezését, mely megszabja, miszerint a püspököt három püspöktársa avassa fel. Amint ez a katolikus püspök konszekrálásánál ma is elengedhetetlen feltevél.

Azoknál a hazai szervezeteknél, melyek életműködésüket zavartalanul biztosítani akarták, úgy kellett vezetőségeiket megszervezni, hogy négy — alapjában püspöki jogokkal bíró —, hierarchájuk legyen, akik közül valamelyik halála esetén a másik három egy negyedik társat avathasson. Ugyanez a körülmény élesen kidomborodik a cseh-morva atyafiak egyházkormányzati alapelveiben. Ezek a főszéniorok tehát hazánkban is mind-

²⁸ Barnikol, Ernst: Studien zur Geschichte der Brüder vom gemeinsamen Leben. (Tübingen, 1917.) 67. l.

nyájan bírtak püspöki jogokkal, de ordinálást közülük, mint többször említettük, csak a tiszáninneniek és a dunamellékiek végeztek önállóan, mert állásukban szerzett jogaik lehettek erre, míg a többiek hihetőleg szénior társaikkal együtt, akik közül az egyik, a püspök (superintendens vagy supremus senior) vezette adandó alkalommal magát a szertartást.

Amikor a protestáns egyház a magyarországi részeken szervezeteinek megalkotásánál átvette a középkori fraternitásokat, egyúttal *ennek szervezetét a maga céljaihoz képest tartalmilag módosította*. Viszont alkalmazta ezt a berendezést ott is, ahol ilyeneket újonnan alkotnia kellett.

Ki választotta a magyarországi részeken a széniorokat a protestáns kor elején? Tiszáninnen az egyesülés előtt az első szénior még a katolikus korszak gyakorlata szerint nyilván a fraternitás maga, másutt már körülbelül a presbiterium. Van azután adataink, amelyek szerint a konszéniorokat az első szénior vette maga mellé,²⁹ majd, hogy a zsinaton választották el az espereseket, ami a 17. századból megállapítható joggyakorlat. Szegedi Kis István szerint a senatus ecclesiasticus tagjait ez a testület maga választja, vagyis kiegészíti önmagát. A tiszáninnen gyákorlat később, fraternitásközi viszonyban, körülbelül megfelelhetett ennek, mert még a későbbi unionális berendezésekből is ilyesmi tűnik ki. A baranyai részeken viszont, ahol szoros értelemben vett zsinat alig gyűlt egybe, teljes egészében a Szegedi által jelzett módon történhetett a vezetők választása. Mindezenesetre semmi különös nem lehet abban, ha, — amint állítottuk —, helyenként az első időkben a széniorokat az egyes egyházvidékek élére a szenátusok maguk helyezték el és *ennek a gyakorlatnak nyomán alakultak ki a protestáns egyházmegyéek*, nem pedig ezekből a kerületek. Elvégre a katolikus korban szintén a négy szénior beállítása volt fontos a fraternitás számára és nem az a kérdés, hogy melyik vidékről valók? Annyi magától értetődik, hogy a reformáció a fraternitás vezetőinek megválasztásában is reformokat hozott, mindenesetre olyan jog

²⁹ A szepesi 24 városi fraternitásban (Klein, J. S.: Nachrichten von den Lebensumständen u. Schriften Ev. Prediger, II. köt. 164. l.), míg viszont »fratrum consilio, auxilio et electione« történt más alkalommal a választás. (E. T. E. II. köt. 426. l.) Borsodban pedig a presbitereket választotta ki a püspök kánonaik 25. art. szerint.

szabályokat alkottak, melyek amannak keresztülvitelét intézményesen biztosították.

10. Egészen másként alakult a helyzet az erdélyi részeken. Az 1553—55. években létesült szuperintendenciákat akként szervezték meg, hogy mindegyik élére nyolctagú vezetőség, köztük a szuperintendens, került.

A szuperintendenseket Ferdinánd idejében eredetileg csak egyházi belkörüi érdekből állították be tisztükbe. A cél csak az lehetett, amire az óvári cikkek 9-ike utal, hogy egyházvidékénként rendet teremtsenek és nagyobb keretben egységesen irányítsák a reformáció egyházainak ügyeit. Ugyanezt a célt szolgálta a három terület egybehangolása vezetőségeiknek közös, huszonnégytagú testületbe leendő összekapcsolása révén. Ez a huszonnégy »vén«-ből álló alakulat képviselte volna az erdélyi egyházat, — mint ami a vonatkozó őskeresztyén képzetnek eredeti tartalma —, és intézte volna legfőbb ügyeit. Szerepét nagyon fontosnak tekintették, amire a szászok magatartásából következtünk. Dávidnak sakramentáriussá léte után legfőbb gondjuk saját vezetőségük átalakítása volt, illetve számuk megnövelése, hogy a másik kettő összefogása esetén kisebbségbe ne kerüljenek. Később is ez az apokaliptikus eredetű eszme lett az önálló erdélyi felekezeti egyházak kialakításának alapja.

Tagjai kezdetől fogva az egyes protestánsá lett archidiaconátusok vagy dekanátusok, illetve az időközben alakult egyházvidékek első vezetői voltak. Idők folyamán, úgy látszik, előfordult, hogy bizonyos egyházvidékek megszűntek, illetve egyebüvé csatoltattak. A széniorok a szuperintendenciális vezetőség megegyezésével a zsinatokon, illetve a presbiterium ülésein választottak.³⁰ Az erdélyi és szatmárvidéki magyar egyházakban egyideig változatlanul archidiakónusok, később a szűkebb Erdélyben szénioroknak hívták őket, míg a szászoknál megmaradt a dekanátusi szervezet, dékánok maradtak a szász legfőbb vezetőség tagjai is. Az már aztán a szászoknál későbbi és átmeneti jellegű fejlemény, egyúttal a magyar szervezetekkel egyöntetűsége törekvés eredménye, amikor belkörüin közülük egyeseket a magyar főszéniorokkal, illetve szuperintendensekkel egy-

³⁰ Pokoly i. m. IV. köt. 100. l. v. ö. még 152. l., mely már a 17. századi gyakorlat. Hasonlóan Bod, Hist. Hung. Eccl. II. köt. 354. l.

vonalon állónak tekintettek. Amit kizárólag Alesiusnak, mint magyar szuperintendensnek különleges pozíciója válthatott ki.

Ennek a közös erdélyi szenátusnak jogi helyzete János Zsigmond uralma idején azonban jelentősen módosult. Amióta a fejedelem a legfőbb »episcopatus« gyakorlását átvette, ez a testület időnként és alkalmilag, mint a fejedelem *konzisztórium*a töltötte be hivatását. Ilyen értelemben szerepelt Dávid Ferenc házassági és innovációs perének eldöntésénél, lett volna hivatott megegyezésre jutni a generális zsinatokon, általában az utóbbiakat vezetni. Eredeti rendeltetésétől a fejedelmi korban így módfelett eltávolodott, amiben a reformáció különleges irányokat vett alakulása szintén megjátszotta a maga szerepét.

11. Helyénvaló lesz most már megtárgyalni azt a kérdést, vajjon milyen jelentősége van tulajdonképpen az előadottak után hazai egyházalkotmányunkban ennek a presbiteriumnak? Az eddigiekből a fontossága már eléggé kiviláglott.

Azt hisszük, alapján e presbiterium szerepének megállapítása és tisztázása tanulmányainknak egyik legfontosabb eredménye, mert ez az intézmény egyházalkotmányunk súlypontjának mutatkozik. A legfontosabb azok között, amiket hazai szervezeteink, mint végeredményben a középkori katolicizmustól sarkalatosan eltérőt, megalkottak. Eredeti keretei között kétségkívül nem volt új intézmény a hazai reformáció számára, mert kisebb és szűkebb keretekben, mint a fraternitások vezetőkollégiuma a középkor óta kimutathatóan fennállt és működött. A négy szénior vezető szerepét és külön ülésezését, melynek nyomait szervezeteink életének elején észlelhetjük, akár a debreceni vidéki szervezkedés kezdő éveiben, akár a sopronvidéki alakulat első évtizedeiben, valamint a tiszáninneri fraternitásokban, lényegileg a középkori fraternitások élete folytatásának tekinthetjük. A tartalmi különbség ellenben jelentős, mert e kollégium tagjai püspöki jurisdikcionális teendőket végeztek, így valószínűleg ők ordináltak Szikszón, majd ellátták a vizitációkat Zemplénben, illetve gyakorolták a potestas magisteriúst Debrecenben.

Amikor azonban beállították a presbitereket, mint e kollégium kiegészítő és újonnan létesített tisztségének birtokosait, a hazai protestantizmus szervezetét már meg is alkották. Mivel erre a presbiteriumra teljes egészében átszállt a középkori püspöki hatalom, a létesült protestáns szervezetek a középkori

egyházról különváltan önállóan tudták ellátni az egyházak kormányzatát. Különösen világosan kitűnik ez a megállapításunk a tarcali cikkekből és Szegedi fejtegetéseiből.

Jellemző a létrejött egyházalkotmányi berendezésünkre, hogy alig akadunk rendelkezésekre korai kánonainkban, melyek a tényleg tartott zsinatokról gyakorlati intézkedéseket tartalmaznának. Szemelláthatólag ez az intézmény reformátoraink számára nem volt újság és semmiesetre sem a fődolog. Meghatározzák a szuperintendens és igen részletesen a széniorok feladatait és jogkörét, de ezek együttesen nem mondhatók zsinatnak. Az utóbbi tisztségek éles körvonalai inkább arról tanuskodnak, hogy ezeknek a szerepe és összejövedele a jelentős. A zsinat kifejezés a gyakorlatban úgy élt tovább, mint ahogyan korábban használták: a fraternitások összejövedeleit jelöli. Legfeljebb általánosságban és elvi szempontból esik szó róluk a kánonokban, amilyen zsinatokat azonban, — talán a kassait kivéve (1568) — ebben a században sohasem tartottak. A hazai zsinatainkon megjelent lelkipásztorok azonkívül nem a gyülekezeteket képviselik, hanem pásztori tisztükben jelennek meg, ami nem egyéb, mint a középkori fraternitási gyakorlat folytatása.

Ellenben, mert az egyházkormányzat összes feladatait valójában a megalakított presbiterium, illetve senatus ecclesiasticus végezte, nyilvánvaló, hogy ez az intézmény legfőbb kormányzószerve egyházunknak. *Zsinatainknak ennél fogva ez a kollégium a magja.*³¹

Bizonyára lesznek, akik a modern jogfelfogások nyomán úgy vélik, hogy a zsinatok összeülése alkalmából ennek a testületnek a joghatósága szünetelt, mert ez a testület tulajdonképpen a zsinatnak megbízásából működhetett. Ha viszont jogkörének alkatrészeit vizsgáljuk, akkor arra az eredményre kell jutnunk, hogy ilyentermészetű feltevés erősen légius térben mozog. A Szegedi által felsorolt feladatai között még a törvényhozást sem végezhetette a zsinat a maga egészében, közismert lévén kánonaink jórészeről, hogy azokat maguk a püspökeink szerkesztették. Ha pedig elfogadásuk, mint Szegedi állítja, a presbiterium jogköréhez tartozott, úgy életbelépésük alkalmával a zsinatnak nem lehetett más joga, mint a szokásos »consensus«-t megadni. Az őskeresztyén »consensus« pusztá formalitássá lett

³¹ A széniorok a lelkipásztorok gyűléseinek elnökei. (Majores 20. art.)

így a szenátus élesen körvonalazott jogai mellett. A presbiterium elnökének voxot kérdezni csak tiszteletbeli társaitól kell a tarcali cikkek szerint és nem a zsinaton jelenlevőktől (V. 21.).

Ahol vagy amíg a presbiterium meg nem alakult, nem vonjuk kétségbe, hogy a megjelent lelkipásztorok még a középkori gyakorlat nyomán lényegesen befolytak a zsinati ügyek tárgyalásába. Ugyszintén magának a zsinatnak tartotta fenn a döntést a Majores 5. artza a hittartalom és szertartások módosítása esetén. Ellenkező álláspontot foglalt el viszont a gönci zsinat (14. art.) és Szegedi, amikor ezekben a kérdésekben is a presbiterium intézkedését kívánja, illetve illetékességét állapította meg. Amint az enyedi zsinaton 1564-ben, hasonlóan az erdélyi magyar széniorok a maguk nevében tárgyalnak a szászokkal az úrvacsora felől.

Általában, a 16. században a reformáció egyházalkotmányi szervei közül azok, amelyek megbízásból működnek, önálló jog és hatáskörrel nem rendelkeznek. A reformáció egyházalkotmányi képzetei között nem ismeretesek még a bizottságok, mint ilyenek, mert azok a felvilágosodás termékei. Ahol ilyen kollégialis szerv működik, ott az egyúttal kormányzószerv, mely ön magának felelős.

A magyar protestáns egyházalkotmány legfőbb szervének a reformáció szervezkedése elején nem a zsinatot, mint ilyen, hanem a presbiteriumot, a papság vezetőinek kollégiumát, tekinthetjük.

Miért volt mégis szükség a zsinatokra? Milyen tényezők működtek közre, amikor — különösen a század vége felé —, mindjobban gyakorlatba jönni látjuk a zsinati összejöveleteket? Első és legfontosabb szempont volt a fraternitások korábban megszokott gyakorlata, valamint a censura morum, vagyis a lelkipásztorok életének és működésének ellenőrzése, amire a sárospataki zsinat meghívójában Czeglédi Ferenc hivatkozik. Azután úgy látjuk, hogy Magyarország keleti felében a kiélesedő dogmatikai harcok, a nyugati felében a lassan fejlődő és még a hagyományos középkori nyomokon haladó szervezeti élet, a szintén jelentkező dogmatikus küzdelmekkel együtt, hozták be a zsinatokra a közpapság nagyobb tömegeit. A különböző felekezeti irányban kialakuló egyházi élet kívánta meg a gyülekezeti papság

nagyobb számban való jelenlétét a zsinatokon. Ennek a jelei kánonainkban a század végén mutatkozó büntető szankciók elmaradás esetén, aminek szinte korhatározó jellege van. A vezetőségnek tudnia kellett, kikre és hol lehet számítani? A század vége felé emiatt homályosodik el mindjobban a szemlélő előtt, vajjon a valódi kormányhatalom kiknek a kezében van, — a fától kezdjük nem látni az erdőt! A korábbi kánonok változatlan fenntartása árulja csak el, hogy valójában nem történt komolyabb változás. Igazolja viszont látásunk helyességét, hogy amikor már szerte az országban mindjobban megállapodnak a dogmatikai harcok, a hódoltságban előretört az unitarizmus, mert ezen a területen a zsinatok hiánya miatt a papság ellenőrzése kicsúszott a vezetőség kezéből!

Erdélyben a presbiterium teendőit természetesen nem az összes egyháznak, hanem a részeknek élén álló szuperintendenciális szenátusok látták el.

Mindezek nyomán a presbitériumot úgy tekinthetjük, hangsúlyozzuk, mint a hazai protestáns egyház legfontosabb szervezeti alkotását, — így alkotmányunk lényegét ez az intézmény határozza meg.

12. A szuperintendensi cím hazánkban, — most már az is megállapítható, — erdélyi eredetű. Mint erdélyi szuperintendens kapta Méliusz e címet, hasonlóan használták a szatmárvidékiek. Gönczi György kánonai előszavában viszont »supremus senior«-nak írja magát. Ellenben a németországi példa nyomán ajánlhatta használatát Szegedi Kis István, mert vele nem a széniorok elsőjét, hanem csak egyikét kívánta jelölni. A hódoltságban az előbbi tisztre a püspöki cím maradt érvényben, mint aki ordinátori hatalommal egyedül rendelkezik. Ugyanezen az alapon szerették volna meghonosítani a tiszáninneniek, de valami okból fel kellett hagyniuk vele és így visszatértek a széniori címhez. A sopronvidéki lutheránusok elválásuk alkalmával hasonlóan használatba vették a supremus senior nevét, miután korábbi szervezetük ugyancsak a szuperintendensi címet használta vezetőpapja jelölésére. Általában a század második felének közepétől terjedt el ez a név, különösen az ország nyugati felében.

13. Ezek után a tiszáninneri szervezetet sem látjuk már valami különleges alakulatnak, hanem a többivel teljesen egyezőnek. A különbség, ami a többi hazai szervezeteinktől eltérő.

képet adta róla, voltaképpen nem más, minthogy itt maradt fenn egészen a 18. századig eredeti szerkezetében a magyar protestantizmus ősi egyházalkotmánya. Kialakulásának az a természetes magyarázata, hogy a négy korábbi fraternitás társulása révén a részek önállóságát fenn lehetett tartani, mert a presbitérium négytagú legfőbb vezetőségébe mindegyik adhatta a korábbi első előljáróját. Későbbi fejlődési fázisaiban pedig eredeti alkatrészei a központi kormányzat rovására őrizhették meg ősi berendezéseiket. Eredetileg is önálló szervezetek voltak és ilyenként éltek egyideig, mielőtt még egyesültek volna. Másrészt Borsod alkalmi kiválása kötelékükből erősebben akadályozta központi kormányzatuk megszilárdulását, amikor éppen ennek a folyamatnak kellett volna végbemennie.

14. Bizonyára érdemes lesz még nagy vonásokban összefoglalóan rávilágítani arra a gyakorlatra, amelyet a magyar reformáció a *papválasztásnál* követett. Előzetesen meg kell azonban vizsgálnunk a megelőző korszakok eljárási módozatait.

Valamennyi kánonjogász egyetért abban, hogy az egyházi szolgálat folytonosságának biztosítása a püspöki jogkörhöz tartozott, miután az utóbbi kialakult. A klérus tagjai közé a felvétel az ordináció révén a püspök intézte, aki e cselekménynél presbiteriumának tanácsát kikérni tartozott. Hasonlóan szava volt a kérdéses gyülekezetnek is ehhez, amennyiben tanúságot kellett tennie a jelölt alkalmas voltáról, mindenekfelett pedig a püspök és presbitériuma által kijelölt személyt papjául elfogadta.

A gyülekezet emez utóbbi jogának gyakorlásában körülbelül a 9. századig megmaradt. A presbitérium közreműködése azonban a dómkáptalanra szállt át, mint annak közvetlen jogutódjára. Ennek kellett a javadalmak adományozásánál a püspököt tanácsával (*consilium*) támogatnia. A 13. századra viszont ez az eljárás egyetemlegesen módosult, mert kifejlődött részben a *jus patronatus*, részben a fennmaradt *beneficiumok* adományozása az archidiakónus jogköre lett.³²

Ennek az átalakulásnak nyomán a közvetlen püspöki joggyakorlatban jóformán csak az ordináció maradt, míg a klérus elhelyezése az archidiakónusoknak lett a feladata. Elvileg természetesen maradt minden a régiben, »ordinarius collator« a

³² A fentiekre nézve l. *Hinschius* i. m. II. köt. 50. 616—7. l.

püspök, de a középkor gyakorlata az ókorral szemben a fenti módon megváltozott.³³

A reformáció bekövetkeztével hazánkban is úgy alakult tehát a helyzet, hogy ahol patrónusi jogok voltak, ott az jelölte ki a papot, akinek az investitúrát azután az archidiakónus adta és megbízottjával a javadalomba beiktatta. Ahol pedig patrónus nem volt, ott a »rector ecclesiae« kijelölése és elhelyezése egészében az archidiakónus jogkörébe tartozott. Természetesen a kisebb javadalmasokat (oltármesterek stb.) valamely paróchián belül a rector ecclesiae vagyis a plébános alkalmazta. Az ordínációt viszont a püspök szolgáltatta a klérus összes tagjai részére, de ennek jellege ekkor már általános és nem meghatározott helyre szólt.

A hazai reformációban kialakult gyakorlatról *Szegedi Kis István* tájékoztat bennünket, mint említettük, »Loci Communes«-ében, amikor a senatus ecclesiasticus jogkörének tárgyalása kapcsán felteszi a kérdést: »quorum sit deligere ministros?« Felelete ugyanis erre: »presbyterorum videlicet et magistratus ex populi consensu«. Amiben az első szempillantásra felismerhető az ókeresztyén egyház gyakorlatának egybekapcsolása az időközben kifejlődött patrónusi jogkörrel. *A reformáció papjait ennél fogva a senatus ecclesiasticus helyezte el, a városi és falusi vezetőség ajánlására, amelynél az utóbbi a gyülekezet közhatalára támaszkodott.*

A meghatározás értelmezésénél figyelniünk kell arra a körülményre, hogy *Szegedi* a hódoltság területén élt, amikor ezt írta. Ahol, mint említettük, a patrónusi jogok gyakorlása megszűnt, illetve a papok alkalmazásáról a köz érdekében a város vagy falu vezetőinek kellett gondoskodniuk. A reformáció terjedésével bizonyára egyebütt az ország területein némileg hasonló folyamat mehetett végbe, mely helyenként a patrónusi jogok gyakorlásának szűkítését eredményezte. Erdélyben csak ezen az úton lehetett végrehajtani az 1564-iki törvényt, mely a papok kiválasztásánál a község többségének (major pars elve) döntését adta jogalapul. Mindenesetre nagyon fontos lett általa a senatus ecclesiasticus szerepe úgy itt, mint egyebütt az országban, — különösképpen a hódoltságban, ahol csak ennek közreműködés-

³³ Baumgartner, E.: Geschichte und Recht des Archidiakonates der oberrheinischen Bistümer. (Stuttgart, 1907.) 193—201. l. *Löhr* i. m. 67—82. l.

sével lehetett a Sztárai által jelzett papcserét végrehajtani. Lényegében azután ez a papválasztási gyakorlat volt érvényben majdnem a legutóbbi időkig a hazai protestáns egyházakban.

A *vocatio, examinatio, electio, ordinatio* tehát a sorrend a reformáció papjainak elhelyezésére, melynél a középkori egyház gyakorlatával szemben az a legfőbb változás, hogy az archidionus szerepét az *ókeresztyén* gyakorlat szellemében restaurált *püspöki kollégium* vette át, mindössze az *institutio*-t vagyis a javadalombaiktatást végeztette helyileg annak jogutódjával a széniorral, illetve helyette a konszéniorral vagy presbiterrel. Az erdélyi szászoknál és ahol e tisztség fennmaradt, pedig a dékánál. A részletkérdések tisztázását továbbmenően még a jövő feladatai közé kell sorolnunk.

* * *

Mindeneket összefoglalva a következő folyamat körvonalai bontakoznak ki előttünk a magyar protestáns egyházalkotmány kialakulásáról. Miután a reformáció eszméi gyökeret vertek, elsőrenden kultuszi téren éreztették hatásukat. Az itt helyileg létesített változásokat a papság önkormányzati testületeinek, a fraternitásoknak gyűlésein és keretein belül igyekeztek közös megállapodással egységes nevezőre hozni. Az elért eredmények után természetes módon ébredtek annak tudatára a reform vezetői, hogy további programpontjaik megvalósítását ugyanígy ebben a testületben kereshetik. Az ordináció szükséglete ugyan csak itt nyert ezután megoldást a fraternitás előjáróinak közreműködése révén. Amivel pedig már megindult a protestáns egyházközségek különválása vagyis az önálló egyházi szervezet alapvetése.

Hazai fraternitásaink belkörű szervezete, főleg az a körülmény, hogy ilyen testületeink magyar területeken az archidionatusi szervezetekhez kapcsolódtak, ez utóbbinak kánonjogi szerepe folytán lehetővé tette azok eddigi törvényes feladatainak átvételét nagyobb zökkenő nélkül. Gondolunk e tekintetben a vizitáció, az ordináció, a papság elhelyezése és fegyelmezése stb. körül felmerülő teendőkre, melyeket a protestantizmus eszmevilágának megfelelően, de egyúttal az eddigi törvényes keretek bizonyos támogatásával és kiépítésével oldottak meg.

Eleinte még ezeket a feladatokat az egyes fraternitásokon belül igyekeztek ellátni. A reformáció rohamos terjedése azonban

a fraternitások tömörülését vonta maga után. Bizonyos politikai szempontok épúgy, mint belkörü egyházi szükségletek tették kívánatossá ezt az átalakulást. A különálló fraternitásokban egymástól eltérő joggyakorlat alakulhatott ki (I. óvári zsinat, 9. art.), mely egységes rendezést tett szükségessé. Ennek végrehajtását azért egy olyan testület kezébe kellett helyezni, mely minden nagyobb megkötöttség nélkül járhatott el feladata végzésében. Ekkor jöttek létre a senatus ecclesiasticus, illetve presbitériumnak nevezett papi kollégiumok. Amivel körülbelül lezáródott a szervezeti átalakulás: az ország akkori politikai helyzetének megfelelően territoriálisan kialakult protestáns egyházak készen álltak. A köztudatban ezt a folyamatot az ősegyház alapjaihoz való visszatérésnek tekintették, sejtelmük sem lévén arról, hogy valami különlegesen újat teremtettek. Ez a magyarázata annak, hogy reformátoraink eleinte több kisebb-nagyobb jelentőségű középkori elemet meghagytak szervezetük alkatrészeiben úgy gyakorlati, mint elméleti vonatkozásban.

Némileg eltérő volt szervezeteink kialakulása azokon a területeken, hol a reform hívei a fraternitások erősebb ellenállásába ütköztek, mint a hódoltságban, sőt egyebütt az ország egyes vidékein. Ezeken a területeken a reform papjai új szervezeteket, mintegy újabb fraternitásokat létesítettek, legalább is azokra a fraternitások esetleg időközben reformátori módosításon keresztülment berendezését átvitték. A további fejlődési fázisok azonban itt is ugyanúgy zajlottak le, mint amott.

Az egész folyamat általában természetesnek és a szabályos történelmi fejlődés vonalában magátólértetődőnek mutatkozik. A meglevő kereteket használta fel és alakította át a magyar protestantizmus az új eszméknek megfelelően. Úgyhogy a magyar protestáns egyházalkotmány, amint ilyen sejtésemnek adtam már némi kifejezést, *a magyar szellem önálló termékének* bizonyult. Gyökereivel az évszázados magyar egyház talajába fogózva, belőle fakasztotta ki az európai protestantizmus egyik értékes alkotórészeként a maga életfáját. Benne a magyarság önfenntartó konzervativizmusa egyesült a megújhódott egyházi élet kívánalmaival, — e nagy átalakulás közepette ismét bizonyosságot téve arról, hogy a magyar lelkeség tengernyi akadály mellett is meg tudja keresni a maga önálló útjait.

V. Egyházalkotmányunk elvi alapjai a 16. században.

Hodászi Lukács, a tiszántúli ref. püspök, Szilvásújfalvi Anderko Imre ellen az egyházi hatalomról felállított »orthodox« tételei¹ egyikében megállapítja, hogy hazai egyházunk kormányformáját reformátoraink az ókeresztyén egyháztól vették át »in eo statu, quo Patres ante tempora Constantini Magni reliquerant«. (12. tétel.) A magyar protestáns egyház ősi szervezete ennél fogva a Krisztus utáni első három században kialakult egyházszervezet mása lenne, — legalább ez volt a meggyőződése a századfordulón annak a közvéleménynek, mely még a reformátoroktól vette tanításait.²

Alkalmilag rámutattunk már arra, hogy a reformáció korában szervezeteink kialakulásánál a »primitiva ecclesia« gyakorlata és magatartása irányadó elv. Gönczi György kánonainak előszavában utal azokra a sorozatos összefüggésekre, melyek az ő rendtartásuk (ritus) és az ókeresztyén egyházé (vetus ecclesia) között fennállanak. Ugyancsak *Hodászi* említi a 8. tételében, miszerint az egyházi hatalom gyakorlását a presbitérium végzi, ami alatt ugyanazt a kormány szervet érti, melyről az előző lapokon szóltunk. Körülbelül ezt a senatus ecclesiasticust tartja olyan ókeresztyén jellegű intézménynek, amely által hazai egyházunk joggyakorlata a »szent hajdankorral« egyeznék. Hazai presbitériumunk elvi alkatában az ókori keresztyénség kormányformája újult volna meg.

Ami semmiesetre sem jelenti azt, mintha nem lenne most már más feladatunk, mint a vonatkozó berendezésre egyszerűen rámutatnunk. Először is nem ismerünk az ókorból olyan intézményt,

¹ Legkönnyebben hozzáférhető *Lampe—Émber* i. m. 339—43. l.

² *Révész Imre* (id.) írja, hogy már Sinai Miklós hivatkozott *Hodászi* tételeire, miszerint »a magyar reformátorok azon kormányzati rendszert hozták be, mely a keresztyén egyházban Nagy Konstantin előtt divatozott és amely bizonynyal püspöki volt«. *Sárospataki Füzetek*, 1857. évf. 707. l.

mely hazai berendezésünkkel hajszálpontosságra egyeznék, — hiszen másként nem lehetne a hazai reformátori egyházalkotmány sajátos termékének minősíteni. Évszázadok vannak a kétféle presbitérium történelmi életfeltételei között. Azonkívül pedig a »primitiva ecclesia« gyakorlatát nem a mai modern, hanem *reformátoraink* ismeretei alapján kellene megítélnünk. Holott az ókori keresztyénség jogi állapotaira vonatkozó tudásunkban még ma is sok a hézag, mennyivel több lehetett a reformáció korában. Értékeléseikben évszázadokat téveszthettek!

A hazai senatus ecclesiasticus felállításának biztos történelmi nyomai először Erdélyben, 1553 táján, észlelhetők. A hasonló baranyai szervezet, bár ennél korábbi eredete valószínű, ebben az évtizedben még teljesen kiépítve nincsen. A későbbi szenátorok (már névben elűtnek a »presbyter«-ektől!) a herceg-szöllősi kánonok alkotása idején is, mint tervbevettek szerepelnek (3. magyar art. megfelelő része a latinból hiányzik!). A 3. baranyai kánon pedig még korábbi állapotokat tükröztetve csak általánosságban beszélt olyanokról, akiket a főpüspök intézkedéseinek megtétele előtt a széniorokkal együtt meghallgasson. A szűkebb egyházvidéki önálló szervezkedés, amelyekből kialakulni láttuk a hódoltság egyházát, Alsóbaranya reformációja elején semmiesetre sem igényelt négynél többtagú állandó kormányhatóságot. Ami pedig a középkori fraternitások vezetőseinek kereteit nem haladta túl, ha jogkörük eltérő is volt attól.

Ezenkívül Erdélyben a szenátusok tulajdonképpen a középkorból átvett tisztségekkel szervezkedtek, újszerű csak maga az intézmény, mint ilyen. A Tarcalon létesített presbitérium szintén csak annyi változást hozott, hogy a korábbi konszéniorok a presbyterek tisztét vették át, de nevüket nem tartották szükségesnek megváltoztatni.

Tiszántúlon 1562 előtt még ugyancsak négytagú kormányhatóságok voltak, — Arany Tamás esetéből következően, — csak 1562—70 között valamikor létesült a presbitérium, miután az egyházvidék területe megnőtt. Létének helyileg korábbi előzményei voltak, amint a tisztségek nomenclaturájában jelentkező ingadozások elárulják.

A felsorolt körülményekből azért azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy magának a kormányhatóságnak eszméjén kívül a kereteiben semmi egységes szempont nem jelentkezik, amiből

valamely korábban meglevő hasonló hazai történelmi berendezés átvételére visszakövetkeztethetnénk.

Nehezíti a helyzetet, hogy az európai reformáció területein mindössze két helyen találunk hasonló egyházalkotmányi berendezést. Sajátságos módon mindkettő nem szorosan egyházi, hanem laikus mozgalomból keletkezett szektaalakulat. Az egyik a Menno Simons vezetése alatt szervezkedett holland anabaptistáké, a másik a cseh-morva atyafiaké, akiknek legfőbb kormányhatósága szintén egy-egy ilyen senatus ecclesiasticus. Hatáskörére nézve a magyar protestantizmus hasonló berendezéseivel tökéletesen egyezik.³ Történelmi kapcsolatokat viszont, amelyek ezeknek a berendezéseknek közvetlen átvételét legalább valószínűsítene, nagyon nehéz kimutatni.

Erdélyben ugyan a reformáció elején találunk anabaptistáknak nyomaira, épúgy, mint a Felvidéken. Dávid Ferenc multjában szintén rejtőzhetnek ilyen természetű hatások, melyek a később napvilágra jött hitelveikben csapódtak le. Hazai tótjaink reformációjában szintén bőségesen szerepelnek cseh kapcsolatok, de ilyen berendezést éppen nálunk nem találunk. A magyar protestáns szervezetekkel való összeköttetésnek a jelzett oldalról

³ V. ö. a holland mennonitákról Müller, Karl: Kirchengeschichte Bd. II. 2. (Tübingen, 1919.) 115. l. Valójában pedig a holland mennonitizmus presbitériális szervezete még pontosan feltárva nincsen. Bizonyos annyi, hogy a szervezetek élén az »öregek« (oudste) másként püspökök álltak, akiknek kizárólagos hatáskörébe tartozott a sákramentumok — úgy a keresztség, mint az úrvacsora — kiszolgáltatása, az ígehirdetők felszentelése és az exkommunikáció gyakorlása. Az »öregeket« közvetlenül társai választották. (A magyar reformációban Szegedi Kiss István hasonlóan társai által választja a presbytereket!) Egyházfogalmuk körében eleinte nem ismeretes az *ecclesia particularis*, hanem a hívők összességét értették *ecclesia* alatt. Ahol nagyszámú anabaptista lakott együtt, ott voltak ígehirdetőik, eleinte a diakónusok, később tanítók (leeraar) néven. Püspökeik lakóhelyükön és vándorútjaik alkalmával végezték teendőiket. Számuk körülbelül korlátozott volt, amire onnan következtetünk, hogy találkoznak olyanok is köztük, akik erre tisztre felavatva és jogosítva sem végezhatték még egyideig teendőiket. Valószínűleg addig, amíg valamely tényleg gyakorló püspök halálával számukra az öregek kollégiumában hely nyílt. Ebből arra lehetne következtetni, hogy püspökeik zárt számú kollégiumot alkottak. Menno egyébként mindenkor erősen hangsúlyozta az apostoli kor gyülekezetének példáját. A mennoniták szervezete szemmel láthatóan a korábbi anabaptistákéhoz kapcsolódik, amennyiben a püspökök azok »apostol«-ainak utódaiként tekinthetők. V. ö. Vos, K.: Menno Simons en zijn tijd. (Leiden, 1914.) 188—200. l.

nincs láthatóbb nyoma. Más irányban kell tehát megkeresnünk ennek a kormányformának eredetét.

Most amennyire különös, hogy a magyar protestantizmus egyházalkotmányának kereteiül a középkori fraternitásokat használta fel, éppolyan sajátságos, hogy ezt a szervezetet a protestantizmus eszmevilágába sikeresen beépítette. Ez a szervezet ugyanis szorosan csak a klérust foglalta magában, laikus elem benne alkalmilag és meglehetősen passzív tényezőként jelentkezik (zsinaton!). Hasonlóan nem mutat semmi hajlandóságot arra sem, — különösen a reformáció korában, — mintha a *jus advocatiae* kívül a világi hatalomtól bármit igényelne, még kevésbbé, hogy neki kifejezetten kormányzószerepet juttasson. A magyar egyházkormányzatnak a világiak, főleg az állam felé irányuló igényeiben így sem a lutheri, sem a zwinglii, sem a kálvini protestantizmussal szemben semmi közössége nincsen.

Az összbenyomás, amit szervezeteinkről általában alkothunk magunknak, szinte csábít ennél fogva arra, hogy az egyház kormányzat szempontjából a középkori vonalvezetést változtatlanul fenntartottnak véljük és ennek kapcsoló pontjait keressük. Kísérletünknek útjában áll viszont a hierarchikus kormányformától való idegenkedés, mely már szervezkedéseink elején megfigyelhető minden ellenkező látszat ellenére. Természetes magyarázatát ugyan egyik oldalon annak a patriárkális rendszernek átörökítésében is megtaláljuk, mely elődeiknek, a középkori fraternitásoknak jellegzetes vonása. A püspöki cím nálunk eleinte szorosan officiumot jelent és mintha előszeretettel juttatnák ekkor még a kánonilag kisebb hivatali tisztséget betöltőknek (Méliusz Szegedivel szemben Debrecenben másodlelkész, »káplán«). Magatartásuk ebben az irányban természetszerű, mert a fraternitások a középkorban az alsó és itt is főleg a rurális papság szabad szervezeti voltak, ahol a legmagasabb ordo viselői a vicearchidiakónusok. Erdély itt is kivétel, ahol a vidéki archidiakónusok szintén tagjai annak, sőt helyenkint vezetőinek mutatkoznak.

Amikor tehát a magyar protestáns egyházalkotmány általános jellegét kívánjuk meghatározni, a már jelletteken kívül az ismert európai protestáns szervezetek egyikében sem találjuk meg a hasonlóságot. Élesen szembetűnik azonban bizonyos elemek révén valóban az ókeresztyén korról való eszmei kapcsolata, amit a már említettek erősen alátámasztanak.

Mindenekelőtt a presbitérium, mint legfontosabb kormány= szervük létrehívásánál a reformátoraink által emlegetett »prima= tiva ecclesia« gyakorlatának átvételére gondolhatunk. Az erdélyi huszonnégytagú kormányzótanács nemcsak az őskeresztyén apo= kaliptikus eszmevilágból vett képzet, hanem épúgy az őkeresz= tyén presbitérium mása (élén a püspöki jogokat birtokló feje= delemmel, illetve külön alkalmi megbízottjával), mint a magyar= országi részek tizenkét vagy esetleg többtagú presbitériumai a maguk önálló püspökével. Nem más ez, mint az őkeresztyén korszak *püspöki kollégiuma*, illetve püspökének presbitériuma, amelynek tagjai a püspök és klérusa. A dómkáptalan, illetve a római kardinális kollégium annak a középkori mása, amiknek prototypusa újult meg a magyar reformáció egyházalkotmá= nyában.

A középkori hivatalos egyházi szervezet *alapjainak reformá= ciója* ment végbe ennek az intézménynek létrehívása útján, ami= kor az *őseredeti egyházkormányzat tartalmát és vonalait kíván= ták restaurálni*.

Hasonlóan őskeresztyén elvi alapon nyugszik az az egyház= fogalom, mely szervezetük alapja. Az egyház, mint jogi foga= lom, reformatori köreinkben pontosan körvonalazva nincsen, a róla tett kijelentések azonban arra mutatnak, hogy egy=egy bizonyos és esetleges egyházvidék gyülekezeteinek összességét értették az »ecclesia« jogi képzete alatt. Sőt, mint a tarcali hit= vallásban a presbitériumot tulajdonképpen az ekkleziával azo= nosították, ez a megállapításuk, amennyire kálvini, épúgy őske= resztyén elv.⁴ Ezzel szemben az »ecclesia particularis« mint önálló egyházjogi fogalom, a hazai reformációban és az őskeres= tyénségben egyaránt ismeretlen.⁵

Ha úgy látszik is, mintha ez az egész koncepció a lutheri felfogással némileg egy síkban esnék, amelyik szintén csak az Ige szolgálata szempontjából ismert helyi gyülekezeteket, refor= mátoraink felfogásának mégsem ez az uralkodó vonása. A pres= bitériumnak, mint legfőbb kormány szervnek országszerte az egyes alkalmilag csoportosult egyházvidékeknek élére állítása inkább arról tanuskodik, hogy elgondolásaik szerint az egyház=

⁴ *Sohm, Rudolph: Kirchenrecht. Bd. I. Die geschichtlichen Grund= lagen.* (München u. Leipzig, 1923.) 234. 240. 245. l.

⁵ U. o. 21—22. l.

mint jogi egység, területileg egyáltalán nem határolt, ami viszont ismét csak őskeresztyén képzet.⁶ A legújabb kutatások az egész bonyolult ókori anya- és leányegyházak, püspökségek stb. kérdésében a keresztyénség első századaiban ennek az elvnek szemeltartásával jutottak eredményeikhez. A püspökségek és az ezeknél nagyobb hierarchikus szervezeti egységek egyaránt akként alakultak ki, hogy egy-egy jelentős gyülekezet élén álló püspök és kollégiuma missziói hatásköre alá vonta a környéket, illetve idővel egész tartományok területét, amit jogkörének kialakulása követett. Ugyanez az elv látszik uralkodni a magyar reformációban akkor, amikor az egyes egyházvidékek élére a presbitérium került, — csak megfordított sorrendben, mert a gyülekezetek már készen álltak.

A hazai senatus ecclesiasticus és az őskeresztyén presbitérium tehát elvi alapjaiban, — és nem tényleges formájában, — egyezik egymással. Egyházkormányzati téren pedig ez az eszméi rokonság a döntő szempont és nem annak a mindkét korszakban különböző történelmi alakja.

Amilyen bizonyos, hogy az őskeresztyén korban a presbitériumnak, mondjuk így: laikus tagjai voltak, éppolyan tény, hogy idővel ezekből alakult ki a klérus. Mindenesetre az őskeresztyén időszakban már kizárólag belőlük állt a presbitérium, a magyar reformáció ezt a formát vette alkalmazásba. *Hodászi Lukács* emiatt hivatkozik a Nagy Konstantin-féle és nem korábbi időkre, szinte azt mondhatnánk, hogy a presbiteriális eszme fénykorára és nem annak első időszakára. Amíg a hazai presbiteriánizmus így a kálvinitól külsőleg elütőnek látszik, valójában éppannyira rokon vele, mert mindkettő ugyanannak az eszmének, mint a keresztyénség eredeti kormányformájának hordozója. Itt van a *magyarság helvétirányú protestantizmusának egyik, már elindulásában megfogható, eredeti gyökere!*

Azok a feladatok, amelyeket Szegedi Kis István, mint látuk, a püspök és presbiteriumának feladatkörébe utalt, viszont a középkorban a püspök gyakorolt, — eredetileg az őskeresztyén korszak presbitériumának hatáskörébe tartoztak. A püspök (általában a »klérus«) választása, majd az ordinálások, azután az egyházi tan- és gyülekezeti fegyelem gyakorlása, egyaránt az »ecclesia« élettevékenységei, melyeket a gyülekezet fogalmának

⁶ U. o. 19—21. l. V. ö. még 200—4. l.

lassú kiteljesedésével az élén álló püspök és presbitériuma végzett a keresztyénség első századaiban.⁷ Ezt a gyakorlatot vitték át a hazai protestáns egyházjogban létrehívott presbitérium ügykörébe. Ennek nyomán nem engedik hazai reformátoraink a helyi gyülekezetnek az exkommunikáció gyakorlását, hanem fenntartják a presbitériumnak (Szegedi »Canones de excommunicatione«); rendelik az Articuli Majoresben, hogy az ordínációt a »Seniorum collegium«-ban vagy a zsinaton végezzék, valamint messzemenően résztvesznek a lelkészválasztás irányításában ugyanezen presbitérium által.

A presbitérium továbbá hazai egyházunkban helyenként és időnként felismerhetően 12 taggal jelentkezik, így Tiszántúlon, valamint Erdélyben. Ennek a körülménynek magyarázata az az ókeresztyén gondolat, hogy e presbitérium az »apostolok kollégiuma«, ennek megfelelően 12 tagból kell állnia, amint a Pseudo-klementinák rendelik.⁸ Ugyanakkor a hazai reformáció éberén őrzi azt az elvet, amely szerint a püspök csak egy a négy (fő)szénior közül (Méliusz, Borsod), aminek fenntartását éppen azért tartjuk fontosnak, mert a katolikus dioecesis-fogalommal szemben (a név azonosságának megtartása ellenére!) sem lett a magyar reformatori egyházfogalom püspökévé. Holott ennek a lehetősége, — a mindkettőben közösen meglevő ókeresztyén képzetek mellett, — a reformáció korában csakúgy fennállt, mint az ókorban.⁹

Amint említettük, egyes egyházi szervezeteink négytagú vezetősége azt jelenti, hogy ezeket eredetileg egyformán püspöki-nek tekintették, illetőleg közülük hármat az első suffraganeusának, akik ordinátori jogkörrel hasonlóan rendelkeztek, ha nem is mindenkor gyakorolták. Együttesen feltétlenül feladatuk volt azonban püspöktársat avatni, amit a magyar protestantizmus rendkívül szorosan vett. Amikor és ahol a szénior-társak nem voltak egyanrangúnak tekinthetők, a szomszédos egyházak püspökét kérték fel kollégiumának tagjaival együtt a szertartás végzésére, ha püspökavatásra került a sor. Sőt ezt a szokást mindmáig megtartották. Magábanvéve ókeresztyén gyakorlat ez azzal együtt, amit Tiszáninnen tapasztalhatunk, ahol az unionális

⁷ V. ö. az itt kifejtettekre *Sohm* i. m. 227—47. l. (20. §.)

⁸ U. o. 139. l.

⁹ U. o. 204. l.

berendezés későbbi fázisaiban a szomszédos egyházvidékek vezetői az illetékes egyházvidékkel együtt választották és avatták fel az új széniorot.¹⁰ Tulajdonképpen ez magyarázza meg, hogy a középkori fraternitási kereteket az új egyház megalkotásához összevonni lehetett.

A legszorosabb összefüggésben van ezzel az eszmekörrel reformátori egyházainkban az ordináció, — melyet az ókeresztyén módon avatott püspök végez, illetve általában a papi rendről alkotott felfogás. Újabban felmerült az a nézet, hogy Samarjai püspök, sőt a felsődunamelléki egyházkerület ezekben a kérdésekben bizonyos katolikus maradványokat őrizgetne.¹¹ Meg kell állapítanunk azonban, hogy az egyetemes magyar reformáció közös képzeteinek fenntartásáról van itt is szó, mert általuk az ókor és nem a középkor katolikumát őrzik. Hazai reformátori körünkben a papirendet olykor tényleg külön ordo-nak tekintik, Méliusz egyenesen sacerdotium címen beszél róla. A hazai protestáns sacerdotium tartalma viszont ismét lényegesen elüt a középkortól. Semmi »sacralis«, még kevésbé sákramentális jellege nincsen, ellenben protestáns elemekkel bőven átszővött. Méliusz a papság minden misztikus tulajdonságát csupán az élő Istennel való titkos összeköttetésben látja.

Ellenben bizonyos folytonosságot kétségkívül őrizget a magyar reformátori papság, mely elsőrenden történelmi jellegű. A hazai protestáns egyházalkotmány püspökének és papjainak ókeresztyén módszerű és gyakorlaton nyugvó avatásával szemláthatólag az *apostoli gyakorlat folytonosságát* kívánta biztosítani, mely az ókeresztyén episcopalis successiótól különbözött. Szegedi Kis István az igazi püspököket ugyan *apostolorum successor*esnek mondja, de ennek az eszmének tartalmát szerinte a Titus és Timótheushoz írt páli levelek határozzák meg. Sőt Sztárai tőle eltérően a probléma egyes vonatkozásaiban egyenesen szélsőséges elveket látszik vallani.

Augustinusszal egy véleményen,¹² — hangsúlyozzuk ismét

¹⁰ Gyakori volt ez az eljárás az ország nyugati felében, különösen a 17. században. A tiszáninneni széniorok választásánál olykor csak a társfraternitások egyikének vezetősége avatta tisztebe az újat. V. ö. *Sohm* i. m. 271—3. l.

¹¹ *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati theológiája. (Debrecen, 1940.) (Theol. Szemle, XVI. évf. pótfüzet) 40—43, 201—6. l.

¹² *Harnack, Adolf*: *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. (Tübingen, 1931—2.) III. köt. 159—60. l.

anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is sákramentumnak gondolnák, — rendelik a magyar reformáció kánonai, hogy a katolikus módon már ordináltakat nem kell *újra* felszentelni. Ami ismét egy ókeresztyén gondolat, melyet a heretikus papokkal szemben alkalmaztak. Amíg a magyar reformáció megtagadta az első erdődi zsinaton a püspöki successio elvét, addig megtartotta a történelmi összefüggést azzal az őskeresztyén eszmével, mely az isteni szolgálat ellátását az apostolokhoz kapcsolta,

Épúgy, amint a reformáció századában a zsinatokon résztvevő közrendű papságban, az alkalmilag ugyancsak jelenlévő világi elemmel együtt, annak az ókeresztyén elvnek alkalmazását látjuk, mely a püspöki rendek viselőin kívül megjelent klérusban a zsinatokon a *nép* képviselőjét látja. Természetes magyarázata lehetne ugyan ennek az a körülmény, amely szerint a középkori fraternitási rendszer továbbélt protestáns keretekben, de ez mindent még nem magyarázna meg. Amint eleinte nem volt kötelező a megjelenés, csak a század vége felé mondják ki büntető rendelkezésekkel együtt, úgy nincs nyoma annak sem, mintha azokon bármiféle *többségi elv* érvényesülne vagy ilyennek egyáltalán nyoma lenne. A szerepük kétségtelenül az ókeresztyén consensus gyakorlására szorítkozott, másszóval hozzájárulnak a vezetőség által előterjesztett és általuk határozatba foglalt megállapodásokhoz. Van ugyan tudomásunk szavazásokról püspök-választás esetén, de ez még nyilván a középkori fraternitási széniorválasztás fennmaradt gyakorlata, ahol észlelhető. Másutt a püspököt vagy az első széniorát a presbitérium választja, illetve szavazás esetén a leadott szavazatokat mérlegelik, vagyis szemmel láthatóan a közrendű lelkipásztorok véleményét körülményesen nem számolják, ami szintén ókeresztyén és nem középkori gyakorlat. Általában a lelkész zsinati rendszer, aminek hazai zsinati rendszerünket tartjuk, pontosan a 4. század terméke.¹³

A magyar reformáció egyházalkotmányi képzeteivel az ókeresztyéniség eszmevilágában élt, igazolják kánonaink. Ezek a hosszabb-rövidebb terjedelmű törvények, különösen ha rendelkezéseiket közelebbről magyarázzák vagy kiegészítik, támaszul igen gyakran ókori zsinatok határozatait idézik. Ilyen tekintetben Méliusz nemcsak a dogmatikumokban a tradicionálizmus képviselője, hanem egyházkormányzati alapelveiben is. Első

¹³ V. ö. *Sohm* i. m. 301—8. l.

rendű példa megállapításunkra időbelileg ugyan e századot meghaladóan, de tulajdonképpen a reformáció századának fejlődését összefoglalóan szerkesztett komjáti kánonok, melyek első, szervezeti szempontból alapvető, három fejezete az ókori kánonok sorozatát idézi. Mindezzel pedig elárulják, hogy a magyar reformáció az itt lefektetett elvekre építette egyházalkotmányát. Szemmellátható a szerkesztőnél az az igyekezet, hogy kánonaiban Kálvint is megszólaltassa, előbeszédében egyenesen tőle idézett egy sereg elvi megállapítást, de a szövegben mindössze két helyen tudta csak Kálvint beleszőni. Jelölül annak, hogy a magyar egyházalkotmány eddig részben iratlan, de a gyakorlatban élő elvei az ókeresztyén korhoz kapcsolódtak. Ha a magyar protestáns egyházjog eredeti alkatelemeinek genetikus vizsgálatára megérjük az idő, meglepő tények jönnek még napvilágra ebben a vonatkozásban!

A cseh-morva atyafiak egyházalkotmányának a magyar protestánsokéhoz hasonló berendezéseiről leírhatjuk mindenekfelett Müller összefoglalását. »Az Unitas Fratrum legfőbb szerve a kistanács, amelyet, Lasicius szerint, a lelkészek egyetemes zsinatától megkülönböztetve így neveztek, — 1494 óta négy püspökből, akik közül a legidősebb az Unitas bírói vagy elnöki tisztét látta el, — valamint 8—12 társpresbiterből (Mitälteste) áll, akik közül 2 vagy 3 minden egyes püspök mellett a dioecézisben segédkezett. Társpresbitereknek nevezték őket a püspököktől megkülönböztetésül, egyébként a kistanács tagjait különbség nélkül presbiternek, a püspököket pedig főpresbitereknek (Oberälteste) nevezték.«¹⁴ Jegyezzük meg ehhez, hogy a 16. század elejétől a cseh-morva, a lengyelországi ág vezetőinek jelölésére pedig kezdettől fogva latinul senior, illetve consenior név volt használatban. Ugyanígy a kistanács neve »senatus«, aláírásuk rendszerint »Fratres Presbyteri«, mely az egész kistanácsot jelöli. Lehetetlen, hogy ezekben a megállapításokban fel ne tűnjék a magyar szervezetekkel való szoros hasonlóságuk. Egyben igazat ne adjunk Dávid Ferencnek, amikor azt állítja, hogy az anyaszentegyház igazgatásában a »csehekhez hajlánk«. Ennek a szervezetnek kialakulása ugyanis évtizedekkel előzte meg a magyar szervezeteket.

¹⁴ Müller, J. Th.: Geschichte der böhmischen Brüder. (Herrnhut, 1922—31.) III. köt. 393. l.

Természetesen észlelhetők bizonyos eltérések a kétféle alkotmányban. Amíg a magyar protestantizmus jellegében népegyház, addig a cseh-morva testvérület középkori szektaalakulat a szervezetükbe illesztett különleges társadalmi renddel. Alkotmányuk ennek megfelelően kétirányú, az egyik a szorosabban egyházalkotmányi, a másik a testvérület társadalmi rendjének kiépítését célozta. Papjainak feladata nemcsak az istentiszteletek végzése, de a lelkipásztorkodás széles mezeje, amelyben többek között bizonyos gyülekezeti tagokkal együttesen egyházfegyelmet gyakorolnak. Ugyancsak ők valamilyen világi foglalkozást kötelesek folytatni, — rendszerint iparosok. Ezekből érthető, ha a testvérület zsinata nem kizárólag papokból áll, hanem a közösség minden rendű és rangú »szolgájából«, valamint a kistanácsba világiak is beválaszthatók. Az utóbbi elvnek gyakorlati érvényesítésével viszont nem találkoztunk.

A cseh-morva atyafiak legfőbb kormányzótestülete a 15. században még a *zsinat*, mely dönt a tan, a fegyelem, az egyházalkotmány, istentiszteleti rend és a követendő egyházpolitika kérdéseiben. Végrehajtószerve a kistanács, mely egyúttal a gyülekezetek által választott lelkészeket behelyezi.¹⁵ A 16. század fordulóján valamelyik zsinaton mégis megállapítják, hogy a legfőbb egyházi hatalmat ugyan a gyülekezet (Máté 18₁₇ szerint) bírja, mely a testvérület összes »szolgáinak« közösségét jelenti, mindazáltal a rend kedvéért a kistanács gyakorolja azt. Működésében a zsinat csak akkor van segítségére, ha valamiben nem jut megegyezésre.¹⁶ Az egész eszmekör tehát náluk is szorosan ókeresztyén irányelveken nyugszik: a zsinat consensust gyakorol, csak kivételes esetekben végzi közvetlenül az irányítást. A kistanács tagjait a tanács maga élethossziglan választja azok közül, akiket akár az egyetemes, akár a részzsinat kijelölt, de előfordult, hogy a zsinat tagjai is szavaztak, csak a kistanács tagjaitól külön.¹⁷ Jeléül annak, hogy erre az eljárásra is az ókeresztyénség gyakorlatának valamilyen formáját alkalmazták. Mindezek eredetét monografusuk, Müller, nem ismerte fel.

Végeredményben az az elgondolás, melynek nyomán a testvérület élére a négy püspökből és nyolc (esetleg tizenkét)

¹⁵ U. o. I. köt. 228—9. l.

¹⁶ U. o. I. köt. 281. l.

¹⁷ U. o. I. köt. 282, 294. l.

presbiterből álló tanácsot állították, — amely valójában az egyházi hatalmat kezelte és jogkörében az egész középkori püspöki hatalmat egyesítette, — ugyanaz a testület, amit a magyar protestánsoknál találunk és alkatrészeiben, főleg az »ecclesia« fogalmi körében, tiszta ókeresztyén gondolat. A »primitiva ecclesia« náluk talán még a mieinknél is jobban kihangsúlyozott követésreméltó példa, ami nyilván közvetlen husszita hatások eredménye. A magyar reformáció hasonló képzeténél mégsem kell multhatatlanul cseh-morva hatásokra, legalább nagyobb mérvben gondolnunk. Nézetünk szerint eléggé magyarázzák a mindkét mozgalmat létrehívó és éltető azonos vágyak az egyházi élet reformja után, mely önkormányzati keretek között az Írás-hoz és nyomában az apostoli korhoz, — a 15. és 16. század szélesebb terjedelemben tartotta számon, mint ma, — vezette őket. Minden további nélkül megállapíthatjuk ellenben, amint a tarcali zsinaton tapasztaltuk: a tiszáninneri protestantizmus tájékozva volt valamennyire a testvérület berendezése felől. Méliusz előtt sem voltak már akkor teljesen idegenek, amikor hitvallásuk megküldése után közelebbről megismerte őket. Dávid Ferenc pedig annyira pontosan tudott szervezetük részleteiről, hogy a miénkkel egyenesen egybekapcsolta és hatását a századok egyházi berendezésének módosításakor azonnal megállapította. Igen jelentékeny hazai személyi tényezőknél és komoly fordulatokat kiváltó eseményekben látszanak jelentkezni a történelmünkben eddig figyelembe nem vett cseh-morva atyafiak, mint az ókeresztyénség eszmevilágának a magyar reformáció egyházalkotmányával ugyanazon töről fakadt hajtásai.

A magyar reformáció korában kifejlődött egyházalkotmányt a 17. században már Kálvintól vett idézetekkel támasztották alá. Időközben, úgy látszik, észrevettek bizonyos felöltő hasonlóságot a kettő között. Ennek következtében némely felfogásuk bizonyos változáson ment keresztül. Eredetileg a magyar protestáns egyházalkotmány épűgy óskeresztyén tendenciájú, mint ahogy Kálvinnál az apostoli korszak egyháza a követendő gyakorlat. Mindenesetre közelebb állnak a magyar reformáció lényegbevágó egyházalkotmányi elgondolásai ehhez, mint a középkorhoz, amiben a kálvini éppen a lutheri alkotmánytól különbözik.¹⁸

¹⁸ Rieker, Karl: Grundsätze ref. Kirchenverfassung. (Leipzig, 1899.) 101. l.

A kálvinihoz hasonlóan a magyar kollégiális szervek szintén judiciális fórumok¹⁹ a fegyelem gyakorlásában csakúgy, mint a házassági bíráskodásban. Aminek nem annyira a magyar egyház szervezet önkormányzati irányban történt kiépítése, mégkevésbé az a körülmény az oka, mintha bizonyos részeiben ezt a vonalvezetést a középkori fraternitási rendszer alapelveiből vették volna át. Mertha az egykori fraternitások vezetőköllégiuma ilyenmű tevékenységet fejtatott is, az csak a lelkési kar kisebb fegyelmi eseteire szorítkozott. Az sem teljesen döntő, hogy a középkori püspöki judiciális jogkör gyakorlását a hazai presbitériumok egészében hatalmi körükbe vonták. A lényeges mindezekfelett a középkortól eltérően *kollégiális szervekkel* és törvényhozási úton eszközölt biztosítása annak, hogy az Írásban lefektetett isteni kijelentés *általuk* jusson érvényre, ami a magyar reformációnak egyik, kánonainkból megállapítható, törekvése. A szóbanforgó feladatok nagyrészenek saját körében leendő végzéséről viszont a lutheri protestantizmus nemcsak gyakorlatilag, de elméletileg is lemondott. Hazánkban pedig a protestáns egyház önkormányzati irányban elindult fejlődésének egyik legerősebb hajtóereje lett ez a törekvés.

Ugyanez a magatartás már azt a jellegzetesen kálvini vonalat érinti, mely szerint a fontosabb ügyeket általában kollégiális fórumnak kell intéznie.²⁰ Bár presbitériumainkban érvényesülni látszik az az őskeresztyéni elv: »ubi tres, ibi ecclesia«, mert a meghirdetett gyűléseken megjelent három presbiter már az összesnek nevében eljár és intézkedett, — amint nem egyszer tapasztaljuk, — mindazonáltal az irányadó minden fontosabb esetben a kollégiális intézkedés. Természetes magyarázatul szolgálhat ez a reformátori gyakorlatunk arra a magatartásra, mely a századfordulón túl némileg egyeduralmivá fejlődött püspöki hatalom ellenében visszahatásként jelentkezett. Szilvásújfalvi Anderko Imre mozgalma nyilván az eredeti gyakorlathoz leendő visszatérést célozta, melynek Hodászi csak úgy tudta élet venni, hogy maga hangsúlyozta legerősebben hazai egyházalkotmányunk reformátori alapelveit. E fogással sikerült Szilvásújfalvit személyében elszigetelni s utánna az útból eltávolítani.

Ugyanebben az eszmekörben nem idegenszerű a kálviniz-

¹⁹ U. o. 115—6. l.

²⁰ U. o. 122—3. l.

mus ama törekvése, mely a laikus elem egyházi közreműködésének vagy ellenőrzésének teret enged.²¹ Amíg a középkori fraternitások gyűlésein csupán alkalmilag szívesen látott vendégek voltak a világiak, addig némely zsinatunkon (óvári, tarcali, kassai stb.) meggyőződésünk szerint az ókori keresztyénség gyakorlatának síkjában, szerves tényezőként vettek részt világi urak. Jelenlétük elsőrendűen nem a jus patronatus tiszteletben tartására vezethető vissza, bár némi szerep bizonyára ennek is jutott. Az a körülmény, amelynél fogva a 17. század első felében a püspökválasztásnál alkalmilag még szavazati jogot is gyakoroltak a világiak, igazolja, hogy ugyanúgy a legfőbb egyházi vezetők kijelölésénél már az előző században esetenként érvényesülhetett befolyásuk, amit a következőben némileg elrendeztek. Az erdélyi fejedelem és szuperintendenseinek jogviszonya lényegében kanonjogi természetű, amelynél fogva nem idetartozik. Az sem döntő, ha a későbbi időkben patrónusi jogokból vezették le a világiak szereplését. Ebben a században uralkodó elv a hazai protestantizmusban az ókeresztyén gyakorlat, amint azt megállapítottuk. Amikor a magyar egyházalkotmány kezdettől fogva nem zárkózott el elvileg attól, hogy a világi elemet magában az egyházkormányzatban némi szerephez juttassa, nem különleges, ha későbbi fejlődésben sem állja ennek útját. Eljárásának formája talán a szokványosan értelmezett kálvinizmustól eltért, de lényegileg azonos vele.

Amint látjuk, volt tehát néhány kapcsolópont, amelyen később a kálvinizmus eszmevilágát a magyar protestáns egyházalkotmányba bevezethették. Bézának kormányzati elveit ugyan ebben a síkban lehetett hasznosítani a tarcali zsinaton, ha a magyar reformáció meglevő szervezeti elemeire tekintettel némi módosításokat tettek is rajta. A II. Helvét Hitvallást egész terjedelmében az 1567-iki debreceni zsinaton ugyanilyen okokból lehetett elfogadni minden nagyobb feltűnés nélkül, mert valójában semmit sem változtattak a meglevő szervezeten. Legfeljebb erre az alkalomra tehetjük a tiszántúli presbitérium felállítását, illetve ekkor is talán a helyenkint meglevő tisztségek átszervezése ment végbe és az egészet kollégiumba foglalták. Mindesetre az átalakulás a Méliusz-féle szervezet egységét, az egyidejűleg bőven tett más intézkedésekkel együtt, szolgálhatta.

²¹ U. o. 123. skk.

Miután a kálvini dogmatikum a század végefelé a református egyház közfelfogásában mindjobban gyökeret vert, vele beszívá- roghattak hasonló egyházalkotmányi képzetek, de a magyar szerve- zetek életműködésében csak elvi módosítást jelentettek. Az idő avarja azután lassankint eltakarta az eredeti körvonalakat, melyeknek feltárását jelen tanulmányunkban feladatunkká tettük.

Az eddig felsorolt körülmények arra mutatnak tehát, hogy a *szervezet külső formáinak* semmi kapcsolata nem volt a kálvini, de épúgy a német-lutheri protestantizmussal sem. Az egyetlen, utóbbival közös hierarchikus tisztt, a szuperintendensi, első alkal- mazásától fogva Erdélyben és Baranyában egyaránt csak névben, de tartalmában igen hézagosan, — még inkább a hódoltságban —, volt azonos a hasonló német-lutheri tisztség jogkörével. Az erdélyi szervezetben sokkal nagyobb, a baranyaiban jóval kisebb volt a szerepe. A széniori tisztség pedig, bár néhány év alatt bizonyos módosuláson ment át a hazai protestantizmus haszná- latában, közvetlen középkori eredetű és ennek a származásnak jegyeit hordozza. Azonkívül az eredeti erdélyi gyakorlatban (a Tiszántúlt is beleértve) a szuperintendens sem más, mint a szé- niorok egyike. Az egyházalkotmány általános jellege a német- lutheránustól alapvonásaiban eltérő, mert amíg az utóbbi fejé- delmi-konzisztoriális, a magyar szervezet szorosan *ókeresztyén presbitériális típus*, — még Erdélyt sem véve ki, ahol ez a tö- rekvés a túlnyomó!

Alkotmányos életünk ősi alakjában azonkívül *egyetlen fó- rummal* rendelkezik. Ez az »ecclesia«, melyet a presbitérium sze- mélyesít meg. Csak bizonyos idő multán, amikor a presbitérium tagjainak működési köre tágult és növekedett, lett lassankint két fórummá. Mintahogy szerte az európai protestantizmus terüle- tein történt.

Mindazáltal nem tartjuk kizártnak, hogy egyetlenegy oldal- ról a német-lutheri reformáció némi hatással lehetett a magyar egyházalkotmányra úgy formai, mint valamennyire talán tartalmi szempontból is. *Melanchthon* tanításai valószínűleg befolyásolták reformátoraink elgondolásait.

Az első erdödi zsinat kánonai nemcsak a dogmatikai fel- fogásban, de némely egyházalkotmányi megállapításokban egy- aránt *Melanchthon* nézeteit tükröztetik. Amint arról a püspöki jogfolytonosság és a smalkaldeni artikulusok nyomán szólunk. *Melanchthon*nál közismert továbbá az egyházjog iránt tanúsított

vonzalma, amely miatt szerette volna megkeresni a kath. püspöki renddel való megértés módját. E célt szolgálta a már említett »wittenbergi reformáció« is. A katolikus hierarchiával olyan módon képzelte el a modus vivendit, hogy a püspököknek adassék vissza a *külső* hatalmuk, főleg az ordináció és a jurisdikció végzésére, aminek ellenében azok engedjék meg a protestánsoknak a tiszta tan hirdetését. Ha ezt nem lehetne elérni, úgy az evangéliumi egyházban kell megszervezni a püspöki hatalmat, vagy annak gyakorlására egy kollégiumot.²²

Amint *Sohm* is megállapítja, az utóbbi esetben Melanchthon szemei előtt már a konzisztórium gondolata lebegett, mert e »*decuria iudicum*« világi tagokkal is birt volna! Ilyen törekvés viszont a magyar reformációban soha fel nem merült. Megkészsült, jóval utóbb, mint e gondolatnak Melanchthon kifejezést adott, a magyar *senatus ecclesiasticus* püspökkel az élén, de e judiciális fórumnak kizárólag *lelkészi* tagjai lettek. Nem kizárt dolog, hogy Melanchthon egyetemi előadásában alkalmilag ebben a síkban is adhatott hangot elgondolásainak, de nyilvánosságra még nem jutottak. A hazai irányelvek más forrásból fakadtak, — legfeljebb Melanchthon egyházalkotmányi nézetei megerősítették köreinket a szervezet kiépítése kapcsán, azoknak reformátori megbízhatósága felől!

²² *Sohm* i. m. 611—4. l.

Értelemzavaró sajtóhibák.

8. oldalon alulról a 13. sorban »papsig« helyett »papság«
ugyanezen oldalon alulról az 5. sorban »elfogdása« helyett »el-
fogadása«
14. old. alulról a 19. sorban »fejtegetéseink« helyett »fejtege-
téseinek«
16. old. alulról a 9. sorban »részében« helyett »részeiből«
43. old. alulról az 5. sorban »végbement« helyett »végbemehet«
61. old. felülről a 14. sorban »kat.« helyett »kath.«
66. oldalon felülről a 12. sorban »erdővidéki« helyett »erdős-
vidéki«
83. oldalon alulról a 2. sorban »decemberi« helyett »debreceni«
102. oldalon felülről a 14. sorban »Gönczy« helyett »Gönczi«
114. old. felülről a 6. sorban »kibocsátotta« helyett »kibocsátott«
172. old. felülről a 2. sorban »tiszteletbeli« helyett »tisztbeli«
180. old. alulról a 4. sorban »hitelveikben« helyett »hitelveiben«
181. old. alulról a 10. sorban »szervezeti« helyett »szervezetei«
184. old. felülről a 21. sorban »püspökévé« helyett »püspökivé«
ugyanezen oldalon alulról a 10—11. sorban »püspököknek« helyett
»püspöknek« olvasandó.
-

A Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai:

1. *Tóth Lajos dr.*: A páskha eredete és történeti fejlődése. Pápa, 1931. — — 3.— P
2. *Pongrácz József dr.*: Pál apostol Efezusban. Pápa, 1931. — — — — — 5.— „
3. *Tóth Endre dr.*: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931. — — — — — 5.40 „
4. *Trócsányi Dezső dr.*: Mándi Márton István tudományos munkássága. Pápa, 1931. 5.40 „
5. *Török István dr.*: Barth Károly teológiájának a kezdetei. Pápa, 1931. — — 3.— „
- 5/a *Török István*: A barthi teológia elméleti és gyakorló-lelkészi szempontból. Pápa, 1931. — — — — — —50 „
6. *Bohatec József dr. D.*: Kálvin művelődéstörténeti jelentősége. Pápa, 1932. — — —70 „
7. *Keller Adolf D.*: Az ökumenikus mozgalom mint teológiai probléma. Pápa, 1933. —70 „
8. *Márkus Jenő*: Schleiermacher váltságtana. Dogmatörténeti tanulmány. Pápa, 1934. 3.— „
9. *Tóth Endre dr.*: A dunántúli református egyházkerület statisztikája. Pápa, 1934. 1.— „
10. *Török István dr.*: Luther és a Biblia. Pápa, 1934. — — — — — —50 „
11. *Domján János dr.*: Mózes. Vallástörténeti tanulmány. Pápa, 1934. — — — — 3.60 „
12. *Tóth Endre dr.*: Sport, kirándulás, weekend, levente és az egyház. Pápa, 1934. — —50 „
13. *Török István dr.*: Egyház és politika. Teológiai etikai tanulmány. Pápa, 1935. —70 „
14. *Márkus Jenő*: Történelem és hit. Pápa, 1935. — — — — — —50 „
15. *Webster J. Macdonald dr.*: Magyarországi Szent Margit skót királyné. Pápa, 1935. 1.— „
16. *Brunner Emil D.*: A református teológia feladata a jelenkorban. Pápa, 1935. — —50 „
17. *Tóth Endre dr.*: Jézus-regények. Pápa, 1935. —50 „
18. *Trócsányi Dezső dr.*: Lelkészképzés, lelkészi továbbképzés. Pápa, 1935. — — —50 „
19. *Győry Elemér*: A vasárnap megünneplésének akadályai. Pápa, 1935. — — —60 „
20. *Bohatec József D. dr.*: Isten szuverénitása és az állam Kálvin tanításában. Pápa, 1936. —70 „

21. Szabó Dezső: Hitvallásaink általános értékelése. Pápa, 1936. — — — — — 50 P
22. Kiss Sándor: Barth küzdelme az evangéliumi szabadságért. Pápa, 1936. — — — — — 80 „
23. Török István dr.: Az Ószövetség értékelése. Pápa, 1936. — — — — — 40 „
24. Török István dr.: Luther-idézetek római katolikus kézen. Pápa, 1937. (32 lap.) — — — — — 20 „
25. Czeglédy Sándor dr.: A prédikáció gyűlekezettségére. 1938. — — — — — 4 — „
26. Tóth Endre dr.: A református lelkipásztor munkája a gyülekezetben. 1938. — — — — — 3 — „
27. Márkus Jenő: A liberális szellem a református egyházban. 1939. — — — — — 3 — „
28. Obbink H. Th. dr.: A próféta. Pápa, 1939. — — — — — 30 „
29. Heinzelmann G. dr.: A theologia tapasztalati alapja. Pápa, 1939. — — — — — 50 „
30. Tóth Lajos dr.: Főiskolai nyomda története. Pápa, 1939. — — — — — 3 — „
31. Pap László dr.: Az izraelita újévünnepe. Pápa, 1939. — — — — — 350 „
32. Tárnok Gyula: Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban. Pápa, 1939. — — — — — 350 „
33. Kiss Sándor: A Hegyi beszéd magyarázata. Pápa, 1939. — — — — — 5 — „
34. Török István dr.: A házasság keresztyén jellege. Pápa, 1939. — — — — — 180 „
35. Pongrácz József dr.: A legújabb régészeti leletek és az Újszövetség. Pápa, 1940. — — — — — 60 „
36. Pongrácz József dr.: Váry Szabó Elemér. Pápa, 1940. — — — — — 60 „
37. Pákozdy László Márton: Deuterojesajási tanulmányok I. Pápa, 1940. — — — — — 350 „
38. Gáty Ferenc: Új magyar református énekeskönyv. Pápa, 1941. — — — — — 120 „
39. Dezső László dr.: Bevezetés a katonai lelkigondozásba. Pápa, 1941. — — — — — 3 — „
40. Török István dr.: Széchenyi és mi. Pápa, 1941. — — — — — 80 „
41. Dr. Miklós Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. Füzve 8 — P, kötve 10 — „

